Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संस्कृतवाङ्मयवल्लरी

प्रो. गङ्गाधरपण्डा
डॉ. प्रमोदिनीपण्डा

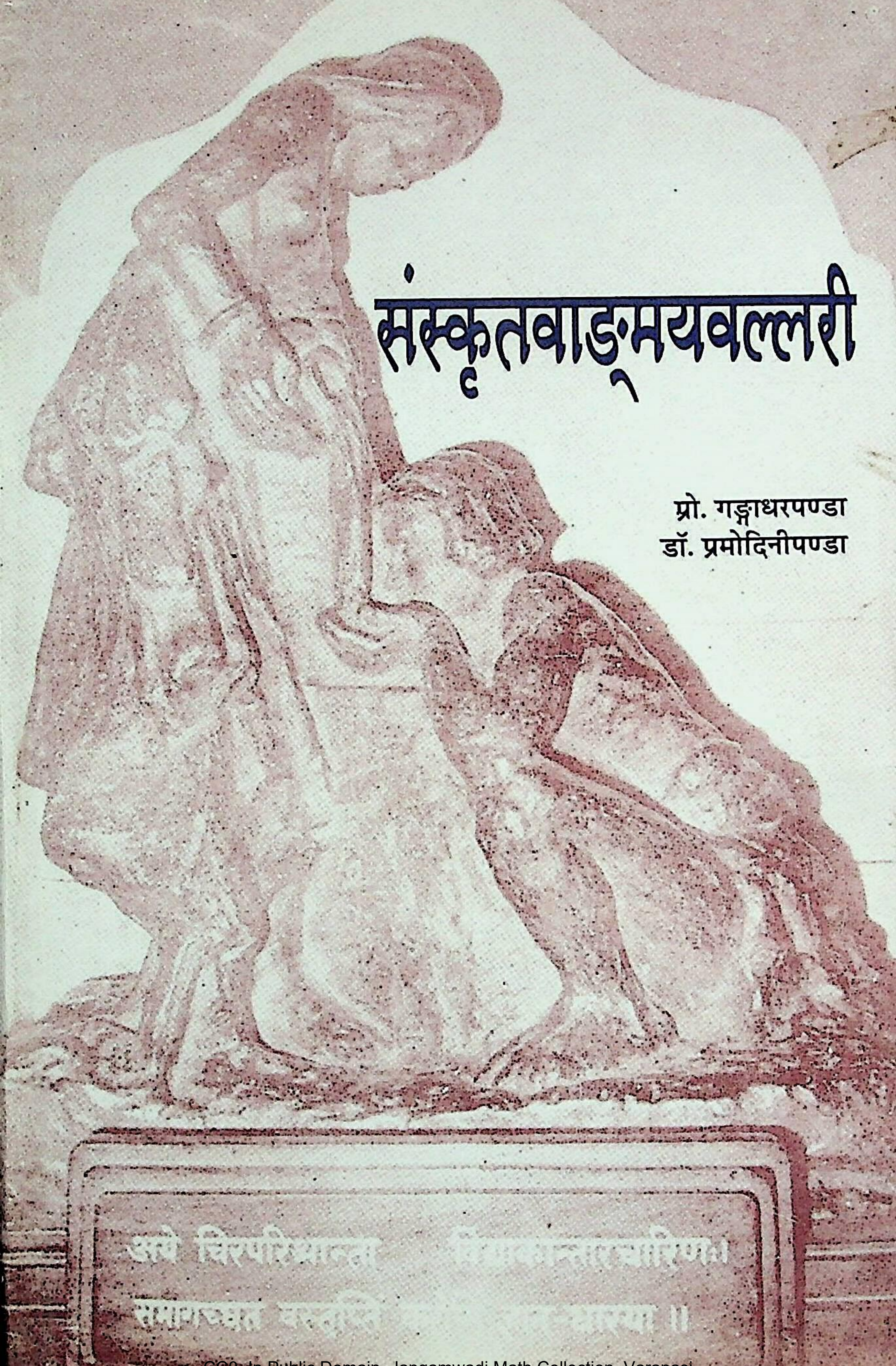

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi.

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

THE BOOK

Veda is the store house of all kinds of knowledge and it covers the entire field of human wisdom. The scholars have tried to bring out details of the knowledge of Veda in various branches of Sanskrit-literature. All the disciplines proclaim our heritage that is concealed in Veda.

Unlike Vedas, there flourished [illegible] which form the literature of Pali and [illegible]. These are also recognised [illegible].

The Present work *Sanskṛta-Vāṅmaya-Vallarī* consists of thirty-four scriptural essays regarding different fields of Indology. Some of them are related with Vedic literature, Purāṇic ones and others are classical literature. Many of them were presented in the conferences held time to time and were duly appreciated by the scholars. The research papers presented in this book have been written in three languages — Sanskrit, Hindi and English.

ISBN 81-86768-6[illegible]

Rs. 300

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शोधप्रकाशन-ग्रन्थमाला - ३२

संस्कृतवाङ्मयवल्लरी

प्रो. गङ्गाधरपण्डा
डॉ. प्रमोदिनीपण्डा

शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्
डी. ३५/७७, जंगमवाडीमठ, वाराणसी - २२१ ००१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रकाशक :
शैवभारती-शोधप्रतिष्ठानम्
डी. ३५/७७, जंगमवाड़ीमठ
वाराणसी - २२१ ००१

© लेखकाधीन

प्रथमं संस्करणम् २००२

प्रतय: : १०००

मूल्यम् : रु. ३००/-

अक्षरसंयोजनम् :
शिव-शक्ति कम्प्यूटर प्रोसेस
जंगमवाड़ीमठ, वाराणसी - २२१ ००१

मुद्रक :
मित्तल ऑफसेट
सुन्दरपुर, वाराणसी

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Research Publications Series – 32

SANSKṚTA-VĀṄMAYA-VALLARĪ

Prof. Gangadhar Panda
Dr. Pramodini Panda

SHAIVA BHARATI SHODHA PRATISHTHANAM
D. 35/77, Jangamawadimath, Varanasi - 221 001

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Published by :
SHAIVA BHARATI SHODHA PRATISHTHANAM
D. 35/77, Jangamawadimath
Varanasi - 221 001

© Reserved

ISBN 81-86768-60-2

First published 2002

Copies : 1000

Price : Rs. 300/-

Laser typeset
Shiva-Shakti Computer Process
Jangamawadimath
Varanasi - 221 001

Printed at :
Mittal Offset
Sundarpur, Varanasi

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Dedicated

to Pious Feet of our Revered Guru

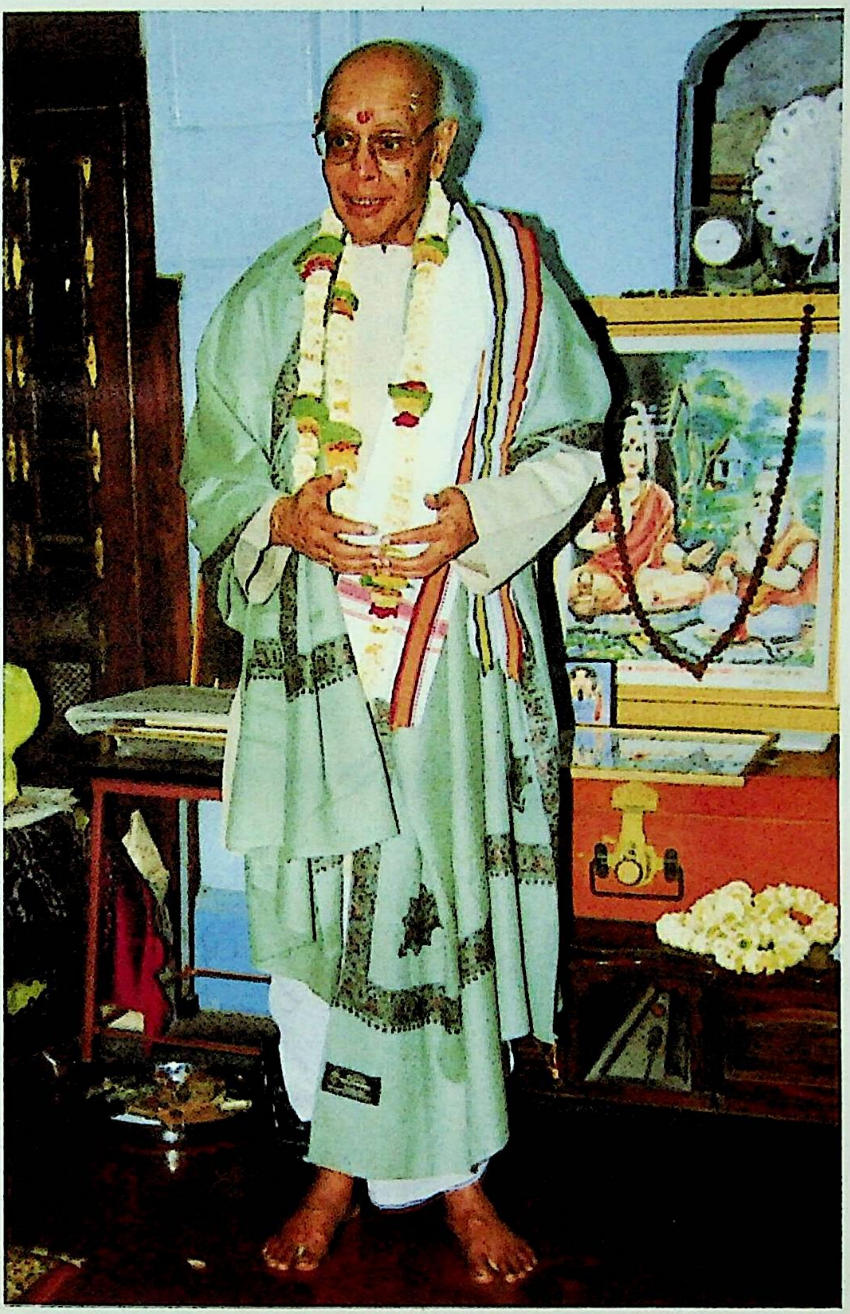

Prof. V. Venkatachalam

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विषय-सूची

नान्दीवाक् — *ix-x*

Acknowledgements — *xi-xii*

वेदवल्लरी

१. रघुवंशमहाकाव्यस्य वैदिकोपबृंहणम् — १-१९

२. आख्यान परम्परा एवं नचिकेतोपाख्यान — २०-२४

३. Vedic Studies in India — २५-२८

धर्मशास्त्रवल्लरी

४. संस्कृतवाङ्मये गुप्तचरव्यवस्थाया: अध्ययनम् — २९-३३

५. विधवाया: स्वत्त्वविचार: — ३४-३७

६. जन्माष्टमी का कालनिर्णय — ३८-४०

दर्शनवल्लरी

७. सांख्यदर्शन में ईश्वरतत्त्व विमर्श — ४१-४३

८. Development of Sānkhya Philosophy from Kapila to Vijñānabhikṣu — ४४-४८

पुराणवल्लरी

९. पुराणेषु तन्त्रालोक: — ४९-५३

१०. कूर्मपुराणस्य तत्त्वविमर्श: — ५४-५९

११. भविष्यपुराणतत्त्वविमर्श: — ६०-६४

१२. पुराणेषु विज्ञानम् — ६५-६९

१३. श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य अर्थव्यवस्था — ७०-७४

१४. कूर्मपुराणे वर्णिताया: वाराणस्या: सांस्कृतिकं स्वरूपम् — ७५-८२

१५. महाभारतवैभवम् — ८३-८७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१६. वेद एवं पुराणों में अवतार सिद्धान्त ८८-९५

१७. Contribution of Orissa to Purāṇic Literature ९६-१०३

संस्कृतसाहित्यवल्लरी

१८. साहित्यस्य शास्त्रत्त्व विचारः १०४-१०६

१९. मेघस्य दौत्यं शास्त्रसम्मतम् १०७-१११

२०. उत्कलमणेः गोपबन्धोः व्यक्तित्वं कृतित्वं च ११२-११५

२१. संस्कृत-वाङ्मये भौतिकविज्ञानम् ११६-१२०

२२. आदर्शसंस्कृतकाव्यशिक्षणम् १२१-१२६

२३. आचार्य विद्यासागर के संस्कृत काव्यों में वाग्वैदग्ध्य १२७-१३५

२४. Some Teaching Techniques Known to Kālidāsa १३६-१३८

२५. Sanskrit Education in Orissa before Independence १३९-१४१

२६. Supernatural Elements in Mālavikāgnimitram १४२-१४९

२७. Supernatural Elements in Vikramorvaśīyam १५०-१६०

२८. Supernatural Elements in Abjijñānaśākuntalam १६१-१७१

श्रमणविद्यावल्लरी

२९. बौद्धसाहित्य इन्द्रः १७२-१७७

३०. जैनसाहित्य इन्द्रः १७८-१८०

३१. शौरसेनी प्राकृत का क्रमिक विकास १८१-१८४

३२. जैन दर्शन में मोक्ष का स्वरूप १८५-१८७

३३. बौद्धाचार्य मातृचेट के काव्यों की समीक्षा १८८-१९१

३४. कातन्त्र व्याकरण की अपूर्वता १९२-१९६

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः
समवाप्तराष्ट्रपतिसम्मानः
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयः
वाराणसी - २२१ ००१ (उ. प्र.)

नान्दीवाक्

स्वस्ति। प्रशस्तिवाचिकमिदं साहितीगौरवाय पण्डोपाह्वाय डॉ. गङ्गाधराय सप्रश्रयं वितरन्नहममन्दानन्दसन्दोहं बिभर्मि। औत्कलोऽयं वयोमध्याह्नस्थितो विपश्चिन्मणिः विनयकरम्बितैर्मृदुव्यवहारैः श्लक्ष्णवचनोपन्यासैः स्मेरमेदुरैर्वदन-भङ्गीचयैश्च कोविदान् प्रभावयन् साम्प्रतिकसंस्कृतजगति प्रसिद्धेः समज्ञायाश्च परां कोटिमधिरोहति। तदर्धाङ्गिनी विदुषी प्रमोदिन्यभिधाना पत्युः सारस्वतकीर्तिं बहुगुणयन्ती साधु सार्थयति पवित्रं समरसं दाम्पत्यम् इत्यपि महत्परितोषाय।

संस्कृतवाङ्मयवल्लरी, प्रमोदिनीगङ्गाधरयोः काचिदभिनवा कृतिः यदुत्सङ्गे विलसन्ति विविधविषयाः शोधलेखाः। शोधालेखसङ्कलनेयं विभक्ता षोढा, यस्यां वेद-धर्मशास्त्र-दर्शन-पुराण-साहित्य-श्रमणविद्याऽङ्गभूताश्चतुस्त्रिंशन्मिता वैदुषीनिकषपरीक्षिताः शोधनिबन्धाः कृतास्पदाः। एभिर्निबन्धैरेकतस्तु दम्पत्यो-र्निरतिशयविविधशास्त्रावगाहित्वं निर्भरं सिद्ध्यत्यपरतश्च तयोर्नित्याध्यवसायः सारस्वतश्रमश्चापि स्फारीभवतः।

नाऽत्रावकाशः शोधनिबन्धानां बृहत्समीक्षायाः। स्थालीपुलाकन्यायेनाऽपि परिशीलितेयं वैपश्चितीप्रतियातनाभूता कृतिः डॉ. गङ्गाधरपण्डापाण्डित्यविषयिणीं मदीयाम्मतिं द्रढयत्येव। निबन्धा इमे प्रायेण दम्पतीभ्यां क्वाचित्कशोधसङ्गोष्ठीषु प्रस्तुताः सहृदयैरनुशंसिताश्च। किञ्च, केचन प्रकाशिताः सम्मतपत्रिकासु। तथापि नयनाभिरामग्रन्थकलेवरतां दधतीयं कृतिः सम्प्रति कमपि नूतनमेव महिमानं बिभर्तीति नाऽत्र संशयलेशोऽपि।

भाषादृष्ट्याऽपि काचिन्नवताऽस्य ग्रन्थस्य, यतो हि आङ्ग्ल-हिन्दी-संस्कृतवाक्-त्रयीनिबद्धाः सन्ति शोधलेखा इमे। अनेन ग्रन्थकारयोः भाषापाटवमपि स्वैरं चकास्ति। क्वचित् कविकुलगुरुं कालिदासं समीक्षते ग्रन्थकृत् क्वचिच्च विधवानां स्वत्वं विचारयति शास्त्रोदधिमन्थनपुरस्सरम्। क्वचिज्जन्माष्टम्याः कालं निर्णयति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्वचिच्च कूर्मपुराणवर्णितां वाराणसीसमृद्धिं प्रस्तौति। एभिर्विषयैर्ग्रन्थकारस्य बहुश्रुतत्वं सहजमेवानुमातुं शक्यते।

वैदुषीमण्डितमिदं ग्रन्थरत्नमनुसन्धानपरायणं निश्चप्रचमारञ्जयिष्यति विद्वत्-समज्यामित्यहं निर्भरं विश्वसिमि। साधुवादैः शुभकामनाभिर्जयजीववाग्भिश्च प्रमोदिनीं गङ्गाधरं समभिनन्दन् संस्कृतवाङ्मयवल्लर्यै स्वागतं व्याहरामि।

विद्वद्वशंवदः

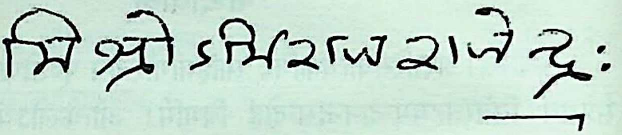

कुलपतिनिवासः
१९-८-२००२ ई०।

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ACKNOWLEDGEMENTS

Padmaśrī V. Venkatachalam, former Chancellor, Sri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth (Deemed to be University) New Delhi, Vice-Chancellor of Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi (twice) and Kameswar Singh Darbhanga Sanskrit University, Darbhanga, and Chairman, Indian Council of Philosophical Research was my revered Professor under whose lotus feet, I have learnt many things which enabled me to understand this world and śāstras. It is our bad luck that he is no more in this mundane world to bless us as he breathed his last on 7/6/2002 bereaving and bewildering family members including our selves. By his blessings, this endeavour of bringing out this work has become successful. Thus we took privilege to dedicate this book to his esteemed soul.

We would like to take the opportunity of expressing our utmost reverence to Prof. Rajendra Mishra, Vice-Chancellor, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, who has contributed Foreword (नान्दीवाक्).

We have taken the photograph of Goddess Sarasvatī from the campus of Sampurnanand Sanskrit University for the cover-page. Thus we give our sincere thanks to the authority of the University.

Our sincere thanks are due to Pandit Subodh Chandra Pant, Ex. Deputy Director, Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi and Dr. Kapildeo Pandey, Former Head of the Department of Sanskrit, Arya Mahila Degree College, Varanasi, who have studied the manuscripts and enriched the same.

Last, but not the least we express our deep sense of gratitute to Sri Dr. 1008 Jagadguru Chandrashekhar Shivacharya Mahaswamiji of Jangamawadimath, Varanasi who has kindly permitted to publish this book by Shaiva Bharati Shodha Pratisthanam, Varanasi. We are also equally thankful to Dr. G. C. Kendadamath, Asst. Librarian,

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Banaras Hindu University and Sri Rajashekhar G. Hiremath of Shiva Shakti Computer Process, Varanasi who have given their technical advice for the printing and publication of this work.

Vijayā-daśamī
15th October 2002

6, New Professors' Colony
Sampurnananda Sanskrit University
Varanasi - 221 002

Gangadhar Panda
Promodini Panda

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१

रघुवंशमहाकाव्यस्य वैदिकोपबृंहणम्

– डॉ. प्रमोदिनी पण्डा

१. कविपरिचयः

साहित्यजगति प्राय: नैके कवय: कालिदासनाम्ना परिचिता: सन्ति। कविपरम्परयाऽयं महाकवि: कविकुलगुरुरित्युपाधिना सम्मानित:। उक्तं च

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिं पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ।।

महदिदमस्माकं प्रमोदस्थानं यदद्य भारतभारतीविलास: कालिदास: सुधाकर इव सुविदित:। वाल्मीकिव्यासाविव कालिदास: समेषां स्मृत्यारूढो जायते। काव्यानुशीलनाभ्यासवतां सहृदयानां मनोमुकुरे कालिदासवाणी प्रतिबिम्बिता भवति। अत एव सत्यमुक्तम्—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासाः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावा-
दनामिका सार्थवती बभूव ।।

माधुर्यस्य विनिवेशनेन, प्रसादस्य स्निग्धतया प्रतिपादनेन, पद्यानां सरससुललित-विन्यासेनार्थसौष्ठवेनालङ्काराणां मञ्जुलप्रयोगेण चास्य चमत्कारित्वमापद्यते। अयं कवि: भारतीयसंस्कृते: प्रतिनिधि:। जीवनस्य विविधपरिस्थितीनां मार्मिकं रूपप्रदानं स्वल्पेन शब्देनासीमभावकथनं प्रतिशब्दमौचित्यसन्निवेश इत्यादीनां गुणगणानामेकरूपता कालिदासकवितासु प्राप्तुं शक्यते। संघर्षमये जीवने कालिदासस्य रुच्याधिक्यं कविकर्मणि वरीवर्ति। पशुवज्जीवनयापनं तस्य नेष्टम्। अत: स वक्ति—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

"यस्यागमः केवलजीविकायै
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति।"[१]

कालिदासकवितानामालोडनेन जीवनस्य स्वारस्यं ज्ञातुं शक्यते। यतो हि एता मानवहृदयसंवेदनं स्पृशन्ति।

२. कालिदासस्य कालः

इदानीमपि कालिदाससमयमधिकृत्य विदुषां विवादोऽस्ति। अस्मिन् विषये मतत्रयं प्रसिद्धिं भजति। निम्नानुसारं तद् विद्यते यथा

क. षष्ठशताब्द्यन्तर्गतः।
ख. गुप्तकालः कालिदासः।
ग. विक्रमसंवत् ५७ (ई. पू.)

क. षष्ठशताब्द्यन्तर्गतकालः

भारतीयेतिहासे विक्रम इति उपाधिधारिणश्चत्वारो राजान आसन्। डाक्टर-हार्नलीमहोदयानां मतानुसारं यशोवर्मा हूणान् विजित्य विक्रमादित्योपाधिमधिरूढवान्। स्वविजयोपलक्ष्ये तेन नूतनसंवदपि प्राचालितम्। एतत् ६०० ख्री. भवति। मतमेतन्न समीचीनमिति विद्वांसो युक्तिपूर्वकं कथयन्ति। यतो हि यशोवर्मा शकारातिरिति प्रसिद्धः। न हूणारातिः। स शकारातिरिति बहुषु शिलालेखेषु प्रमाणं लभ्यते। कुमारगुप्तप्रशस्तेः कर्त्ता वत्सभट्टिरप्येतत् स्वकाव्ये प्रमाणयति।

ख. गुप्तकाले कालिदासः

पाश्चात्यविद्वांसः कालिदासं गुप्तकाले स्वीकुर्वन्ति। चन्द्रगुप्तद्वितीयो विक्रमादित्यनाम्ना प्रथित आसीत्। एतत्प्रमाणमपि प्राच्येभ्यो न रोचते। यतो हि

१. गुप्तकाले गणेशपूजनस्य प्रसिद्धिरासीत्। परन्तु सम्पूर्णकालिदासवाङ्मये कुत्रचिद् गणेशस्य वर्णनं नास्ति।

२. गुप्तसम्राट् पाटलिपुत्रस्यासीत्। विक्रमादित्य उज्जयिनीनगरस्य राजा वर्तत एतत्प्रमाणं रघुवंशे लभ्यते। इन्दुमतीस्वयंवरे अवन्तीनाथ एव विक्रमादित्य आसीत्।

३. चन्द्रगुप्तद्वितीयस्योपाधिर्विक्रमादित्यः। उज्जयिनीनाथस्य त्वभिधानमेव विक्रमादित्यः।

---

१. माल. १/१७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

४. बहुषु स्थानेषु कालिदासस्य सादृश्यमश्वघोषसाहित्ये दृश्यते। अश्वघोषस्य समय: कुषाणराजस्य कनिष्कस्य समकालिकत्वात् कनिष्क: प्रथमशताब्द्युत्तरार्द्धेऽवर्तत। तर्हि कालिदास: कथमश्वघोषस्य परवर्ती भवेत्। तस्मात् मतमेतन्न समीचीनं भवति।

ग. प्रथमशताब्द्यां कालिदास:

ऐतिहासिकानां मतानुसारं शकविजेतोज्जयिनीनरेशो विक्रमादित्य एव गाथासप्तशतीकारस्य महाराजहालस्य रचनायां महाप्रतापिनो विक्रमादित्यस्यास्तित्वमनुभूयते। गाथासप्तशतीरचनाकाल: प्रथमशताब्दी। अतो विक्रमादित्यस्य समय: प्रथमशताब्द्यामेव भवेत्। जैनग्रन्थेषु एतन्मतस्य पुष्टिर्जायते। मेरुतुङ्गाचार्यविरचितपद्यावलीत: प्रमाणं लभ्यते यद्गर्दभिल्लस्य पुत्रेण विक्रमादित्येन शकेभ्य उज्जयिन्यधिगता।

इयं घटना महावीरनिर्वाणस्य ४७० तमे वर्षेऽभूत्। महावीरस्य निर्वाण: ५२७ ई. पू.। अत: विक्रमादित्य (५२७-४७०=)५७तम ईशाब्दे राज्यमधिगतवान्। महाकवि: विक्रमादित्यस्य राजसभायामासीत्। अत: कवे: काल: प्रथमशताब्धी। एतन्मतं बहुभ्यो रोचते। यथा—

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु—
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासा: ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते: सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ।।

— ज्योतिर्विदाभरणम्।

३. कालिदासविरचितग्रन्थानां क्रम:

यद्यपि बह्व्य: कृतय: कालिदासनाम्ना वर्तन्ते, तथापि प्रामाणिकतया सप्त कृतय: महाकविकालिदासविरचिता इति सर्वजनसंवादि। एतानि भवन्ति महाकाव्यानि

१. ऋतुसंहारकाव्यम्।
२. कुमारसम्भवमहाकाव्यम्।
३. रघुवंशमहाकाव्यम्।

खण्डकाव्यम् –

१. मेघदूतम्।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नाटकानि

१. मालविकाग्निमित्रम्।
२. विक्रमोर्वशीयम्।
३. अभिज्ञानशाकुन्तलम्।

उपरिलिखितग्रन्थानां क्रमनिर्धारणार्थं पाश्चात्यविद्वांसो बहु यत्नं कृतवन्तः। भाषादृष्ट्या समयदृष्ट्या च डॉ. ए. बी. कीथ महोदयेन नाटकानां क्रम एवं प्रकारेण स्वीकृतः। आद्यौ ऐतिहासिकं नाटकं मालविकाग्निमित्रम् ततः परं विक्रमोर्वशीयम्। अन्ते च अभिज्ञानशाकुन्तलम्। यतो हि शाकुन्तले यथा पाण्डित्यं भाषासौष्ठवं भावगाम्भीर्यं च वर्तते तथा पूर्वनाटकद्वये न सन्ति।

इत्थं विद्वद्भिः कालिदासकाव्येष्वेवं क्रमोऽङ्गीकृतः।

क. ऋतुसंहारम्
ख. कुमारसम्भवम्
ग. मेघदूतम्
घ. रघुवंशम्

४. रघुवंशस्य महत्त्वं वस्तुजातञ्च

यथा नाटकेष्वभिज्ञानशाकुन्तलमधिकमुत्कर्षं भजति, तथैव महाकाव्येषु रघुवंशस्यैव प्राधान्यं वरीवर्ति। रघुवंशस्य सर्वातिशायिचरमतामवलोक्य केचन एक एव कालिदासो न भवतीति मन्यन्ते।

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु।।

राजशेखरः (सूक्तिमुक्तावल्याम्)

अस्य ग्रन्थस्य प्राधान्येऽपरं कारणं भवति यदस्य (४०) चत्वारिंशत् टीका उपलभ्यन्ते। अस्य महाकाव्यस्य प्रथमश्लोक एव बहुव्याख्यासापेक्षः। उपमालङ्कारद्वारा वागर्थयोः सम्पर्कः पार्वतीपरमेश्वराभ्यां सह स्थापयति। अस्मिन् विषये यत् किमप्युच्यते तदल्पमेव भवति। ग्रन्थस्य गाम्भीर्यं प्रथमश्लोकादेव विभाति।

प्रथमे सर्गे स्वविनयं प्रकटीकृत्य रघुवंशं व्याख्यायते। पूर्वपीठिकारूपेण रघुजन्मनो वृत्तान्तमुपस्थापयति। तदित्थं वर्तते। महाराजदिलीपस्य बहुकालं यावत्किमप्यपत्यं न जायते वंशरक्षाकामनया पुत्रप्राप्त्यर्थं गुरुगृहं वसिष्ठाश्रमं पत्न्या

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुदक्षिणया सह जगाम। अनपत्यस्य किं कारणं स्यादिति तपोबलेन वसिष्ठो ज्ञात्वा राजानमाह राजन् पूर्वजन्मनि भवता स्वर्गगमनवेलायां सुरधेनो सुरभेः पूजार्चनं न विहितम्। पूज्यपूजाव्यतिक्रमजनितापराधेन तया शापो दत्तः। तच्छापफलेन भवतः पुत्रोत्पत्तिर्न जायते। इदानीं सुरभिः पाताले वर्तते। तत्सुता नन्दिन्याश्रमेऽस्मिन् निवसति। अतः सेवया तां सन्तोष्य पुत्री भव।

सुदक्षिणागर्भाधानं नाम द्वितीयसर्गो भवति। प्रतिदिनं राजा नन्दिन्याः समस्तप्रकारकां सेवां कृत्वा तां चारयितुं वनं नयति। एवंप्रकारेण गच्छत्सु दिनेष्वे-कस्मिन् दिने दरीगह्वरादागतेन सिंहेन नन्दिनी आक्रान्ता। तस्या आर्तचीत्कारं निशम्य दिलीपो बाणं मुमोच। परन्तु किमपि फलं नाभवत्। "अलं महीपाल तव श्रमेणेति मनुष्यस्वरेण सिंहः स्वपरिचयमददात्। सः गौरीपुत्रतुल्यः। अतो बाणस्य प्रभाव स्तस्योपरि किमपि नासीत्। एवं प्रकारेण विफलचेष्टो दिलीपोऽन्ततो गत्वा किमपि उपायान्तरं न प्राप्य स्वजीवनं नन्दिनीविमोचनार्थं तत्याज। दिलीपस्य त्यागं चाभिनिवेशं च विलोक्य मायासिंहः कुत्रापि अन्तर्हितोभवत्। सेवया प्रीता सती नन्दिनी राज्ञे पुत्रप्राप्त्यर्थं वरमयच्छत्।

रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः। नन्दिनीकृपया सुदक्षिणा सर्वगुणोपेतं पुत्रं जनयामास। तस्य नाम रघुरिति प्रथितः। स महान् वीरो दिग्विजयी सम्राड-भवत्। हरिश्चन्द्रतुल्यो दानवीरोऽप्यासीत्। अस्य यशसा तद्वंशीयराजानामन्वयो रघुवंश इति सञ्जातः। तस्मादारम्भ एव कविर्वक्ति रघूणामन्वयं वक्ष्य इति।

विश्वजिद्यज्ञानुष्ठाननामके चतुर्थे सर्गे रघोर्दिग्विजयोऽतिविस्तरेण वर्तते। बङ्ग-कलिङ्ग-हूण-कम्बोजादि-राष्ट्रेषु विजयमधिगत्यान्ते तेन विश्वजिद् यज्ञोऽनुष्ठितः। रघुवंशराजानामेतद् वैशिष्ट्यं भवति यत्ते कररूपेण स्वीकृतं राजस्वं जनहितकर्मणि विनियोजयन्ति। तस्मात् कविर्वारंवारं प्रशंसति

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ।

अजस्वयंवराभिगमनाख्ये पञ्चमसर्गे रघुः पुत्रसुखं प्राप्नोति। क्रमेण अजनामा तस्य पुत्रो बाल्यात्परं यौवनं प्रपेदे। तदानीं विदर्भनरेशस्य सुताया इन्दुमत्याः स्वयंवरसभायोजिता। पितुरादेशेनाजः स्वजनैः साकं स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजमगात्। षष्ठसर्ग इन्दुमतीस्वयंवरो वर्णितः। स्वयंवरसभां प्रति मगधनरेशोगाधसत्त्वोङ्गराजो-वन्तीनाथः, शूरसेनाधिपतिः सुषेणः, कलिङ्गपतिः हेमाङ्गदप्रभृतयोयोध्यापती रघुसूनुरजश्च समागतवन्तः। परन्तु सा पतिरूपेण केवलं महाराजमजं वृतवती। प्रसङ्गेऽस्मिन् कविरुपमालङ्कारमाध्यमेनान्येषां राज्ञां विवर्णभावं वर्णयति। यथा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ।।[१]

सप्तमसर्गेजविवाहप्रसङ्गो वर्तते। धर्मशास्त्रानुसारं राजकीयभावेन वधूवरयोर्विवाहसंस्कारो जायते। अतः परमजविलापो नामाष्टमसर्गः कविना व्यरचि। उद्याने भ्रमणवेलायामिन्दुमतीशरीर आकाशादेका स्रगपतत्। पूर्वशापफलेन मालासंस्पर्शेन सा परलोकं याता। तस्याः परलोकगमनं विलापस्य कारणम्। तस्य विलापोऽतीव हृदयस्पर्शी। स तामेव मालां स्वहृदये स्थापयित्वा मरणं वाञ्छति स्म। यथा

स्रगियं यदि जीवितापहा
हृदये किं निहिता न हन्ति माम्।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवे-
दमृतं विषमीश्वरेच्छया ।।[२]

नवमसर्गे दशरथस्य शापप्राप्तिविषयो विस्तरेण वर्णितः। अजस्यानन्तरं दशरथः पृथिवीं प्रशशास। एकस्मिन् समये मृगयार्थं सोऽरण्यं गतः। दैवात् शब्दभेदिबाणेन मुनिकुमारं श्रवणकुमारं मृगमिति मत्वा जघान। स मुनिकुमारस्तदानीं पित्रोः कृते जलसंग्रहार्थं गतवान् आसीत्। पुत्रस्य मरणेन स अन्धमुनिः पुत्रशोकेन तव मरणं भवेदिति शशाप।

दशमसर्गात् पञ्चदशसर्गं यावत् रामचरितवर्णनं भवति। एतेषु षट्सु सर्गेषु कविना विपुलशब्दार्थवैभवेन रामचरितस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्। दशमसर्गे श्रीरामचन्द्रस्यावतारग्रहणवृत्तान्तो विस्तरेण वर्तते। एकादशसर्गे रामचन्द्रद्वारा ताडकासुबाहुप्रभृतीनां राक्षसान् राक्षसपत्नीनां च वधो, मिथिलागमनं, शिवधनुर्भङ्गः, जानकीपरिणयादिविषयोऽतीव प्राञ्जलतया वर्णितः।

द्वादशसर्गे पितृसत्यं पालयित्वा श्रीरामो वनं याति। तेन साकं सीता लक्ष्मणश्च गच्छतः।

---

१. रघु. ६।६७

२. रघु. ८/४६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

लङ्काधिपती रावणो मायामृगप्रदर्शनपूर्वकं रामलक्ष्मणौ दूरीकृत्य जानकीमपहरति। रामः सुग्रीवसहायतया समुद्रे सेतुं निर्माय रावणस्य पुत्रपौत्रान् सैनिकांश्च विध्वंस्याऽन्ते तमपि व्यापादयामास।

त्रयोदशसर्गे रामचन्द्रः पुष्पकविमानेन लक्ष्मणसीताभ्यां सह सैन्यप्रमुखैश्चायोध्यां प्रत्यावर्तते। सीतायाः पुरतः पुर्वानुभूतस्य स्मरणं कृत्वा विभिन्नस्थानानां शोभामाकाशमार्गाद् वर्णयति।

चतुर्दशसर्गे सीतापरित्यागरूपदारुणविषयो वर्णितः। जना रावणगृहे वर्तमानायाः सीतायाः चरित्रे सन्देहं कुर्वन्ति। प्रकृतिरञ्जको राजा रामो गर्भभरालसां सीतामरण्ये विसृजति। रामचन्द्रस्य चरित्रविषये सीता केवलमित्थमाक्षिपति

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा
वह्नौ विशुद्धामपि यत् समक्षम्।
मां लोकवादश्रवणादहासीः
श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य॥[१]

श्रीरामस्य एतादृशदारुणकर्मण्यपि सीता तं जन्मजन्मान्तरमिच्छति।[२]

पञ्चविंशसर्गादारभ्य एकोनविंशसर्गं यावत् कतिपयरघुवंशीयानां चरित्रवर्णनमुपलभ्यते। अन्तिमसर्गे कामुकस्याग्निवर्णस्य विचित्रचरित्रं वर्णितं यत् खलु श्रीरामस्य विपरीतम्। स प्रजानुरञ्जको न भवति। वातायनपार्श्वे प्रजाः स्वपदं दर्शयति। एवं प्रकारेण कालिदासस्य रघुवंशमहाकाव्यं समाप्तिमेति।

५. रघुवंशे वैदिकवाङ्मयस्योपबृंहणम्

वाग्देवताया विलासः कालिदासो वस्तुतो वेदार्थमेव कान्तासम्मितोपदेशेनोपदिशति "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" सिद्धान्तात्। तथा हि रघुवंशे वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणामित्यत्र वेदार्थ एव वर्णितः। तथा हि प्रणवश्छन्दसामिव (ऋग्वेदे ४।३।२६।१) अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवान् ऋषिरस्मि विप्रः। इत्यनेन मन्त्रेण वैवस्वतो मनुः प्रतिपादितः। तथा प्रणवश्छन्दसामिवेत्यंशोऽपि छान्दोग्ये प्रतिपादितः। (१।४।१)

---

१. रघु. १४।६१

२. भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः। रघु. १४।६६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रणवः – स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्योतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत् प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति (छान्दोग्य. १।४।५)

अथ खलु य उद्‌गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वागी आदित्यं उद्गीथ एष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्नेति (छा. १।५।१)

संस्कारवर्णनम् – एवं कुमारस्य यज्ञोपवीतवर्णनं वेदे यथा "कुमाराविशिखा इव" (रुद्राष्टाध्यायी) विवाहवर्णनं वेदे यथा तावेहि विवहावहै सहरेतो दधावहै पुत्रान् विन्धवहै बहून्। इति विवाहे (शु. य. वे.) नित्यकर्मादिवर्णनमिन्दुक्षीरनिधाविव इति वर्णने समुद्रमन्थनवृत्तान्तं निर्दिशति यथा "समुद्रदुर्भि मधुमाँ उदार उपांशुना सममृतत्वमान्" (शु. य. १७।८१) तयो यज्ञाध्ययनदानानि वेदप्रतिपादितान्येव वर्णितानि-प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमाचार्य-कुलेऽवसादयन् सर्वमेते पुण्यलोका भवन्ति। ब्रह्मसंस्योऽमृतत्वमेनित। (छा. उ. २।२३।१)

यज्ञः – वेदेषूपनिषत्सु यज्ञस्य महत्त्वं वरीवर्ति। यज्ञस्य महत्त्वं कालिदासो दृढस्वरेणाङ्गीकरोति। यथाविधि यज्ञसम्पादनेन वृष्टिर्भवति, नियमितवृष्ट्या सस्यानि जायन्ते। लोकस्योपकारो भवति। अत एव यज्ञः करणीयः।

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु।
वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्।। (रघु. १।६२)

देवमानवयोः सुसम्पर्कद्वारैव पृथिवी प्रचलति। पृथिव्याः सुमनोहरवस्तुभि-र्मानवो यज्ञसम्पादनं करोति। देवराजस्तद्विनिमयेन सस्योत्पादनार्थं पुष्कलां वृष्टिं प्रयच्छति। यथा—

दुहोह गां स यज्ञाय
सस्याय मघवा दिवम्।
सम्पद्विनिमयेनोभौ
दधतुर्भुवनद्वयम् ।। (रघु. १।२६)

यज्ञपूतजलेनालौकिकपदार्थानां सिद्धिर्जायते। रघुर्यज्ञे सर्वस्वं दक्षिणारूपेण प्रयच्छति। तदनन्तरं कौत्सस्य याच्ञां पूरयितुं तस्य किमपि न भवति। तदनन्तरं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वसिष्ठदत्तमन्त्रपूतजलेनाभिष्ठ तेन रथेनोपविश्याकाशमार्गे गत्वा धनाधिपतिं कुबेरमाक्रामति।[१]

पुत्रार्थेऽपि सुर्यवंशीयराजानः यज्ञसम्पादनं बहु मन्यन्ते। दशरथः पुत्रप्राप्त्यर्थ-मृष्यशृङ्गादीनां मुनीनां सहायतया पुत्रेष्टिं चकार।[२]

दानम् – वैदिकसमय एकं महत्त्वपूर्णं कार्यमासीद् दानम्। बृहदारण्यकोपनिषदि दैवी वाक् कथयति– 'दाम्यति' 'दत्तं' 'दयध्वदिम्' इति धनस्य पल्लवनं रघुवंशे पञ्चमसर्गे विस्तरेण जायते।

गुरुदक्षिणाप्रदानार्थं कौत्सः रघुं प्रत्यागच्छति। यज्ञसम्पादनेन तदानीं राजकोषो रिक्त आसीत्। यत् रघुर्धनार्थं कुबेरालयं गच्छति, तदानीं कोषागारे धनस्य वृष्टिर्भवति। निर्लोभस्तु कौत्सो यदपेक्षितं तदेव स्वीकरोति नाधिकम्।[३]

तपः – रघुवंशराजानां तपश्चर्याविषये कालिदासलेखनी न शिथिला भवति। दिलीपस्य गोसेवा, स्वजीवनसमर्पणं तप एव भवति। पितृसत्यं पालयित्वा रामचन्द्रस्य वनगमनं किं न तपः? सीतायाः वाल्मीक्याश्रमे निवासस्तपश्चर्याया उदाहरणम्।

त्याग-तपस्या-तपोवनानि कालिदाससाहित्यस्य विजयवैजयन्तीं सूचयन्ति। एतानि पुष्कलवर्णनानि कालिदासस्य हृदये वैदिकसाहित्यसंस्कारभूतानि चित्राणि।

६. रघुवंशे वैदिकदेवतानां स्वरूपम्

इन्द्रः – वेदे देवराज इन्द्र एकचतुर्थांशमन्त्रैः पूजितो वर्तते। वेदानुसारमिन्द्रस्य व्युत्पत्तिरतीव दुर्बोध्या। शतपथब्राह्मणे इन्धधातोरिन्द्रस्योत्पत्तिरभिहिता।[४] निरुक्तकारेण यास्केनेन्द्रस्य नानाविधव्युत्पत्तिः कृता।[५] इन्द्रो वास्तविकरूपेण शक्तेर्थद्योतकः।

---

१. रघु. ५।२७

२. ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य
सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः।
आरेभिरे जितात्मानः
पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः। रघु. १०।४

३. गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी. रघु ५।३१

४. इन्धो ह वै नामेष-तं वी एतमिन्धं सन्तं इन्द्र इत्याचक्षते। (श. ब्रा. १४।६।१०)

५. निरुक्तम् १०।५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शक्तिः शारीरिकी मानसिकी वेति इन्द्रेण साकं वृषभशब्दस्य सम्बन्धत्वादयं मानसिकशक्तेर्द्योतक इति विदुषां मतिः। अनन्तरमिन्द्रः कदाचिदुपाधिनानुमीयते।

अयं देवाधिराज इन्द्रो यथा वेदेषु पुराणेषु बहुभिर्मन्त्रैः श्लोकैश्च वर्णितस्तथैव कालिदाससाहित्ये विपुलतयाऽस्य प्रसङ्ग आयाति।

७. सगरकपिलवृत्तान्तः

अयं वृत्तान्तः रघुवंशे बहुषु स्थानेषु आगच्छति।[१] इयं घटना त्वेवंविधा वर्तते

इन्द्रः सर्वेभ्यो यज्ञकर्तृभ्यो बिभेति। यः खलु कठोरतपश्चरणं करोति, इन्द्रस्तेभ्यो द्रुह्यति। यतो हि तपःशक्त्या एवेन्द्र इति पदमधिगम्यते। तथैवेन्द्रः सगरस्य यज्ञकर्मणो बिभेति स्म। अतः केनापि प्रकारेण तस्य यज्ञकर्मणि विघ्नं जनयति।

अयोध्यानरेशबाहुकस्य पुत्रः सगरः। अस्य नामकरण इयं कथा श्रूयते। यदा बाहुकस्य पत्नी गर्भवत्यासीत्, तदानीं सपत्नीजनैरीर्ष्यया तस्या भोजने विषं (गरं) प्रदत्तम्। यदा सा पुत्रमजनयत् तदानीं शरीरं विषावृतं (गरावृतं वा) बभूव। बालस्तु न मृतः। अतः गरेण सह जात इति पित्रा तस्य नाम सगर इति कृतम्। पितुरनन्तरं सगरोयोध्यां शशास। तस्य द्वे पत्न्यावास्ताम्। सुमतिः केशिनी च। षष्टिसहस्रपुत्राणां विषयेऽपि कथेयं वर्तते। सुमतिः शतं वर्षाणि यावद् गर्भं धृतवती। ततः परं सा केवलं मांसखण्डमेकं प्रसूतवती। शिवकृपया तन्मांसपिण्डः षष्टिसहस्रखण्डेषु विभक्तः। एकमेकं खण्डमेक एकः पुत्रः जातः।

एकदा सगरोऽश्वमेधयज्ञमायोजितवान्। निर्विघ्नं यज्ञकार्यं समाप्तम्। यदा यज्ञाश्वो देशाटनं कर्तुं प्रस्थितस्तदानीमिन्द्रो यदि सगरस्य यज्ञकार्यं निर्विघ्नं समाप्तिमेष्यति, तर्हि स इन्द्रपदमधिगमिष्यतीति विचार्य स यज्ञाश्वं तिरोधाय पाताले कपिलमुनेः समीपेऽस्थापयत्। तत्राश्वमवलोक्य 'एष वाजिहर' इति मत्वा तमताडयन्। तस्य कपिलस्य शापेन सर्व एव सगरपुत्रा भस्मीभूताः। अनन्तरं भगीरथस्य प्रयत्नेनैतैः सर्वैर्मुक्तिरधिगता।

---

१. गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे, रघु. १३।३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

८. रामचन्द्रस्येन्द्ररथप्राप्तिः

रामायणे रामरावणयोर्युद्ध इन्द्रो रामचन्द्राय स्वरथमर्पयति। तथैव रघुवंशे उपबृंहितं वर्तते।

रामं पदातिमालोक्य
लङ्केशं च वरूथिनम्।
हरियुग्यं रथं तस्मै
प्रजिघाय पुरन्दरः ।। रघु. १२/८४

रामायणे प्रसङ्गोऽयं विस्तरेण वर्तते। तद्यथा। भूपृष्ठे यानि युद्धान्यिभवन् तानि सर्वाणि देवानां हितायैव। रामरावणयोर्युद्धमपि सन्तप्तानां देवानां मङ्गलायाभूत्। रावणो रथमारुह्य युद्धमकरोत्। परन्तु मर्यादापुरुषोत्तमो रामो भूमौ दण्डायमानः सन् तेन सह युद्धं कृतवान्। एतत्त्वसमीचीनमिति मत्वा देवराज इन्द्रः स्वसारथिं मातलिं रथेन साकं रामचन्द्रस्य सहायतार्थं प्रेषयति।[१] बालारुणकान्तियुते किङ्किणीशतभूषिते वैर्यमय इन्द्ररथे उपविश्य रामो रावणस्य समक्षमागतः। अन्ते रावणः हतः।

९. अहल्योद्धारः

एकादशसर्गेऽयं वृत्तान्त आयाति। रामचन्द्रस्य पादरजःस्पर्शेन पाषाणमयी गौतमपत्न्यहल्या मानवी सजाता। यथा

प्रत्यपद्यत चिराय यत् पुनश्-
चारु गौतमवधूः शिलामयी।
स्वं वपुः स किल किल्विषच्छिदां
रामपादरजसामनुग्रहः ।।
रघु. ११।३४

वेदेभ्यो विभिन्नपुराणेभ्यो रामायणाच्चेयं कथाऽत्र संग्रहेण स्वीकृता। यथा

---

१. ततो देववरः श्रीमाञ् श्रुत्वा तेषां वचोमृतम्।
आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत्।
रथेन मम भूयिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम्।
मातले भूतलं यातः कुरु देवहितं महत्।। रामायणम् ६।१०३।६-७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क. अहल्याया ह मैत्रेय्या (इन्द्रः)
जार आस । (२६।१।१)

ख. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।
ऋग्वेदः ९।४७।८

ग. अहल्यायै जारेति
शतपथ. ३।३।४।१८

घ. सहस्राक्षमतिपश्यं पुरस्तात्
अथर्व. ११।२।१७

पुराणानुसारमहल्याप्रसङ्ग एवमस्ति यदेकस्मिन् दिने गौतमः शीघ्रं तपश्चरणाय कैलासं प्रस्थितः। इन्द्रो गौतमपत्न्यहल्यायाः सौन्दर्येण विमुग्धः सन् छद्मना गौतमवेषं धृत्वा तया सह शरीरकसम्बन्धं कृतवान्। यदा गौतमः प्रत्यागतस्तदानीमहल्यां नग्नामवलोक्य प्रस्तरो भवेतीन्द्रस्य शरीरे सहस्रभगचिह्नानि भवन्त्विति तमशपत्।[1] पत्न्या दोषो नास्तीति ज्ञात्वा पुनस्तेन तस्या उद्धारोपायोप्युक्तः। त्रेतायुगे रामपादरजःस्पर्शे सति पूर्ववत् भविष्यसि।

१०. रघुवंशे गीताया उदात्तता

रघुवंशे गीताया उदात्तता दरीदृश्यते। गीतायामर्जुनः भगवतः विश्वरूपं दृष्ट्वा सम्यक्तया तद्रूपं धारयितुं न शक्नोति। तथैव रघुवंशे त्रयोदशसर्गे समुद्रवर्णनप्रसङ्गे विष्णुस्वरूपं चित्रितम्। यथा

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीय-
मीदृक्तया रूपमियत्तया वा ।। रघु. १३/५

गीतायामिदं वर्णितमस्ति यदा धर्मस्याभ्युदयो भवति धर्मस्य क्षयो भवति तदानीं भगवान् साधूनां परित्राणार्थमात्मानमवतारयति। तथैव कालिदासो रामचन्द्रस्यावतारग्रहणविषये कथयति। यथा

---

१. सहस्रभगसम्प्राप्तिर्दुःखं चैव शचीपतेः ।
देवीभागवतम् १।५।४६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अनवाप्तमवाप्तव्यं
न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको
हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ।। रघु. १०/३१

इयं धारणा सामान्यपरिवर्तनपूर्वकं गीतायां वर्तते—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं
त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं
वर्त एव च कर्मणि ।। गीता. ३/२२

गीतायां निष्कामकर्मयोगस्य महिमा वर्तते। कर्मफलस्य त्याग इति। सर्वमीश्वरायार्पणमिति कर्मयोगस्य सारांशः। गीतायां यथा

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ।। गीता. २/४७

तथैव सामान्यपरिवर्तनपूर्वकं रघुवंशे

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये ।। रघु. १०/२७

एवं प्रकारेण न केवलं रघुवंशेऽपि तु समस्तकालिदाससाहित्येपि गीतायाः प्रभावः प्रकर्षेण दृश्यते। 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति गीतोपदेशो रघुवंशे स्फुटतया वर्तते। यथा

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां
विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्
यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ।। रघु. ८/८७

११. रघुवंशे शिवसन्देशः

कालिदासः शिवभक्त इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते। यतो हि प्रायः सर्वास्वपि कृतिषु मङ्गलाचरणे नान्द्यां वा शिवपरकस्तुतयो वर्तन्ते। अभिज्ञानशाकुन्तले शिवस्य सर्वव्यापकत्वं प्रकाश्य स अबृमूर्तिं शिवं स्तौति। तथैव रघुवंशे वागर्थयोः प्रतिपत्तयेऽर्धनारीश्वररूपौ पार्वतीपरमेश्वरौ प्रणमति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।। रघु. १।१

एतादृशी धारणा शिवपुराणादिषु पुष्कलतया पल्लविता वर्तते। कालिदासस्य हृदयं सर्वव्यापकम्। स शैवो भूत्वाऽपि विष्णुब्रह्मणोापि पर्याप्तां स्तुतिं करोति। सर्व आस्तिका भारतीया मोक्षमिच्छन्ति। कविः कथं मोक्षमिच्छति

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः ।
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ।। अभि. ७/३५

१२. रघुवंशेवतारवादवर्णनम्

यदा पृथिव्यां पापस्य भारोऽधिको भवति, धर्मस्य हानिरुपजायते, दुर्जनानां च दौरात्म्यं वर्द्धते, सज्जनाः कष्टमनुभवन्ति, तदानीं भगवान् धरातल आत्मानमवतारयति। गीतायामस्यादर्शो वर्णितः

यदा यदा हि धर्मस्य
ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।। गीता ४।७-८

रघुवंशे रामचन्द्रस्यावतारस्तथैव भवति। रावणकुम्भकर्णप्रभृतयः राक्षसास्तेषामनुचराश्च ऋषीणां यज्ञकर्मणि विघ्नमुत्पादयन्ति। रावणः सीतामपहृत्य जघन्यपापमाचरति। विश्वामित्रमहर्षेरनुरोधेन रामचन्द्रः ताडकासुबाहुप्रभृतीन् मारयित्वान्ते रावणं व्यापाद्य विभीषणप्रभृतिसज्जनानां रक्षां करोति। कालिदासः रामचन्द्रस्यावतारमित्थं प्रस्तौति।[१]

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम्। करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरः कमलोच्चयम्।

१३. नहुषवृत्तान्तः

पुराणवर्णितं नहुषचरित्रं रघुवंशत्रयोदशसर्गे स्तोकेन सूचितमस्ति।

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।

१. रघु. १०।४४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो-
भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ।। रघु. १३/३६

महाभारतेऽयं वृत्तान्तो विस्तरेणायाति।

पुरूरवसः पुत्रेण आयुना सह इन्दुमत्याः पाणिग्रहणमभवत्। एतयोर्दम्पत्योः पुत्रो नहुषः। अयं चन्द्रवंशोत्पन्नश्चातिवीर्यवानासीत्। असौ स्वपराक्रमेणेन्द्रत्वमधिगतवान्। अस्य वर्णनं वारं वारं महाभारतस्य विभिन्नेषु पर्वस्वागच्छति। वृत्रवधोपरीन्द्रो ब्रह्महत्यादोषेण निपातितः सन् मानससरोवर आत्मनं जुगोप। तत्फलेन निखिलेषु लोके वृष्ट्यभावाद् दुर्भिक्षमभवत्। तदानीं देवा राज्ञो नहुषस्य शक्तिं सामर्थ्यं चानुभूय तस्मा इन्द्रपदमयच्छन्।[१] देवराजपदमधिगत्य भोगविलासेषु नहुषः प्रमत्तोऽभवत्। लोकहितकरं देवहितकरं कार्यं च त्यक्त्वा विपथगाम्यभूत्। एकस्मिन् दिने तेनेन्द्राणी दृष्टा। तामुपभोक्तुं चेयेष। अस्मिन् पापकर्मणि देवैः स प्रतिरुद्धः। परन्तु युक्तिपूर्वकं स आह मयेन्द्राणी निश्चितमेव भोक्तव्या। इन्द्रस्याधिकारत्वेन सा मे पत्नी भवेत्।[२] नहुषाद् भीता सन्तीन्द्राणी बृहस्पतेः शरणमगात्। बृहस्पतिनापीन्द्रेण साकमिन्द्राण्याः पुनः सम्बन्धं कारयितुं यतिष्य इत्युक्त्वा नहुषान्न भेतव्यमित्युक्तम्।[३] अनुदिनं नहुषस्य पापकार्यमवलोक्य ऋषयः कोपाविष्टा जाताः। देवैरपि नहुषः प्रतिबोधितो यत्परस्त्रीहरणं पापाय भवति। तेन तु ऋषिवाक्यं खण्डीकृत्य प्रत्युत्तरितमिन्द्रेणाहल्या धर्षिता। तत्र तस्य न कश्चिद् दोष इन्द्राण्या उपभोगे मम कथं दोषमापद्येत[४]। इन्द्राणीं तस्मै समर्पयितुं कल्पयन्तः बृहस्पतेः पुरत आगताः।

---

१. ऋष्योऽथाब्रुवन् सर्वे देवाश्च त्रिदिवेश्वराः। अयं वै नहुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यताम्।।
महाभारत उद्योग. ११।१

२. सम्प्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ।
स तां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान् सभासदः ।।
इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ।
अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।। महा. उद्योग ११।१७-८

३. न भेतव्यं च नहुषात् सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण न चिराद् भवतीमहम् ।।
अथ शुश्राव नहुषः शक्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसे चुक्रोध स नृपस्तदा ।।
महा. उद्योग ११।२५-२६

४. अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स किं न निवारितः ।
महा. उद्योग १२।६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शरणागतामिन्द्राणीं कथं वा वसृजेत् तु देवहिताय किमपि करणीयमिति विचिन्त्य तामनुकूलयितुं कञ्चित् समयं याचयामास। अस्मिन् याचिते समयेऽन्येऽपि विघ्ना भवेयु:। अनेन इन्द्राण्या देवानामपि भद्रं भविष्यति। अन्यथा देववरेण बलीयान् नहुषः किमपि वा कुर्यात्। नहुषस्य शीघ्रं मृत्युर्भविष्यति, इन्द्रः पुनः स्वसाम्राज्यं प्राप्स्यतीति प्रतिबोधयन्तो देवाः कथमपीन्द्राणीं नहुषं प्रति आकृष्टां चक्रुः। शची देवानां परामर्शेन नहुषस्य पुरतः एवमवादीत् यत्सा स्वपत्युर्योगक्षेममवेक्ष्य तत्परमेव तस्य भार्या भविष्यति। शची स्वपत्युरभिशप्तस्येन्द्रस्य समीपं गत्वा स्वदु:खं प्रकटीचकार। स्वपत्युरुपदेशक्रमेण तया नहुषस्य पुरत एवं भणितं यन् नहुषः पुरुषोढरथामारुह्य तस्याः सविधमागमिष्यति। तं रथमृषय स्वस्कन्धे वाहयित्वानयिष्यन्तीति। ततः प्रभृत्यगस्त्यप्रभृतयः ऋषयस्तं शचीपुरं नयन्त्यानयन्ति स्म। एकदा नहुषः शीघ्रतया शचीगृहं प्राप्तुमिच्छति स्म। परन्तु ऋषयो नहुषस्य भारं वाहयित्वा श्रान्ताः सन्तः लघुगत्या गच्छन्ति स्म। तदानीं नहुषेणोक्तं सर्प सर्पेति। पदाघातोऽपि कृतः। अतीवक्लेशं प्राप्तवता मुनिनाऽगस्त्येनोक्तं यत्त्वं सर्पो भवेति। ततो नहुषो महासर्पो भूत्वाऽगस्त्यशापेन हिमालय एकस्मिन्नरण्ये निपतितः। सहस्रं वर्षाणि यावद् हिमालयोपत्यकायां भ्रमन् मुक्तिमवाप। इन्द्रोऽपि स्वपदमधिगतवान्।

१४. पूर्वसूरिविचारः

विश्वेऽस्मिन् यः कोऽपि कविर्महाकविर्वा भवतु सोऽवश्यमेव स्वपूर्वसूरीणामृणी भवति। महाकविः कालिदासो नान्यायाः परम्पराया व्यतिक्रमः। रघुवंशेऽस्य कथनस्य समर्थनं वर्तते ।[१] तर्हि कविः केषामृणी। मालविकाग्निनाटके कविः स्वयं विलिखति

"प्रथितयशसां सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः।[२]

यद्यपि वाल्मीकिरामायणाद् रघुवंशस्य सारः गृहीतः, प्रेरणा चाधिगता, तथापि व्यासभासयोः शैली कालिदासवाङ्मये दरीदृश्यते। तथापि कालिदासस्य

१. अथवा कृतवाग्द्वारे
वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे
सूत्रस्येवास्ति मे गतिः । (रघु. १।४)

२. मालविकाग्नि. अङ्क १

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वाणी सर्वेभ्योऽतिरिच्यते। केषु केषु स्थानेषु कविः पूर्वसूरीणामादरं विदधाति। सम्यक्तता तेषां भावनाःस्वापरूपशैल्यालोडयति। यथा रामायणे सीतायाश्चरित्रं सामान्यतया वर्णितम्। रघुवंशे तु परित्यक्ता सीता रामं न भर्त्सयित्वा चिरकालं तस्य संयोगं वाञ्छति।[१] यत्र पूर्वसूरीणामादर्शो न रोचते, तत्र तेषां मतं नाविगणय्य स्वसिद्धान्तं साधयति। कविः स्वयं भणति

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।।[२]

१५. पक्षच्छेदाः पर्वताः

वेदादारभ्य पुराणवाङ्मयं यावत् पर्वतानां प्राक्पक्षा आसन्निति किंवदन्ती वर्णिता। कथेयमेवमस्ति यत् पुरा पर्वता एकस्मात् स्थानादन्यस्थानं प्रति स्वच्छया गच्छन्त्यागच्छन्ति स्म। पर्वताः साधारणतः दीर्घकायास्तेषामेतादृशगतागतेन देवानां च महती क्षतिरभूत्। बहवः प्राणिनो वृक्षसम्पदश्च म्रियन्ते स्म। ततो देवानामनुरोधेन देवराडिन्द्र स्वकुलिशेन पर्वतानां पक्षान् चिच्छेद।

रघुवंशे बहुस्थानेष्वपि कविना कथाया अस्याः पुष्टिः कृता। तद्यथा

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ।।[३]

---

१. सोऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टि-
रूर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ।। (रघु. १४।६६)

२. मालविकाग्नि. अङ्क १।२

३. रघु. ३।४२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुनश्च

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया
न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ।।[१]

केवलं जगतो हितायैवेन्द्रः पर्वतानां विरुद्धे शस्त्रमाददे। यथा

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः
प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ।।[२]

इन्द्रः पर्वतानां पक्षच्छेदनं कृत्वा 'पक्षच्छिद्' नाम प्राप्तवान्।[३] गोत्रभित्पदेनापि स ज्ञायते।[४]

समुद्रेष्वपि केचन पर्वताः सुरक्षिताः वर्तन्ते। यतो हि त इन्द्रभयात्तत्रात्मगोपनमकुर्वन्। समुद्रस्तेषां रक्षामकरोत्।

१६. उपसंहारः

कविकालिदासस्य शब्दाः, वाक्यानि, अभिप्रायाः, कविकर्मप्रतिभा, वक्तव्यवस्तु च ऋतुसंहारादारभ्य रघुवंशं यावद् यद्यपि समभावेन वर्तन्ते तथाप्यालोचकानां मतेन कविना प्रदर्शितः कश्चन पक्षपातो रघुवशंस्य कृते। वैदिकवाङ्मयादारभ्य पुराणसाहित्यं यावत् प्रसङ्गानुसारं सर्व एव प्रासङ्गिकविषया रघुवंशे प्रायशो दृश्यन्ते। भारतीयसंस्कृतिन्यासो वैदिकसाहित्यात् समवेतीकृत्य स्वसाहित्ये तेन सन्निवेशितः। रघुवंशमहाकाव्यं भारतीयसांस्कृतिकपरिचयरूपेण सर्वकालजयी।

---

१. रघु. ३।६३

२. रघु. ३।६०

३. पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः । (रघु. १३/७)

४. उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितस्थे । (रघु ६।७३)

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कालिदासस्य जन्म भारते यत्र कुत्रापि भवेन्, निश्चप्रचमित्थं वक्तुं शक्यते यत्स सम्पूर्णमपि भारतं सम्यग् विजानाति। विजानाति चास्य वैदिकीं परम्परां, यां खलु स्वग्रन्थेषु तेन क्रोडीकृत्यास्माकं कृते संस्थापिता। सर्वो लोकस्तस्याधमर्ण इति नास्ति सन्देहलेशः।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२

आख्यान परम्परा एवं नचिकेतोपाख्यान

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

वैदिक आख्यानों का रामायण, महाभारत एवं पुराणों में उपबृंहण तो हुआ, बल्कि परवर्ती साहित्य कथाओं का विस्तृत स्वरूप कहाँ-कहाँ परिवर्तित स्वरूप में उपलब्ध होता है। इस बात की पुष्टि करने के लिए महाभारत में कहा गया है—

पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।

महा. १।१।८६

वेदार्थ के उपबृंहण के विषय में परम्परागत यह श्लोक विश्रुत है—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

उपबृंहण शब्द का अर्थ है कि किसी तथ्य की पुष्टि करना या उसका विस्तार करना। वेदार्थ का उपबृंहण अनेक प्रकार होता है—

स्तुति साहित्य

वेद मन्त्र परवर्तिकाल में स्तुति साहित्य में उपलब्ध है। यथा यजुर्वेद के रुद्राध्याय मंत्र का वायु पुराण में शिव स्तुति में एवं पुरुष सूक्त में वर्णित पुरुष की महिमा का भागवत एवं विष्णु पुराण में अनेकशः स्तुतिपरक पद्यों में विश्लेषण किया गया है।

वेद मन्त्रों की व्याख्या

संहिता एवं उपनिषद में वर्णित मंत्रों की व्याख्या पुराण एवं परवर्ती साहित्य में विस्तृत रूप में दिखलाई गई है। यथा "विष्णुर्न कं वीर्याणि प्रवोचम्" की विशद व्याख्या भागवत पुराण में की गई है। ऋग्वेद का 'ओं तत्सवितुर्वरेण्यं' गायत्री मन्त्र का सांगोपांग वर्णन अग्निपुराण एवं परवर्ती साहित्य में मिलता है।

वैदिक आख्यानों का उपबृंहण

वैदिक साहित्य में प्रसंगवश अनेक आख्यानों का वर्णन वैदिक देवताओं के स्वरूप विवेचन के अवसर पर किया गया है। इन आख्यानों का पर्याप्त

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विशदीकरण एवं विकास परवर्ती साहित्य में उपलब्ध है। इन आख्यानों को दो श्रेणियों में विभक्त किया जा सकता है— धार्मिक और लौकिक। धार्मिक आख्यानों के भीतर प्रजापति तथा विष्णु द्वारा अनेक रूप के धारण करने की बात कही गयी है। लौकिक आख्यानों में किसी विशिष्ट राजा का वृत्त, ऋषि का चरित्र या कोई अलौकिक लोकरंजन या प्रणयकथा संक्षिप्त रूपों में वर्णित है। इन समस्त वैदिक आख्यानों के सूक्ष्म वैदिक संकेत को लेकर परवर्ती पुराणादि साहित्य उन्हें विस्तृत रूप देने हेतु सतत यत्नशील रहे हैं। इन आख्यानों में से प्रजापति द्वारा मत्स्य रूप धारण, कूर्म आख्यान का कूर्मावतार में वर्णन, पुरूरवा उर्वशी का आख्यान, हरिश्चन्द्र तथा शुन:शेफ का आख्यान तथा नाचिकेतोपाख्यान प्रमुख हैं।

वेद में नचिकेतोपाख्यान

यह आख्यान मंत्र संहिता में उपलब्ध नहीं है। परन्तु ऋग्वेद १०।१३५ के देवता यम है। अनुक्रमाणिका में बताया गया है "**यस्मिन्कुमारो यामायनो याममानुष्टुभं तु**'। इस यम गोत्र कुमार को सायणाचार्य नचिकेता ही बताते हैं। ऋग्वेद का मन्त्र १०।१३५।१ की व्याख्या प्रसंग में सायण बताते हैं— 'पुराणान्, पुरातनान् अनु पश्चात् तत्समीपे निवसत्वयमिति वेनति मां कामयते मम नचिकेतसो जनक:।'

तैत्तिरीय-ब्राह्मण में नचिकेतोपाख्यान

तैत्तिरीय-ब्राह्मण में आख्यान इस प्रकार हैं- बाजश्रवा नाम ऋषि ने विश्वजिद् याग करके अपना सर्वस्व याग में दे दिया। ऋषि पुत्र नचिकेता ने सोचा कि वे अपने पिता की एक वस्तु हैं। इस आग्रह को देखकर पिता ने कह दिया कि मृत्यु को तुझे देता हूँ। जब नचिकेता यमालय में पहुँचा, तब यम तीन दिनों के लिए प्रवास में थे। वापस आने के पश्चात् भोजन विषयक प्रश्न किये जाने पर दैवीवाक् के आदेश से नचिकेता बोला कि प्रथम रात में उपवास रहकर मैंने आपकी प्रजाओं को भक्षण किया, दूसरी रात में समस्त पशुओं का भक्षण किया एवं तीसरी रात में समस्त सुकृतों का भक्षण किया। नचिकेता के इस शास्त्रीय वचन से यम का हृदय द्रवित हो गया। उन्होंने कुपित न होकर उसे तीन वर दिये। नचिकेता ने तीन वर मांग लिए:

१. आपके द्वारा मारा न जाकर जीवित ही पिता के पास चला जाऊँ।

२. मेरे इष्टापूर्त, श्रौतस्मार्तसुकृतों की रक्षा हो।

३. पुनर्जन्म निवारण की साधन विषयक जिज्ञासा।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कठोपनिषद् में नचिकेतोपाख्यान

कठोपनिषद् का आख्यान तैत्तिरीय ब्राह्मण के आख्यान से मिलता जुलता है। भिन्नता निम्नानुसार है—

१. दक्षिणा में दी जाने वाली गाय की कृशता ही नचिकेता के प्रश्न का कारण बनता है।

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ।।

कठ. १।१।३

परन्तु तैत्तिरीय ब्राह्मण में नचिकेता स्वयं को पिता की सम्पत्ति मानकर दान देने हेतु पिता से पूछते हैं।

२. दैवीवाक् के उपदेश से नचिकेता अपना कार्यसंपादित करते हैं। परन्तु कठोपनिषद् में नचिकेता अपनी बुद्धि से प्रश्न करते हैं। यम अनेक प्रलोभन देते हैं। परन्तु नचिकेता इससे प्रलोभित नहीं होते हैं।

दो ग्रन्थों में वरों की संख्या बराबर है परन्तु भिन्नता निम्नानुसार है—

तैत्तिरीय ब्राह्मण	कठोपनिषद
१. जीवित पिताजी के पास चला जाऊँ।	चले जाने पर पिता मेरा स्वागत करें एवं पिताजी का भ्रम दूर हो।
२. श्रौत स्मार्त, सुकृतों की रक्षा	विभिन्न अग्निविषयक ज्ञान
३. पुनःजन्म निवारण के साधन	आत्मा विषयक ज्ञान

संक्षेप में भिन्नता के विषय में यह कहा जा सकता है कि तैत्तिरीय ब्राह्मण का उपदेश कर्मकाण्ड से संबंधित है एवं कठोपनिषद् का उपदेश ज्ञानकाण्ड एवं आध्यात्मिक विषयों में है।

इतिहास में नचिकेतोपाख्यान

महाभारत के अनुशासन पर्व में यह उपाख्यान वर्णित है। नचिकेता के पिता उद्दालक ऋषि ने नचिकेता को नदी तीर में समिधा, दर्भ एवं जल लेने हेतु भेजा था। परन्तु नदी के वेग के कारण नचिकेता के हाथ से सब कुछ बह गया था। नचिकेता को रिक्त हस्त देखकर उद्दालक ने यम के पास जाने का शाप दे दिया।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यह सुनकर नचिकेता का प्राणवायु निकल जाने से शरीर भूमिशायी हो गया। तदन्तर पिता के पश्चाताप अश्रु से सिक्त नचिकेता को पुनर्जन्म प्राप्त हुआ। प्रसन्न होकर पिता ने पुत्र को यमपुर के वृत्तान्त के बारे में पूछा। नचिकेता बोला कि यम ने अर्घ्यादि द्वारा उनका स्वागत किया एवं कहा कि पिता जी ने यमलोक को देखने के लिए कहा है न कि मृत्यु की बात कही है। परस्पर वार्तालाप से दूध एवं घी आदि गोजात द्रव्यों का वर्णन किया गया एवं यम ने गोदान की बहुत प्रशंसा की। यथा—

गावो लोकांस्तारयन्ति क्षरन्त्यो
गावश्चान्नं सञ्जनयन्ति लोके।
यस्तं जानन् न गवां हार्दमेति
स वै गन्ता निरयं पापचेता।।

महा. अनु ७

पुराण में नचिकेतोपाख्यान

वराहपुराण में इस आख्यान के विषय में कहा गया है— **"पुरावृत्ता कथैषा"**। कथा इस प्रकार है कि उद्दालक ऋषि के पुत्र नचिकेता अत्यन्त बुद्धिमान एवं वेद वेदांग के पारंगत विद्वान् थे। किसी कारणवश पिता ने पुत्र को यमलोक भेजने का शाप दिया। पितृसत्य पालन करके यमलोक का आतिथ्य स्वीकार करके वापस आये। पुत्र के वापस आने से उद्दालक ने ऋषि मुनियों को यमलोक की बात सुनने के लिए आमन्त्रित किया। नचिकेता ने परलोक संबंधी समस्त प्रश्नों का उत्तर दिया। विशेषकर के इस पुराण में यमलोक में पापियों को दी जाने वाली नरकयन्त्रणा, यमनगरी का वर्णन, पुष्पों का, नदी का वर्णन, ऊंचे प्रासादों का विस्तृत वर्णन महत्वपूर्ण है।

नासिकेतोपाख्यान

संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी के ग्रन्थालय 'सरस्वती भवन' से नासिकेतोपाख्यान संबंधी एक पाण्डुलिपि मिली है। यह आख्यान मूल आख्यान से नितरां भिन्न है।

उद्दालक मुनि अपने भाग्य के विषय में ज्ञान प्राप्त करने के लिए स्वर्गलोक गये। प्रजापति ने उन्हें बताया कि पहले आपको पुत्र लाभ होगा तत्पश्चात् पत्नी प्राप्त होगी। आश्रम वापस जाने के बिना चिन्ता करते करते उनका वीर्य स्खलन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हो गया। उसे उन्होंने एक कमल के फूल में रखकर गंगा में बहा दिया। दैवयोग से रघुनामक राजा की चन्द्रावती नामक पुत्री ने स्नान करते समय कमल पुष्प को देखा एवं सूँघ लिया एवं उससे उनका गर्भ हो गया। दसवें माह में पुत्र नासाग्र से उत्पन्न हुआ एवं उनका नाम नासिकेता पड़ा।

नासाग्रेण समुत्पन्न ऋषिर्नाम तवाकरोत्।
नासिकेत इति ज्ञात्वा मम प्रोक्तं महात्मना ।।

पुत्र उत्पत्ति के बाद काष्ठमञ्जूषा में रखकर चन्द्रावती ने उसे पुनः गंगा में बहा दिया और संयोग से उद्दालक ऋषि के शिष्यों ने उसे पाकर आश्रम में ले गये। राजकुमारी का एतादृश आचरण जानकर पिता ने उन्हें घर से निकाल दिया एवं कालक्रम में चन्द्रावती ने उद्दालक आश्रम में पहुँचकर अपना वृत्तान्त बताया। समस्त वृत्तान्त सुनकर ऋषि ने पुत्र एवं पत्नी को अपना लिया। सिद्धान्त में पिता एवं पुत्र का विरोध था। पिता अग्निहोत्र के प्रशंसक थे एवं पुत्र ने योगविधि को अपना लिया। बीसवीं शताब्दी में सबसे बड़ी उपलब्धि यह है कि नेपाल के पं. कृष्णप्रसाद घिमिरे जी के द्वारा 'नचिकेतस् महाकाव्य की रचना हुई है। यह विश्व का एक नवीन कीर्तिमान है।

सारांश

समस्त तथ्यों के आलोडन के पश्चात् यह प्रतीत होता है कि तैत्तिरीय ब्राह्मण का आख्यान कर्मकाण्ड विषयक था एवं उपनिषद् में ज्ञानकाण्डपरक था। इतिहास एवं कठोपनिषद् में वर्णित गौ के लिए दी जाने वाली यन्त्रणा को उठाकर गो महिमा को बतलाया गया है। इस प्रकार ग्रन्थों के तात्पर्य भेद, कालभेद एवं परिस्थिति भेद से आख्यान के अभिप्राय में इतस्ततः परिवर्तन आया है।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

3

VEDIC STUDIES IN INDIA

Dr. Pramodini Panda

Just as mother Earth has four broad directions- East, West North and South to help into locate a country on it, we have four Vedas- Ṛg, Yajur, Sām and Atharva to guide the course of life of its people. The Vedas have been seminal of the concepts of origination, existence and termination of the cosmos and life, social and interactors, do's and don'ts in life. They vertically outlined a way of life and have an ever lasting inspirational value. These are thus venerated as holiest scriptures of our land and indeed ageless.

The vedic conceptual sproutings were later on nurtured and developed by the Ṛṣi and seers with their deep meditations and prooding over these. Their efforts bloomed the composition of the Upanishads, the Vedanta, as they are called. The Vedanta enshrines the knowledge of the unknowable, the Dharma which as we know, is much more than religion, philosophy, mundane and spiritual aspects of life, the ways of spiritual upliftment and living in and by Dharma, etc.

It is a matter of common knowldge that the Vedas are one of the most ancient available compositions not only of India but of the whole world. In that sense, the significance of Vedas is not limited to India or to the Indian people alone, but it extends to the whole world. There are, indeed claims that there are pre-vedic traditions also, but the fact is uncontroverted. It is universally recognised that Vedas have significance for the history of the cultural heritage of the entire world. The Vedic tradition which have lived through the ages in India has special significance for our country. This tradition has a religious significance also, since Hinduism accepts the authority of the Vedas for religious purposes.

Vedas occupy a very important place in the thought and motivation of the people of our country. It is also well known that Vedas are a store house of spiritual knowledge, a distinct from practices of ritualistic

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

worship. This spiritual knowledge was rediscovered and more explicitly stated in the Upaniṣads. Later on, this knowledge came to be explored further and India developed a number of system of Yoga which are quite distinct from religion. The distinction between religion and Yoga is while religion is an attempt to utilise the methods of ritualism, ceremonies, institutional structures, beliefs and dogmas, Yoga utilises the knowledge of Psychology and attempts to perfect them. Vedas are considered to be compositions containing the methods of extending human consciousness by Psychological extension of consciousness. One who had reached high levels of Psychological consciousness was known in the Vedas as Kavi or Ṛṣi. The tradition of the Ṛṣi is an important part of the cultural tradition of India, and hence the cultural value of the Veda for common people was already been acknowledged in our country.

One special peculiarity of the Vedic Tradition has been that the Vedas are recited in certain special ways and the transmission of the vedic tests to subsequent generations was made by oral teaching by the teacher to his pupils, The exactness of the Vedic texts has been preserved over thousands of years by this tradition. The Vedapathis who have mastered the art of recitation of vedic texts are therefore, respected in India. This method is thus extremely significant for the cultural heritage of our country.

Keeping the above points in veiw, there is a great relevance of Gurukula system in our times and Government have taken some necessary steps to keep this Indian tradition alive.

Considering the significance of the Veda, the Ministry of Human Resource Development set up an Institution in 1987 and rechristened the name "Rashtriya Veda Vidya Pratisthan" as Maharshi Sandipani Rashtriya Veda Vidya Pratishthan. The objectives of the Pratishthan is to preserve and propagate the Vedic knowledge-Veda Vidya. It also caters to the preservation of the oral tradition of theVedas. As against 1131 śākhās of the Vedas that existed in the hoary past, we have only 9 of them surviving today. Some of these are likely to become extinct, unless special measures of support are taken. The Maharshi Sandipani Rashtriya Veda Vidya Pratisthan (MSRVVP) aims at the promotion of research in the subjects related to the vedic literature particularly those which have value for our cultural tradition and for philosophical and scientific knowledge contained in the Vedas. Another objective of Pratisthan is the creation of

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

infrastructural and other condition for the collection of information and storage of relevant material and publication and diffusion thereof through various means.

Pratishthan has undertaken a number of activities to achieve its objectives. These are:

(i) Collection of bio-data of the Vedapathis in different parts of the country:

(ii) Giving financial assistance to the Vedapathis who are above the age of 65 and whose yearly income does not exceed Rs.500/-

(iii) Pratishthan with the provision of finance by the Department of Education, Ministry of Human Resource Development is giving grant to Veda Pathashalas.

(iv) The Pratishthan is providing stipends to students who are studying in the Veda Pathashala or at the home of the teachers.

(v) The Pratishthan also organises Regional and National Conventions for the Promotion of the Vedic recitations. Every year five Regional Conventions and one National Convention are being organised.

(vi) The Pratishthan has also undertaken the task of tape-recording the Vedapath of the various śākhās. 1430 tapes are so far available at the Rastriya Sanskrit Vidyapitha, Tirupati and the Pratishthan has already taped nearly 800 of them. Further work is continuing. The Pratishthan is also making a laudable attempt to Video tape of those recitations in which hand movement of Vedapāthis are an important component.

As a special measure to preserve the oral tradition of vedic studies a scheme was introduced during 1970 under which each Swādhyāyī is required to train two students below the age of twelve, in a particular Śakhā of any Veda. Under this scheme the scholar gets an honorarium and the students receive stipend. Every year during the Annual Vedic Convention, some Vedic scholars are examined and brought under this scheme.

With a veiw to enhancing the prestige of Sanskrit and its votaries some Vedic scholars of real eminence are honoured every year by the Government by awarding them certificates of honour and financial grant of Rs. 50,000/- per year.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

To sum up, the work undertaken in this field either by Government or autonomous organisations like Maharshi Sandipani Rashtriya Veda Vidya Pratishthan, Viśveśvarānanda Vaidic Research Institute and Vaidic Sanshodhan Mandal etc. are not enough. Much more are yet to be done in the field of researh, publication, propagation and conservation of Vedas.

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

४

संस्कृतवाङ्मये गुप्तचरव्यवस्थाया अध्ययनम्

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

भारतीयसकलशास्त्राण्यादावेव गीर्वाणवाण्यामेव लिखितानि। भाषेयं निखिलज्ञानस्य संवाहिका। वेदादारभ्यार्वाचीनसंस्कृतं यावन्नैके विषया अनया भाषया समुट्टङ्किताः। एतेषु विषयेषु यद्यपि गुप्तचरप्रणिधिर्न साधारणस्तथापि संस्कृत-काव्यकतृभिरयं विषयो नोपेक्षितः।

विषयेऽस्मिन् विशेषतया चाणक्यार्थशास्त्रात्पूर्वं नाधिकं किमपि दृष्टिपथमायाति। इदानीं राजनीत्यौ कूटनीत्यौ च यद्गुप्तचरप्रणयनं दृश्यते तत्सर्वमर्थशास्त्रस्य भित्तिभूमा उपक्रान्तम्।

अर्थशास्त्रकारस्य नामचतुष्टयं विभिन्नेषु प्रामाणिकग्रन्थेषु संकीर्त्यते-कौटिल्यः, कौटल्यः, चाणक्यः विष्णुगुप्तश्चेति। विष्णुपुराणानुसारं तस्य नाम **कौटिल्य** एव। यथा— "**तान्नन्दान् कौटिल्यो ब्राह्मणउद्धरिष्यति। तेषामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति। कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति।**" दक्षिणभारत- संस्करणानुसारं टि. गणपतिशास्त्रिमहोदयः कौटल्यनाम स्वीचकार। लेखकस्य नाम विष्णुगुप्तोऽभूदिति कामन्दकीयनीतिसारग्रन्थः पुष्णाति— "**कौटल्य इति गोत्र निबन्धना विष्णुगुप्तस्य सञ्ज्ञा।**" चणकदेशोत्पन्नत्वाद् ग्रन्थकृन्नाम 'चाणक्य' इति निश्चप्रचमुपपन्नम् '**कौटल्यश्चणकात्मजः**' हेमचन्द्रो भणति। कामन्दकस्य नीतिसारे विष्णुगुप्तस्य नाम संकीर्तितमस्ति। यथा—

नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे ।।

अस्तु। चतुर्भिर्नामभिः सुशोभितोऽर्थशास्त्रकारश्चन्द्रगुप्तस्य समयावधौ कदाचित् ३२१-३०० ख्रीष्टपूर्वमध्ये स्वग्रन्थं रचयामास।

पञ्चदशाधिकरणेषु ग्रन्थोऽयं विभक्तः। तत्र प्रथमे विनयाधिकरणे गूढपुरुष नियोगो गूढपुरुषप्रणिधिश्चेति विषयद्वयं, कण्टकशोधनाख्ये चतुर्थाधिकरणे गूढ-

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जीविनां रक्षा, गुप्तचरद्वारा अपराधिनामन्वेषणमधिकृत्य प्रकरणद्वयं, दुर्गलम्भोपायाख्ये त्रयोदशाध्याये गूढपुरुषाणां शत्रुपत्तने निवासप्रकरणमाहत्य पञ्च प्रकरणानि प्रमुखतया गुप्तचरविषये चाणक्येन प्रतिपादितानि।

गुप्तचरस्य योग्यता कार्यं च

शुद्धामात्य एव गुप्तचरस्य नियुक्तिं कुर्यात्। एते बहुभिर्वेषैर्विहरणं कुर्वन्ति। एतेषु तापसिकाः, सन्यासिनः भिक्षुकाश्च प्रमुखा भवन्ति। एभिः स्व-स्व-कर्म कुर्वद्भिः गूढपुरुषदायित्त्वं सम्पाद्यते यथा— "**कर्षका वृत्तिक्षाणः प्रज्ञासोचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः। स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण**"। वाणिजको वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहकव्यञ्जनः। स वणिक् कर्म प्रदिष्टायां भूमा इति समानं पूर्वेण। एते गुप्तचराः स्वस्वबुद्धिप्रभावेण समाजे कतिपयवर्गेभ्यो लोभं प्रदाय, अग्निदाहारिभयं प्रदर्श्य राज्ञया शत्रूणां विषये, राजद्रोहिणां कूटप्रयोगं विज्ञाय, देशान्तरेषु राज्ञो देशस्य च विरोधतत्त्वं ज्ञात्वा राजानं सूचयन्ति। गुप्तचराणां सूचनानुसारं यदि कश्चन शक्तिशाली पुरुषः राज्ञ रुष्टो भवति चेत् स धन सम्मानैः सन्तोष्टव्यः, तथापि कुपितश्चेद् राजद्रोहाभियोगेन मारयितव्यः ।[१]

गूढपुरुषाणां सर्वविधोत्तरदायित्त्वं व्ययं चा वश्यं राज्ञा भर्तव्यम्। यतो ह्येते गुप्तचराः स्वशरीरस्य चिन्तां विसृज्य ग्रामान्तरे गजसर्पैः सह युद्धं कृत्वा स्वपात्रत्वमर्जयन्ति। एतेङ्गविद्यां मायाजालमैन्द्रजालिकं शकुनशास्त्रं कामशास्त्रं च सम्यग् रूपेण जानन्ति। गुप्तरहस्यज्ञानार्थमेते विभिन्नरूपेण कार्यं कुर्वन्ति यथा— "**सूदारालिकस्नापकसंवाहकस्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मानो। नटनर्तकगायनवादकवाग्जीव न कुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः**"।[२]

शतृगृहेष्वपि भृत्यरूपेण गूढपुरुषा नियुज्यन्ते। त उभयत्र वेतनं स्वीकुर्वन्ति। अमात्यानां निलयेषु तादृशाः कूटपुरुषाः स्थाप्यन्ते। कदाचित्ते सत्तापरिवर्तने मन्त्रयन्ते चेदेते गूढपुरुषा राजानं विज्ञापयन्ति। एतत्सर्वं विस्तृतरूपेणोपनिवबद्धमस्ति।

---

१. पूजितार्थमानाभ्यां राजां राजोपजीविनाम्।
जानीयुः शौचमित्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिताः ।।
अर्थसंग्रहः, ११/१

२. अर्थशास्त्रे विनयाधिकरणे ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।
तौश्चारिप्रहितान्विद्यात्तेषां शौचं च तद्विधैः ।।

एवं शत्रौ च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् ।
उदासीने च तेषां च तीर्थेष्वष्टादशस्वपि ।।

अन्तर्गृहचरास्तेषां कुब्जवामनवञ्चकाः ।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च लेच्छजातयः ।।

दुर्गेषु वणिजः संस्था दुर्गान्ते सिद्धतापसाः ।
कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः ।।

वने वनेचराः कार्याः श्रमणाटविकादयः ।
परन्प्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरम्पराः ।।

परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ।
चारसचारिणः संस्था गूढाश्च गूढसंज्ञिताः ।।

अकृत्यान्कृत्यपक्षीयैर्दर्शितान्कार्यहेतुभिः ।
परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् ।।[३]

राज्ञः दैनन्दिनकर्मसु गूढपुरुषाणां स्थानम्

अर्थशास्त्रे राज्ञा प्रतिदिनं किं किं कर्तव्यजातं कर्तव्यं तदपि निरूपितमस्ति। अत्रापि गूढपुरुषो महत्त्वपूर्णं स्थानं बिभर्ति। यतो हि राज्ञः प्रथमं कर्तव्यमस्ति गूढपुरुषश्रवणम्। स रात्र्याः प्रथमभागे गूढपुरुषान् पश्येत्। द्वितीये स्नानभोजनं स्वाध्यायं च तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः चतुर्थपञ्चमौ शीयत। षष्ठे तूर्यघोषण-प्रतिबुद्धः शास्त्रमितिकर्तव्यतां च चिन्तयेत्। सप्तमे मन्त्रमध्यासीत, गूढपुरूषांश्च प्रेषयेत्। अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहितसखः स्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात्। सवत्सां धेनुं वृषभं च प्रदक्षणीकृत्योपस्थानं गच्छेत्। अनेन परिलक्ष्यते यत्प्रथमप्रहरं सप्तम-प्रहरं च गूढपुरुषानर्पयति राजा सविशेषम्।

कण्टकशोधन-प्रकरणे ग्रामाध्यक्षाणां शौचाशौचं विज्ञातुं प्रच्छन्नरूपेण गूढपुरुषान् प्रणिदध्यात्। भ्रष्टाचारिणः पुरतो गत्वा विश्वासं जनयित्वा ब्रूयात्— "असौ मे बन्धुरभियुक्तः"। अर्थं प्रतिगृह्यास्या रक्षा विधेया। यदि सोऽर्थं स्वीकरोति तर्हि स भ्रष्टाचारेण दण्डनीय इति प्रमाणयति। ग्रामाध्यक्षो यदि गुप्तचरस्य कृतकाभियोगेन कस्यापि धनं हरति तर्हि स राज्यात् निष्कासयितव्यः। एवं च स

३. अर्थशास्त्रे विनयाधिकरणे । १२/१-७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यद्यपरस्य भार्यां स्नुषां दुहितरं वेच्छति, तर्हि पूर्वदण्डेन दण्ड्यो भवति। एवं प्रकारेण गुप्तचरोऽपराधिजनेभ्यः कपटरूपेण सत्यस्यान्वेषणं करोति, तदनन्तरमधिकारिणं संसूच्य दण्डं दापयति। अस्मिन् प्रसङ्गे चोरग्रहणविद्या ग्रन्थे पुष्कलतया वर्णिता। साक्षीप्रकरणमपि चोरग्रहणप्रसङ्गे तदङ्गतया विशदरूपेण पल्लवित वर्तते।

शत्रुदेशे गूढपुरुषाणां निवासः

मुख्यगुप्तचरेषु कश्चन कृतकापराधेन दण्डितो राज्ञोऽभीष्टं शत्रुराज्यं गच्छति। तत्र विश्वासभाजनं भूत्वा स्वदेशं प्रति गुप्तवार्ताः प्रेषयति। एवंप्रकारेण शत्रुदेशे कूटनीतिप्रयोगं कृत्वा स्वराज्याय विजयश्रियं प्रयच्छति।

मुद्राराक्षसे प्रदर्शिता गुप्तचरव्यवस्था

सम्पूर्णमुद्राराक्षसनाटकस्यालोडनेन एवं ज्ञायते यदयमर्थशास्त्रस्य प्रायोगिकं रूपम्। कूटनीतिप्रयोगपूर्वकममात्यराक्षसस्य निग्रह एव चाणक्यस्य प्रतिज्ञा—

बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया
मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ।।[४]

चाणक्यः स्वकूटनीतिबुद्ध्या गूढपुरुषाणां विनियोगपूर्वकं कथं राक्षसस्य निग्रहं करोति तदेव सप्ताङ्केषु नाटकेऽस्मिन् विवर्णितम्। चाणक्यस्य गुप्तचरा राक्षसस्य भृत्यरूपेण नितरां तेन सहानुदिनं तिष्ठन्ति। राक्षसाय तात्कालिकं सुखं प्रदाय चाणक्यस्य मनीषां पूरयन्ति। परन्तु विषयेऽस्मिन् राक्षसस्य लवमात्रं ज्ञानं नास्ति। भवतीयं नाटकस्य परा काष्ठा चाणक्यस्य कूटनीतिसाफल्यं च।

नाटकेन केषांचन गूढपुरुषाणां चरित्रं सम्यगवगाहनं स्यादिति बुद्ध्या प्रमुखगुप्तचराणां कार्याणि विवृण्वन्ते।

भागुरायणः

असौ चाणक्यस्यात्यन्तविश्वासार्हो गुप्तचरः। अयं मलयकेतोः हृदये विश्वासमुत्पाद्य चाणक्येन तव पिता पर्वतको हत इति उक्त्वा तस्य मन्त्रित्वेन तिष्ठति। स मलयकेतुं वञ्चयतीति तन्मनसि परमं कष्टं "**कष्टमेवमप्यस्मासु स्नेहवान् कुमारः।**"[५] तथापि राजभक्तिपरवशः स चाणक्यकार्यजातं साधयति।

---

४. मुद्राराक्षसम् १/२६

५. मुद्राराक्षसम् ५, गद्यभागः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सिद्धार्थकः

भागुरायणसदृशोऽयमपि चाणक्यस्य विश्वासभाजनतामर्हति। चाणक्योऽमुद्दीश्य स्वयं ब्रूते—"**कस्मिंश्चिदाप्तजनानुष्ठेये कर्मणि त्वां व्यापारयितुमिच्छामि**"[६]। असौ शकटदासस्य कपटमित्ररूपेण तं वध्यस्थलादपनयति। अनेन कर्मणा राक्षसस्य मनसि विश्वासं जनयित्वा तस्य भृत्यत्वमङ्गीकरोति। चाणक्यः गूढपुरुषस्यास्य माध्यमेन राक्षसस्य गतिविधिं विजानाति। एवंप्रकारेण तैके गूढपुरुषाश्चाणक्येन नाटकेऽस्मिन् नियुक्ताः सन्ति।

उपसंहाररूपेण निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यदर्थशास्त्रं मुद्राराक्षसञ्च गुप्तचर प्रणयनविधौ प्रतिनिधिग्रन्थयुगलम्। अनयोराद्यं सैद्धान्तिकं द्वितीयं च प्रायोगिकपक्षं विवृणुतः। इदानीमाधुनिके भारते यादृशं गुप्तचरप्रणयनं तेषां प्रशिक्षणकार्यादिकं भवति, तत्सर्वमुपर्युक्ताकरग्रन्थयोर्विकसितं स्वरूपम्। एवंविधः प्रयोगोऽपि रामायणे महाभारते च यत्र कुत्रापि दृश्यते।

❖ ❖ ❖

६. मुद्राराक्षसम्, अंक १ गद्य भागः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

५

विधवायाः स्वत्वविचारः

आचार्यः गङ्गाधरः पण्डा

स्त्रीपुरुषयोरुत्तराधिकारविषये धर्मशास्त्रे पृथक्-पृथक् नियमा वर्तन्ते। स्त्रीणां रिक्थसम्बन्धिष्वधिकारेषु बहवो मतभेदा दृश्यन्ते। बहुवर्षेभ्यः परं भारतीयाधुनिकविधिनियमेषु मृतपतिसम्पत्तिषु विधवाया अधिकारः सञ्जात इति हर्षवर्षप्रकर्षः।

वैदिककालादारभ्य द्विशताब्दीं यावत् विधवा पत्युरुत्तराधिकारिणी नासीत्। सा 'अदायादी' इति प्रमाणमपि धर्मशास्त्रे लभ्यते।[१] एतन्नियमानुसारं स्त्री पतिसम्पत्तिषु पितृसम्पत्तिषु च रिक्थहरा नासीत्। आपस्तम्बधर्मसूत्रे सामान्यरूपेण स्त्रीणां विषये किञ्चिदेवोक्तमस्ति। यथा पुत्राभावे प्रत्यासन्नसपिण्डः तदभावे आचार्यः, तदभावेऽन्तेवासी, तदभावे च दुहिता। सर्वाभावे राजा दायं हरेत्।[२] परन्त्वत्र विधवाया उत्तराधिकारस्य नामोल्लेखोऽपि नास्ति। बौधायनेनोत्तराधिकारिणामेका दीर्घसूची प्रदत्ता, तत्रापि पत्न्या उत्तराधिकारविषये न किमपि उक्तम्।[३] कौटिल्यमतानुसारं यदा राजा मृतकस्य रिक्थं हरति तदा तत्पत्न्यै जीवननिर्वाहार्थपेक्षितं धनं ददाति। गौतमः मृतपुरुषस्य पत्नीं सपिण्डत्वेन दायहरकोटौ सन्निवेशयति। तस्य मतस्यायमाशयः यत् स्त्री तु सर्वैः गोत्रादिभिः समुच्चीयते, अर्थात् यदा सपिण्डादयो गृह्णन्ति तदा तैः सह पत्न्यप्यैकमंशं हरेत्। मनुः पुत्रहीनस्य पत्नीं रिक्थाधिकारिणीरूपेण न स्वीकरोति। अपुत्रस्य पिता भ्रातरश्च क्रमेण धनहराः भवन्ति। मनुनाऽयं क्रमः प्रदर्शितः।

---

१. तैत्तिरीयसंहिता ६।५।८।२

२. आप. धर्म-सूत्र. २।१४।२-५

३. बौधा. धर्म-सूत्र. १।५।११३-११४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ।।
अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।।[१]

इत्यनेन अपवादरूपेण मातरं पितामहीं च रिक्थहरत्वेन स्वीकृतौ, न तु कुत्रचित् विधावयाः नाम वर्तते। यथा—

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
मातर्यपि च वृत्तायां पितृमाता हरेद् धनम् ।।[२]

शङ्खमतानुसारं पुत्रहीनस्य धनं तस्य भ्रातरः स्वीकुर्वन्ति। भ्रात्रभावे पितरौ ज्येष्ठपत्नी वा हरन्ति।[३] देवलानुसारं धनहराणामित्थं क्रमः भ्रातरः, तदभावे कन्या, तदभावे पिता, तदभावे विमातुः पुत्राः, तदभावे माता पत्नी च।[४]

उपर्युक्तदृष्टान्तैरवगम्यते यद् विधवाया दायादत्वं नासीत्। तथापि यास्कस्य निरुक्ते विधवाया उत्तराधिकारविषये किमपि प्रमाणं लभ्यते। तद्यथा "गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी। गर्त्तः सभास्थाणुः। तं तत्र याऽपुत्रा याऽपतिका साऽऽरोहति। तां तत्राक्षैराध्नन्ति, सा रिक्थं लभते।[५] केचन आचार्या अपि विधवाया रिक्थहरत्वं साटोपं स्वीकुर्वन्ति। तद् यथा पुत्रहीनविधवा मृतस्य पत्युरुत्तराधिकारित्वेनादौ याज्ञवल्क्य एवाङ्गीकरोति। तदनुसारमुत्तराधिकारिणां क्रम एवमस्ति। स्वामिनि उपरते पत्नी, तदभावे कन्या, तदभावे दौहित्रः, तदभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता, तदभावे भ्रातुष्पुत्राः, तदभावे गोत्रजास्तदभावे बन्धवः, तदभावे शिष्यास्तदभावे च ब्रह्मचारिप्रभृतयः।[६] अस्मिन् प्रसङ्गे नारदः

---

१. मनु. ९।१८५-१८७

२. मनु. ९।२१७

३. शङ्ख. मिताक्षरातः स्वीकृतम् (२।१३३)

४. देवलः व्यवहाररत्नाकरात्स्वीकृतम् (पृ. ५१३)

५. नि. ३।५

६. पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ।।
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।। याज्ञ. १।१३५-१३६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुरातनीं व्यवस्थां समर्थयति। तदनुसारं पुत्राभावे कन्यैव उत्तराधिकारिणी भवति। यतो ह्युभौ पितृवंशवर्द्धकौ।[१] अतः पतिव्रतायाः विधवाया केवलं ग्रासाच्छादनभागित्वम् एव वर्तते। परन्तु अस्या धनाधिकारो नास्ति। इयं केवलम् उत्तराधिकारिणां दयापात्रमेव। परन्तु या व्यभिचारिणी सा सर्वस्माद् वञ्चिता।[२]

याज्ञवल्क्यस्यानन्तरं कात्यायनबृहस्पतिप्रभृतयः मुख्यदायत्वेन विधवां गणयितुमकाट्यतर्कान् प्रतिपादितवन्तः। बृहस्पतिनोक्तम् श्रुतिस्मृतिभ्यां पत्नी अर्धाङ्गिनीत्वेन गण्यते। सा पत्युः पापपुण्ययोः समानभागभागिनी भवति। यस्य पुरुषस्य पत्नी जीविता तस्य शरीरार्द्धभागोऽपि जीवितः। अतः शरीरार्द्धभागे जीविते सति अन्यः कोऽपि कथं रिक्थहरो भविष्यति। सुतरां पुत्रहीनस्य मृतकस्य पितृमातृसहोदरेषु सत्स्वपि पत्नी दाय-भागिनी भवति। तदनुसारं पत्न्यां दिवंगतायां सत्यां पत्युरग्निहोत्रं न्यवाप्यते। पत्या आदा उपरते सति पत्नी तद्धनं स्वीकरोति। तद् यथा—

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः ।
शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ।
यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति
जीवत्यर्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ।।

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृमातृसनातिभि-
रसुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ।
पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्त्तरि तद्धनं
विन्देत् पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ।।

बृहस्पतिः, पृ. ७४०-४१

कात्यायनोऽपि बृहस्पतिं समर्थ्य पतिव्रतां पत्नीं दायादत्वेनाङ्गीकरोति। यथा—

पत्नी भर्त्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ।।

कात्यायनः (मिताक्षरातः उद्धृतम्)

कुलप्रतिष्ठां स्थापयन्ती पतिधर्ममाचरन्ती विधवा स्वपत्युर्धने यावज्जीवमधिकारिणी भवति। परन्तु तद् धनं विक्रेतुं तस्याधिकारो नास्ति। यथा—

---

१. पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ।। ना. १४।१७

२. ना. १४।२५-२६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यावज्जीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविक्रये ।

कात्यानियः (स्मृतिचन्द्रिकातः स्वीकृतम्)

अस्मात्स्पष्टं भवति यद् विधवा पतिधनमाजीवनमुपभुङ्क्ते। परन्तु यथेच्छं विनियोगे साऽधिकाररहिता। सा धार्मिककार्येषु पर्याप्तं व्ययीकर्तुमर्हति। तस्याः मरणानन्तरमन्ये दायहरास्तद्धनं स्वीकुर्वन्ति।

विधवाया दायादत्वेन स्वीकारे धर्मशास्त्रस्य टीकाकाराणां योगदानमतुलनीयम्। प्रायो याज्ञवल्क्यस्य पूर्वं विष्णुनामधेयः स्मृतिकारो विधवामुत्तराधिकारिणीत्वेन समर्थयति। ततः परं याज्ञवल्क्यमाधारीकृत्य विज्ञानेश्वरेण मिताक्षरायां विधवाभ्यः प्रथमरिक्थाधिकारः प्रदत्तः। तन्मतं मध्ययुगीय-सर्वैर्निबन्धकारैरनुमोदितम्। टीकाकारैस्तु दायदानस्य क्रमो याज्ञवल्क्यस्य स्मृत्यनुसारं स्वीकृतः। परन्तु तत्रापि मतभेदा दरीदृश्यन्ते। एतादृशो मतभेदो विभागद्वयेन सम्प्रदायद्वयेन वा विभाजयितुं शक्यते। प्रथमो भागो मिताक्षरानुसारं द्वितीयश्च जीमूतवाहनस्य दायभागानुसारम्। विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षरानुसारं पुत्रस्तदभावे पौत्रः, तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे विधवा, तदभावे कन्या, तदभावे माता, तदभावे पिता, तदभावे भ्राता, तदभावे भ्रातुष्पुत्रः, तदभावे भ्रातुष्पुत्रस्य पुत्रः। दायभागेऽस्य क्रमस्य सामान्यं परिवर्तनं दृश्यते। यथा-पितुरधिकारो मातुः पूर्वं वर्तते। कन्यासु पुत्रवतीनामादौ क्रमः, ततः परं गर्भवत्याः। द्वितीयविभागे विधवायाः सीमितत्वं भवति। तस्या अधिकारः केवलमुपभोगे न विक्रये।

संस्कृतसाहित्य एवमपि दृश्यते यत् पुत्रहीनस्वामिनि उपरते तद् धनं राजकोषं गच्छति। विधवायास्तत्राधिकारो नास्ति। शाकुन्तले राजा श्रेष्ठिनः मृत्योरनन्तरं तस्यापन्नसत्त्वा भार्या वर्तते न वेति जिज्ञासति।[1] द्वादशशताब्दीं यावत् लोक-एतादृशी व्यवस्था आसीत्। वर्तमानयुगे विधवाधिकारस्य नियमो न्यायालयेन परिवर्तितोऽस्ति। १९३७-३८ मध्ये सर्वकारैः हिन्दूस्त्रीणां कृते एको विशेषनियमः (Act) पारितः। तदनुसारं सर्वावस्थायामव्यभिचारिण्यै पुत्रहीनायै विधवायै दायदाधिकारो प्रदीयते।

❖ ❖ ❖

---

१. समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः। अनपत्यश्च किल तपस्वी। राजगामी तस्यार्थसंचयः। इत्येतदमात्येन लिखितम्। .... विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात्।

— अभि. शाकु. अङ्क ६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

६

जन्माष्टमी का कालनिर्णय

डॉ. प्रमोदिनी पण्डा

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।।

महाभारत में कृष्ण की व्याख्या प्रसंग में भगवान् स्वयं कहते हैं—

कृष्णाभिर्मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायते महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात् तस्मात् कृष्णोऽहमर्जुन ।।

अर्थात् मैं लोहे की बड़ी कील बनकर पृथ्वी का कर्षण करता हूँ, और मेरा वर्ण भी कृष्ण है। इसीलिए मैं "कृष्ण" नाम से पुकारा जाता हूँ।

वृन्दावन विहारी राजराजेश्वर राजशेखर श्री कृष्ण का व्यक्तित्व बाल्यकाल से ही अलौकिक है। बचपन में नाच, गान, रंगरेलियों की इतनी प्रचुरता है कि यह विश्वास नहीं होता है कि वृन्दावन का बालकृष्ण ही महाभारत के युद्ध में अर्जुन का सारथि तथा गीता के अलौकिक ज्ञान का उपदेष्टा है। परन्तु श्री कृष्ण के दो होने की कल्पना नितान्त भ्रान्त है। पौराणिक कृष्ण एवं महाभारतीय कृष्ण में जो पार्थक्य हम देखते हैं उसका कारण तत्तत् आधार ग्रन्थों की भिन्नता के कारण है। पुराणों का लक्ष्य है कृष्ण के प्रति जनता की भक्ति जागरूक करना एवं महाभारत का लक्ष्य है श्री कृष्ण के प्रौढ जीवन की घटनाओं का सांगोपांग वर्णन करना। श्रीकृष्ण के दिव्य कर्मों के बारे में द्रोणपर्व में धृतराष्ट्र संजय से कहते हैं—

श्रुणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य संजय ।
कृतवान् यानि गोविन्दो यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ।।

नव नीरद एवं नीरज जैसे सुन्दर त्रिभुवन के जनमन को लुभाने वाला, स्मरण मात्र से मोक्ष देनेवाला[१] देवकीनन्दन श्रीकृष्ण का जन्म कंस के अंध

१. आरोग्यं भास्करादिच्छेद् धनमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानं महेश्वरादिच्छेन् मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ।।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कारागार में भाद्रपक्ष की अष्टमी तिथि के मध्यरात्र में हुआ था। भगवान् कृष्ण पूर्ण अवतार पुरुष हैं। उन्हें अवतारी भी कहते हैं। अन्य सभी अवतार कला के कुछ अंश लेकर जन्म ग्रहण करते हैं। परन्तु श्री कृष्ण षोडश कला से पूर्ण थे।

हिन्दू धर्म में सभी देव देवियों के नाम से व्रत एवं उत्सव की तिथियां जुडी हुई हैं। जैसे भगवान् राम के जन्मतिथि चैत्र शुक्ल नवमी में पड़ता है उसे रामनवमी कहते हैं। इसी प्रकार चैत्र शुक्ल अष्टमी को दुर्गाष्टमी, भाद्रपद शुक्ल अष्टमी को "राधा अष्टमी" एवं फाल्गुन कृष्ण चतुर्दशी को "महाशिवरात्री" कहते हैं। जैसा कि देखा गया है, उपर्युक्त तिथियों की पहचान के लिए तत्तत् देव-देवियों का नाम जुड़ा हुआ है, परन्तु जन्माष्टमी कहने से "कृष्णजन्माष्टमी" ही समझा जाता है। इससे मुरली मनोहर श्री कृष्ण की महिमा एवं जन्माष्टमी का महत्व प्रतिपादित होता है। जन्माष्टमी की फलश्रुति में कहा गया है कि—

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ।।[१]

भारत में जन्माष्टमी का उत्सव कब मनाया जाय इस विषय में दो मत प्रसिद्ध हैं। एक वैष्णव मत, दूसरा स्मार्त्तमत। जो लोग वैष्णव संप्रदाय में दीक्षित हैं वे वैष्णव कहे जाते हैं। वे मस्तक पर विष्णु चरण का तिलक लगाते हैं। गले में तुलसी की कंठी पहनते हैं और कई लोग तो अपनी भुजा पर तप्त मुद्रा से शंखचक्र के चिह्न अंकित करवाते हैं। वैष्णव संप्रदाय के अतिरिक्त सभी गृहस्थ स्मार्त्त कहलाते हैं। स्कन्द पुराण में गृहस्थियों को स्मार्त्त और वैष्णवों को यति कहा जाता है।

कालमाधव, पुरुषार्थ चिन्तामणि एवं धर्मसिन्धु आदि धर्मशास्त्र के ग्रन्थों में जहाँ हिन्दू व्रतपर्वों की तिथियों के निर्णायक सिद्धान्त दिये गये हैं, वहाँ स्पष्ट किया गया है कि वैष्णव वे लोग हैं जिन्होंने सन्यासियों के वैखानस, पंचरात्र आदि शास्त्र में बताई गई प्रक्रिया के अनुसार वैष्णव संप्रदाय की विधिवत् दीक्षा ली है। गृहस्थितों जो वैषणव संप्रदाय में दीक्षित नहीं हैं, स्मार्त्त वाली एकादशी और स्मार्त वाली जन्माष्टमी के दिन व्रत उपवास करते हैं।

विभिन्न धर्मशास्त्रकारों ने पुराणों के स्रोतों को जन्माष्टमी की तिथि निर्णय में नियामक माना है। यथा—

---

१. कालदीपे जन्माष्टमीप्रकरणे ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मासि भाद्रपदे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशति मे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ।।[१]

अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत्।
मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ।।[२]

उक्त वचन के अनुसार पूर्व एवं पर दण्ड समाप्त होने के बाद अर्द्ध रात्र ही कृष्ण जन्म का काल है। ब्रह्मवैवर्तपुराणानुसार सप्तमी युक्ता अष्टमी तिथि को कभी ग्रहण नहीं करना चाहिए। यथा — **वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमी।** इसी प्रकार जन्माष्टमी व्रत पालन के विषय में अनेक पौराणिक एवं धर्मशास्त्रीय प्रमाण उपलब्ध हैं।

❖ ❖ ❖

१. ब्रह्मपुराणम्।
२. ब्रह्मपुराणम्।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

७

सांख्यदर्शन में ईश्वरतत्त्व विमर्श

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

आज से हजारों साल पहले इस पुण्यभूमि भारत के आचार्यों के विषय में मनु ने कहा है—

एतेद्दशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।।

मनु. २।२०

इस देश की आध्यात्मिक धरोहर वेद है। वैदिक वाङ्मय के सूक्ष्मतत्त्व का नाम है दर्शनशास्त्र। जो दर्शनशास्त्र वैदिक प्रमाणों को मानकर विकसित हुए हैं उन्हें आस्तिक या वैदिक दर्शन कहा जाता है। वे हैं सांख्य-योग, न्याय-वैशेषिक, मीमांसा एवं वेदान्त। जो दर्शनशास्त्र वेदों के प्रमाणों को नहीं मानते हैं उन्हें नास्तिक या अवैदिक दर्शन कहा जाता है। वे हैं बौद्ध, जैन एवं चार्वाक दर्शन।

उपर्युक्त छः वैदिक दर्शन में सांख्यदर्शन प्रमुख है, जिसके रचयिता परमर्षि भगवान् कपिलमुनि हैं। उन्होंने वेदनिहित सांख्यज्ञान को सूत्रों में ग्रथित कर अपने शिष्यों के द्वारा प्रवर्तित किया। महाभारत में सांख्य के बारे में यह कहा गया है कि—

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चित्
सांख्यगतं तच्च महान्महात्मन् ।

शा. प. ३०१-१०३

सांख्यदर्शन में पच्चीस तत्त्वों का वर्णन है— मूलप्रकृति, बुद्धि, अहंकार, पञ्च तन्मात्र (शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध) पञ्च महाभूत (पृथिवी अप्तेजमरुद्-व्योम) पञ्च ज्ञानेन्द्रिय (श्रवणेन्द्रिय-त्वगिन्द्रिय-दर्शनेन्द्रिय-रसनेन्द्रिय-घ्राणेन्द्रिय) पञ्च कर्मेन्द्रिय (वाक्-पाद-पाणि-पायु-उपस्थ) मन एवं पुरुष।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सांख्य में जहाँ पच्चीस तत्त्वों का वर्णन हैं, वहाँ चौबीस तत्त्व जड़ हैं जिनमें एक मूलप्रकृति और तेईस उसके विकार हैं। उसके आगे केवल पुरुष 'पञ्चविंश' गिनाया गया है। इसमें साधारण रूप में केवल जीवात्मा पुरुष को समझ लिया जाता है। सांख्य में पुरुषतत्त्व पारिभाषिक है। वह चेतन तत्त्व के लिए प्रयुक्त होता है। वस्तुतः सांख्य में दो प्रकार के मूलभूत तत्त्व माने गये हैं—चेतन और जड़। मूल उपादान और विकास रूप में चौबीस तत्त्व बताकर पच्चीसवाँ चेतन तत्त्व बताया है। ईश्वरकृष्ण जी की सांख्यकारिका इस प्रसङ्ग में प्रणिधान योग्य है।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ।।

सांख्य दर्शन में पुरुष की अनेकता बताई गई है। जन्म, मृत्यु तथा इन्द्रियों के प्रत्येक शरीर में स्वतन्त्र रूप से विद्यमान होने से, सबकी एक साथ कार्यों में प्रवृत्ति न होने के कारण तथा सत्त्व, रज, तम तीन गुणों के भेद से पुरुष में सात्त्विक, राजस एवं तामस आदि भेद होने से यह सिद्ध होता है कि पुरुष एक ही नहीं अपितु अनेक है जो प्रति शरीर के भिन्न-भिन्न रूप से अधिष्ठाता हैं।

साथ ही साथ सांख्य दर्शन का यह प्रतिपाद्य है कि पुरुष की अनेकता के सिद्धान्त का श्रुतियों में प्रतिपादित एकात्मवाद में कोई विरोध नहीं है। क्योंकि श्रुतियों में आत्मा की एकता का प्रतिपादन जाति की दृष्टि से हुआ है। जिस प्रकार वृक्षों के लिए जातिपरक एक ही शब्द वृक्ष का प्रयोग होता है। उसी प्रकार अनन्त पुरुषत्व एक है।

'ईश्वराऽसिद्धेः' सूत्र की व्याख्या करते हुए कतिपय विद्वानों ने सांख्य दर्शन को निरीश्वर तथा वेद विरोधी माना है। परन्तु यह भ्रम है। क्योंकि यह सूत्र पूर्व पक्ष का है। दर्शनशास्त्र की यह प्रक्रिया है कि किस दुरूह तत्त्व को समझाने के लिए पूर्वपक्ष में विपरीत सिद्धान्त की स्थापना करके पुनः उसका खण्डन करके वास्तविक तथ्यों को प्रतिपादित किया जाता है। ठीक उसी प्रकार **'यत्सम्बद्धं सत् तदाकारोल्लेखिविज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्'** इस सूत्र के द्वारा प्रतिपादित प्रत्यक्ष ज्ञान के लक्षण की ईश्वर प्रत्यक्ष में अव्याप्ति की आशंका उपस्थित होने पर किसी नास्तिक ने पूर्वपक्ष किया है– **'ईश्वराऽसिद्धे'**। पूर्वपक्ष में यह प्रतिपादित किया गया है कि जब ईश्वर को सिद्ध नहीं कर पाते हैं तो उस का प्रत्यक्ष भी कैसे सिद्ध होगा, अर्थात् वह ईश्वर भी असिद्ध है। तब उसमें

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अव्याप्ति की आशंका कैसे हो सकती है? इसी आशंका को प्रतिपादित करके समाधान पक्ष में बताया जाता है कि **'मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः'** मुक्त उस चेतन को कहते हैं जो दुःखत्रय से रहित होता हुआ नित्य ऐश्वर्य से रहित हो। जो चेतन आध्यात्मिक, आधिभौतिक एवं आधिदैविक दुःखत्रय से युक्त हो उसे बद्ध कहते हैं। ईश्वर उस चेतन को कहते हैं, जो नित्य ऐश्वर्यादि से युक्त हो और दुःखत्रय से मुक्त न होने के कारण बद्ध चेतन में भी उसका अन्तर्भाव नहीं कर सकते। अतः दोनो से भिन्न ईश्वर तत्त्व की सिद्धि हो जाती है।

इस तत्त्व को अधिक स्पष्ट करने हेतु हमें योग दर्शन की शरण में आना होगा, जिसके अनुसार ईश्वर का लक्षण इस प्रकार बताया गया है, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः" अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष और अभिनिवेश — ये पांच 'क्लेश' हैं। कर्म चार प्रकार के हैं, पुण्य, पाप और पापमिश्रित तथा पुण्यपापसे रहित। कर्म के फल का नाम 'विपाक' है और कर्मसंस्कारों के समुदायका नाम 'आशय' है। समस्त जीवों का इन चार से अनादि सम्बन्ध है। यद्यपि मुक्त जीव के पीछे सम्बन्ध नहीं रहता, परन्तु पहले सम्बन्ध पहले था। ईश्वर न तो पहले इन चार से सम्बन्ध था न तो होने वाला है। इन कारणों से मुक्तपुरुषों से भी ईश्वर विशेष है।

जो विद्वान् सांख्य दर्शन को निरीश्वर दर्शन मानते हैं उनका खण्डन उपर्युक्त प्रमाण से हो जाता है। अतः सांख्य दर्शन आस्तिक दर्शन की शृंखला में प्रमुख स्थान प्राप्त करता है।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

8

DEVELOPMENT OF SĀṄKHYA PHILOSOPHY FROM KAPILA TO VIJÑĀNABHIKṢU

Prof. Gangadhar Panda

Among the six Āstika philosophies, Sāṅkhya the oldest system is derived from the word Sāṅkhya. The word Sāṅkhya denotes number, philosophical investigation or the knowledge arising from such a philosophical investigation. Consequently, the term Sāṅkhya denotes enumeration of categories or a system dealing with the consideration of twenty five categories.

Sāṅkhya analyses experience into different planes or stages which it arranges in the following descending order in which each arises form the other giving to each such stage a specific name in a well-defined scheme of categories.

The literature available on Sāṅkhya is very scanty. The earliest systematic record on Sāṅkhya is found in Sāṅkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa. A large number of commentaries are written on this text only. But prior to this text, some other authors are also known to us. We observe the essence of Sāṅkhya Philosophy of Kapila in the Puruṣa Sūkta of Ṛgveda, the Sāṅkhya of Āsuri in Bṛhadāraṇyakopaniṣad, the Sāṅkhya of Pañcaśikha on Śāntiparva of Mahābhārata and Sāṅkhya of Lord Kṛṣṇa in Śrimadbhagavadgītā[1]. However, we see the gradual and systematic development from Kapila to Vijñānbhikṣu.

KAPILA : Kapila is the founder of Sāṅkhya Philosophy and he is supposed to have written Sāṅkhya sūtras which are not avaialble, but it has been profusely quoted by Sāṅkhya commentators. Due to lack of internal and external evidences his period has not yet been fixed. However, some commentators assumed that he belonged to the pre-Buddhist period and some say he was in the Buddhist era.

1. B. M. Barua. A History of Pre-Buddhistic Indian Philosophy. p. 214

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ĀSURI : Āsuri is considered as the direct disciple of Kapila. Vyāsa has mentioned this in his commentry on Yogasūtra-adividvān nirmāṇacittam adhiṣṭhāya kāruṇyād bhagavān paramarṣir āsuraye jijñāsamānāya tantraṁ provāca.[1]

Āsuri is also the teacher of Pañcaśikha according to Sāṅkhyakārikā.[2]

PAÑCAŚIKHA : The name of Pañcaśikha has very often, comes in Mahābhārata as the disciple of Āsuri. Now, no book written by him̄ is available to his credit. However many a time, his quotations are found in Yoga Sūtra. The compilation of his quotations is very much similar to that portion of Caraka Saṃhitā, which deals with Sāṅkhya theory.[3] Dr. S. N. Dasgupta has tried to compare the collection of the quotations of Pañcaśikha with the relevant portion in Mahābhārata, which deals with the Sāṅkhya theory. Howerver, scholars have accepted the great importance of Pañcaśikha's theory in the development of Sāṅkhya theory from Upaniṣadic period to Īśvarakṛṣṇa.

ASITA-DEVALA : There is a difference of opinion in the analysis of Sāṅkhya theory by Asita-Devala and Īśvrakṛṣṇa. Devala has given great emphasis on Kāla which plays a main role in creation He has also accepted eight 'Dhātus' which are: five MAHĀBHŪTAS, KĀLA, BHĀVA AND ABHAVA. Further, he has accepted eight sensory organs and ŚAKTI as the sixth motor organ. These above points go against the view of the traditional Sāṅkhya thought.[4]

BHĪṢMA : The great grandfather of Mahābhārata, Bhiṣma was a warrior as well as eminent scholar. He had also delineated some Sāṅkhya thoughts. NĀRĀYAṆA as the highest being who is above Prakṛti and who is also NITYA and PARAMĀTMĀ. According to him, MOKṢA is the absorption of a liberated soul with Paramātmā.[5]

---

1. Yogasūtra. Vyāsabhāṣya. 1-25
2. Sāṁkhyakārikā - 70
3. S. N. Dasgupta A History of Indian Philosophy. Vol. 1. p. 216
4. P. Chakravarti. Origin and development of sāṅkhya system of thought. p. 45.
5. विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम्। परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत। महाभारते ३०७।९७।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

VASIṢṬHA : In Mahābhārata, Vasiṣṭha is also regarded as one of the author of Sāṅkhya. Among the twenty fine elements, he has accepted VIṢṆU in the place of Puruṣa which is responsible for creation and destruction. VIṢṆU is PŪRNA-CAITANYA and NITYA also.

YĀJÑAVALKYA : In Mahābhārata, Yājñyavalkya has also discussed the twenty five elements of Sāṅkhya system. He also accepted oneness of Prakṛti and plurality of Puruṣa.[1] With a number of illustrations, he has tried to make a difference between Puruṣa and Prakṛti. Just as a mosquito stays with a fig truit but is different from those fruits, a fish stays in water, but is different from water, a lotus leaf floats on the water, but is different from water, so is Puruṣa and Prakṛti.

SĀṄKHYA SYSTEM IN GĪTĀ : Puruṣa described as 'Cetana' all pervading is not attached with KARMA. According to Gītā, the body is Kṣetra and the Ātmā is KṢETRAJÑA.[2] Twenty four elements are coming under Kṣetra i.e. five Mahābhūtas. Ahaṁkāra, Buddhi, Avyakta, five Tanmātras and eleven senses. Prakṛti and Puruṣa are eternal (Anādi). Mahābhūtas and other elements are the creatrion of Prakṛti by virtue of three guṇas. Puruṣa is considered as upadraṣṭā anumantā and ātmatattva.[3] One who realises the actual relationship of kṣetraja, prakṛti and puruṣa is free from Karmabandhana. The division of Karma and caste system are decided on the basis of the three qualities i.e. sattva, rajas and tamas.[4]

ĪŚVARAKṚṢṆA : Sāṁkhyakārikā of Īsvarakṛṣṇa is a most famous and popular text available to us. The name of the text itself means that this is not the first text in Sāṅkhya system. According to the Chinese tradition Vindhyavāsa has composed suvarṇa-Saptati on sāṁkhya system which has similarity with Sāṅkhyakārikā. Vasubandhu, a Buddhist author has written Paramārtha-Saptati on Sāṅkhya system. Takākusu, a Japanese scholar proves that Vinddhyavāsa Īśvarakṛṣṇa is one and the same personality. Sāṅkhya Kārikā is the first book on Sāṅkhya system on which a number of commentaries are written. These are:

---

1. अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नातात्यं पुरुषस्तथा।
2. Śrimadbhagvadgītā 13/1
3. Śrimadbhagvadgītā 13/5-6
4. Śrimadbhagvadgītā 13/12

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

PARAMĀRTHA ṬĪKĀ : This is an old commentary written in Chinese by Paramārtha. But scholars have accepted that this commentary had been written by some other author and Paramārtha had only translated this into Chinese. This was written between 557 and 569 A. D. by the author during his stay in China.

MĀṬHARAVṚTTI : This vṛtti was written by Māṭhāra, a popular sāṅkhya scholar. Some commentators opine that this was the same commentary which was translated by Paramārtha.

YUKTIDĪPIKĀ : The author of this commentary is anonymous and is supposed to have composed it in the 8th century A.D. The first edition of this commentary had been brought out by Sri Pulina Vihari Chakraborti.

TATVAKAUMUDĪ : This commentary is the most authentic one, written by Vācaspati Miśra in the 9th century. This gives a vivid description on each Kārikā.

JAYAMAṄGALĀ : There is a great deal of confusion about the authorship of this commentary. However, Pandit Gopinath Kaviraja has tried to attribute this work to a scholar named Śaṅkara who lived between 1300 and 1400 A.D.

VIJÑĀNABHIKṢU : Vijñānabhikṣu, profolic author of Sāṅkhya, has made a great contribution to Indian Philosophy. The following works attributed by him are available.

1. Sāṁkhyapravacanabhāṣya
2. Sāṅkhyasāra
3. Yogavārttika
4. Yogasāra-Saṅgraha
5. Vijñānāmṛtabhāṣya

Vijñānabhikṣu's chief contribution lies in interpreting the Sāṅkhya on the lines of Upaniṣad and to avoid the contradiction of Sāṁkhya with Upaniṣadic Śruti. His attempt at reconciliation of Sāṅkhya with the Upaniṣads is more conspicuous in his interpretation of the nature of self. The early Sāṅkhya texts deduce the nature of self on the basis of its contrast from the manifest objects and Prakṛti.

It is found that like Prakṛti, Paruṣa is without a cause, eternal, omnipresent, immobile, non-merging and indepedent. This differentiates

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Puruṣa from the manifest objects. However, it is devoid of the guṇas discriminative, subjective, uncommon, intellect and non-productive. From such a contrast, it is further deduced that Puruṣa is witness, isolated indifferent, spectator and non-agent. Vijñānabhikṣu also does not deviate from this general trend, but his approach is different and genuine. He does not solely describes the nature of Puruṣa on the basis of Upaniṣads. His main resort is to the texts which positively rely upon the inference and describes the nature of Atman and Brahman. The Upaniṣads describe Brahman as real, intelligent and infinite or joy to mark out his essential nature as existence (sat). intelligence (cit), joy (Ānanda). Vijñānabhikṣu interprets them in the framework of Sāṅkhya.

Needless to say, Sāṅkhya attained the position of a full-fledged philosophy before other systems. Upto Sāṅkhyakārikā of Īśvarakṛṣṇa, we have come across only some names of Sāṅkhya teachers alongwith some scattered references to the theories. We can postulate the beginning of Sāṅkhya record in the Upaniṣads. The Sāṁkhya theroies are also available in Mahābhārata and other contemporary literature. After Īśvarakṛṣṇa and before Vijñānabhikṣu, there is a big gap in Sāṁkhya scholars. And during Vijñānabhikṣu, Sāṅkhya Philosophy attains its land-mark in history because we do not come across any authentic author of Sāṅkhya after Vijñānabhikṣu.

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

९

पुराणेषु तन्त्रालोकः

प्रो.- गङ्गाधर पण्डा

'तनु विस्तारे' धातौ औणादिके ष्ट्रन् प्रत्यये सति तन्त्रशब्दो निष्पद्यते। कामिकागमवचनानुसारं तन्त्रशब्दस्य व्याख्या वर्तते—

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितात्।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते।।

महाभारते न्यायधर्मशास्त्रयोगदर्शनानां कृते तन्त्रशब्दो व्यवह्रियते।[१] तन्त्रस्यापरा संज्ञा आगम उच्यते। देवतानां स्वरूपगुणानुसारं यज्ञे मन्त्राणां प्रयोगो भवति। अयं प्रयोगो मुख्यतः पञ्चाङ्गेषु विभज्यते। तानि भवन्ति पटलपद्धतिकवच-सहस्त्रनामस्तोत्राणि। वाराहीतन्त्रे आगमस्य परिभाषा इत्थं प्रदर्शिता।

सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां यथार्चनम्।
साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च।।

षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तमागमं तद् विदुर्बुधाः।।

तन्त्रस्य लक्षणं व्युत्पत्तिं च कृत्वा पुराणशब्दस्य लक्षणं व्युत्पत्तिश्च क्रियेते। तदानीं द्वयोर्मध्ये साम्यं वैषम्यं च ज्ञातुं शक्यते। पुरा भवं पुराणम्। पुरा शब्दे ट्यु प्रत्यये सति पुराणमिति शब्दो निष्पद्यते।

पुरा नवं भवतीति पुराणम्। पुराणेषु पुराणशब्दस्य व्याख्या बहुत्र लभ्यते। यथा—

यस्मात् पुरा ह्यनक्तीदं पुराणं तेन वै श्रुतम्।
वायु. १।२०३

पुरा परम्परां वष्टि पुराणं तेन तत् स्मृतम्।
पद्म ५।२।५३

---

१. न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः।
यतयो योगतन्त्रेषु यान् स्तुवन्ति द्विजातयः।। महा.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुराणे वेदार्था उपबृंहिता वर्तन्ते। अस्यायमारम्भो महाभारतकालादेव सञ्जातः।[१] विभिन्नपुराणेषु यत्र कुत्रचित् सामान्यपरिवर्तनपूर्वकं श्लोकोऽयं प्रशस्तिं भजते। यत्—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति।।

उपबृंहणस्यार्थो भवति तथ्यानां विस्तरः। बृंह्धातोः मुख्यार्थोऽस्ति वर्धनम्। अर्थात् पुराणमाध्ममेन वैदिककथानां विस्तरो विषयवस्तुनश्च वर्धनं भवति। इत्थं सूत्ररूपेण प्रतिपादितवैदिकविषयाणामुपाख्यानानां च विस्तृतवर्णनं पुराणे वर्तते। प्रसिद्धोपाख्यानेषु हरिश्चन्द्रशुनःशेपनाचिकेताहल्येन्द्रोपाख्यानानि प्रामुख्यं भजन्ते।

एवं प्रकारेण पुराणतन्त्रयोर्लक्षण-व्युत्पत्तीनां तुलनात्मकाध्ययनेन ज्ञायते यत् परस्परं बहु साम्यं वर्तते। केवलं भेदो नाम्ना एव दृश्यते न विषयवस्तुनि।

तान्त्रिकग्रन्थानामनुशीलनेन एवं ज्ञायते यत् तन्त्रं द्विविधम्। वेदानुमोदितं वेदाननुमोदितञ्च। कथनस्यास्य समर्थने कुल्लूकभट्टानां मतं भवति-श्रुतिश्च द्विविधा। वैदिकी तान्त्रिकी च। वैष्णवागमेषु पाञ्चरात्रवैखानसागमप्रमुखेषु, पाशुपतागमेषु चानेके सिद्धान्ता वेदानुमोदिताः। एतदाचार्यः शङ्करो महिम्नः स्तोत्रे समर्थयति—

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च।।

महिम्नः स्तोत्रम् -४

पाञ्चरात्रं वैष्णवमतमागमशास्त्रं भवति। अस्य पञ्चाङ्गानि सन्ति। तान्यभिगमनोपादान-इज्या-स्वाध्यायभूतानि। अत्रापि भगवतः पञ्च स्वरूपाणि (पर-व्यूह-विभवान्तर्यार्म्यर्चाऽऽचाराः) वर्णितानि। पाशुपततन्त्रेषु पञ्चमन्त्रमूर्त्ति-शिवस्य तत्त्वमेव वर्णितमस्ति। अस्य कानिचन प्रमाणानि प्रदीयन्ते।

अग्निपुराणे षट्कर्मणां शान्ति-वशीकरण-स्तम्भन-विद्वेषोच्चाटन-मारणानां सुविशदं वर्णनं लभ्यते।[२] तन्त्रस्यालोको देवीभागवतेऽधिकतया प्रतिभाति। अस्य

---

१. पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः । महा. १।१।८६

२. शान्तिवश्यस्तम्भनादिविद्वेषोच्चाटने ततः ।
मारणान्तानि शंसन्ति षट् कर्माणि मनीषिणः ।। अग्नि. १३८/१४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुराणानुसारं शिवस्य दक्षिणमुखाद् भैरवागम उत्पन्नः। चतुःषटिभैरवागमानामुत्पत्तिरत्र सूचिता वर्तते।[१] अस्य पुराणस्य समग्रं वातावरणं तन्त्रमयमस्ति। पुराणेऽस्मिन् विभिन्नशक्तिपीठानां वर्णनं साङ्गोपाङ्गं लभ्यते।[२] कोलापुरे महालक्ष्मीपीठं तुलजापुरे देवी हिंगुला विन्ध्याचले च देवी विन्ध्यवासिनी एतेषु स्थानेषु प्रामुख्यं भजन्ते। तन्त्र प्रतिपादितं षट्चक्रस्य निरूपणमत्र पुङ्खानुपुङ्खतया लभ्यते।[३] एवं प्रकारेण देव्यास्तान्त्रिकानुष्ठानमस्य पुराणस्य मुख्यं विषयवस्तु वर्तते।

देवीभागवतपुराणाननन्तरं कूर्मपुराणस्माकं तान्त्रिकपर्यालोचनार्थं दृष्टिपथारूढं भवति। श्राद्धप्रकरणे नीलकषायवस्त्रधारणं पञ्चगव्यस्य प्राशनं च सर्वं तन्त्रानुमोदितमत्र पुष्कलेन सविस्तरं वर्णितम्। पुराणेऽस्मिन् पञ्चदेवानां पञ्चायतनपूजापद्धतेः पुष्टिः संजाता।

पुराणतन्त्रवाङ्मयस्यालोडनेन निम्नलिखितसाम्यं पुरतो भाति—

१. त्रिविधा सन्ध्या	२. त्रिविधं तर्पणम्
३. त्रिविधोपचारः	४. त्रिविधसुगन्धिः
५. त्रिविधकटुः	६. त्रिविधं फलम्
७. त्रिविधो गुणः	८. त्रिविधदेवाः (पृथिव्यन्तरिक्ष-द्युस्थानीयाः)
९. त्रिविधमखः[४]	१०. त्रिविधं पुराणम्
११. त्रिविधा नाडी	१२. त्रिविधा सृष्टिः (प्राकृत-वैकृत-प्राकृतवैकृताख्या)

तान्त्रिकोपासनायां जपस्य महत्त्वमधिकं वरीवर्ति ।

जपात् तुष्यन्ति देवाश्च जपात् सिध्यन्ति साधकाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जपनिष्ठापरो भवेत् ।।

पुराणे जपस्यान्तर्भावः नवधाभक्तौ कर्तुं शक्यते। परम्परानुसारं नवधा भक्तिर्यथा—

---

१. देवीभागवत. १२।११।९२

२. देवी. भाग. ७।३८

३. देवी. भाग. ७।३५

४. वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ।। (भाग.)

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।।

शाक्ततन्त्रे प्रतिपादितसप्तविधाचारेषु वामाचारोऽन्यतमः । पञ्चमकारस्य गूढसाधनाऽत्र वर्णिता। रुद्रयामलतन्त्रेऽपि उपासनेयं स्फुटं वर्णिता। परवर्तिकालेषु समालोचकैरस्य प्रतीकात्मकोऽर्थः स्वीकृतः। प्रतीकात्मकार्था इत्थं विभिन्नपुराणेषु प्रतिपादिताः।

मद्यम्

सोमधारा क्षरेद् या तु ब्रह्मरन्ध्राद् वरानने ।
पीत्वानन्दमयस्तां यः स एव मद्यसाधकः ।।

मांसम्

म-शब्दाद् रसना ज्ञेया तदंशान् रसनप्रिये ।
सदा यो भक्षयेद् देवि स एव मांससाधकः ।।

मत्स्यम्

गङ्गायमुनयोर्मध्ये मत्स्यौ द्वौ चरतः सदा ।
तौ मत्स्यौ भक्षयेद् यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधकः ।।

मुद्रा

सहस्त्रारे महापद्मे कर्णिका मुद्रिता चरेत् ।
आत्मा तत्रैव देवेशि केवलः पारदोपमः ।।
यस्य ज्ञानोदयस्तत्र मुद्रासाधक उच्यते ।

मैथुनम्

मैथुनं परमं तत्त्वं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ।
मैथुनाज्जायते सिद्धिर्ब्रह्मज्ञानं सुदुर्लभम् ।।
रेफस्तु कुङ्कुमाभासं कुण्डमध्येऽवस्थितम् ।
मकारश्च बिन्दुरूपो महायोनौ स्थितः प्रिये ।।
'अ'-कारहंसमारुह्य एकता च यदा भवेत् ।
तदा जातं महानन्दं ब्रह्मज्ञानं सुदुर्लभम् ।।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उपसंहारः

सनातनपरम्परानुसारं निगमात्परमागमस्य स्थानं भवति। आगमेषु सर्वत्र पुराणानां प्रामाण्यं वर्तते। कुत्रचिद् वैमत्यमपि दृश्यते। परन्तु प्रतीकात्मकदृष्ट्या यदि परस्परविरोधिमतानामध्ययनं क्रियते तर्हि सर्वं शास्त्रसम्मतं भवितुमर्हति। सत्ययुगे श्रुतेः, त्रेतायां स्मृतेः, द्वापरे पुराणस्य, कलियुगे चागमशास्त्रस्य प्रामाण्यं स्वीकृतम्। पुराणं तन्त्रात् पूर्ववर्तित्वात् पुराणप्रामाण्यमागमेषु गृह्यते। कुलार्णवतन्त्रं युक्तिमिमां समर्थयति।

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ।।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कूर्मपुराणस्य तत्त्वविमर्शः

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

भारतीयास्तिकपरम्परानुसारं चतुर्दशविद्यानामादरो दरीदृश्यते। तानि—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।।

एतासु चतुर्दशविद्यासु पुराणानां महत्त्वं स्वतन्त्रस्थानं बिभर्ति। यतो हि—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।।

वेदमन्त्रेषु प्रतिपादिताः शब्दाः प्रतीकात्मिकाः। तस्माद् वेदो दुरूहः। दुरूहार्थानां प्रतिपादनं कथामाध्यमेषु कथोपकथनेषु च दृश्यते पुराणवाङ्मयेषु। अतो महाभारत उक्तम्—

पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।

यथा चन्द्रस्याह्लादकत्वगुणः ज्योत्स्नायां वर्तते तथैव वेदार्थस्य नवनीतं पुराणेषु विस्तरेण साधारणानां सामाजिकानां च कृते सन्निहितमस्ति।

पुराणमिदं महापुराणोपपुराणौपपुराणभेदेन त्रिविधम्। एतेषु महापुराणानामधिकतया प्रचारः प्रसारश्च दृश्यते। एतानि पुराणानि इत्थंभूतानि—

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ।।

अत्र मद्वयं नाम मत्स्यं मार्कण्डेयं च। भद्वयेन भविष्यं भागवतञ्च। ब्रह्मब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तेति नाम्ना पुरणत्रितयम्। वकारे चत्वारि पुराणानि। तानि-वायु-वामन-वराह-विष्णु-पुराणानि। अनन्तरं प्रत्यक्षरमेकमेकं पुराणम्। अग्नि-नारद-पद्म-लिङ्ग-गरुड-कूर्म-कन्दाख्यानि पुराणानि।

यद्यप्यन्येषां पुराणानां तुलनया कूर्मपुराणस्य कलेवरः कश्चिल्लघु, तथापि विषयदृष्ट्या प्रतिपादनशैल्या चास्य महापुराणत्त्वं सिध्यति। पुराणस्य सर्वाणि लक्षणान्यत्रघटन्ते। पुराणलक्षणानि यथा—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचारितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।।

इदानीं सर्वेषां लक्षणानां परिष्कारं कृत्वा तेषां संगतिः कूर्मपुराणे प्रदर्श्यते। सांख्यदर्शनानुसारं पुराणे सृष्टितत्त्वं वर्णितमस्ति। अत्र कूर्मरूपी भगवान् विष्णुः समुद्रमन्थनवेलायां सृष्टि-रहस्यं निरूपयति। भगवतो मायये इयं सृष्टिः समुद्भूता। विष्णुमायया मूलप्रकृतिर् महत्तत्वं सृजति। महतोऽहङ्कारः। अहङ्कारादे कादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च जायन्ते। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मिकानि पञ्च तन्मात्राणि। एभ्यः पृथिव्यप्-तेजो-मरुद्-व्योमात्मिकानि पञ्च महाभूतानि जायन्ते। उद्भिज्जा ण्डज-जरायुज-स्वेदजप्राणिनः पञ्चमहाभूतस्यांशभूताः। कूर्मपुराणे पूर्वार्द्धस्य पञ्चमसर्गे पृथिव्युद्धारो वर्णितः। अवतारक्रमेषु वराहावतारस्य स्थानं तृतीयम्। अस्मिन्नवतारे हिरयाक्षकवलात् कथं पृथिव्या उद्धारः कृत इति साङ्गोपाङ्गं पुराणेऽस्मिन् वर्णितमस्ति। जयविजयौ वैकुण्ठे महाविष्णोर् द्वारपालावा स्ताम्। एकदा सनकादिमहर्षीणामाभ्यामपमानो विहितः। अनेन हेतुना एतयोरसुरजन्म अभूत्। प्रजापतिकश्यपस्य पुत्ररूपेण हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपुनाम्ना मातुर् दितेद् गर्भे जन्म लभेते। प्रथमभ्राता हिरण्याक्षः स्वबलेन पृथिवीं रसातलं नीतवान्। अस्य वधार्थं ब्रह्मणः नासिकातः महाविष्णुर्वराहरूपेण प्रादुर्बभूव। क्षणमात्रेणास्य वपुर् गजसमो बृहदाकारोऽभूत्। गर्जनेन चास्य पृथिवी चकितचकिता। जनलोकेषु सत्यलोकेषु च ध्वनिरयं गुञ्जितः। आहिण्ड्यमाना एते सागरे पृथिव्या अन्वेषणे प्रविष्टाः। तत्र हिरण्याक्षेण सह घोरतरः संग्रामंः कृतः। संग्रामे हिरण्याक्षं निहत्य पृथिवीं नीत्वा समुद्रस्योपरिभागे संस्थापिता, यत्र भगवतः आदेशेन ब्रह्मणा सृष्टिर् निरमायि। हिरण्याक्षश्च भगवता वराहेण हतः । स दिव्यरूपमवाप्य वैकुण्ठं गतः।

सृष्टिस्त्रिविधा । ब्राह्मी मानसी रौद्री च। कूर्मपुराणे रौद्री सृष्टिः सविस्तरं वर्णिता। रुद्रसृष्ट्यनुसारं ब्रह्मणो ललाटे रुद्रस्याविर्भावः संजातः। अयं रुद्रोर्धनारीश्वररूप आसीत्। ब्रह्मण आदेशेनादौ स पुरुषमेकादशभागेन स्त्रीस्वरूपं च सौम्य-क्रूर-शान्ताशान्तादिभेदेन विभक्तं चकार।

प्रतिसर्गः नाम प्रलयः। यदा यदाधर्मस्याभ्युदयो भवति धर्मस्य ग्लानिर्जायते तदा धर्मस्य रक्षार्थं साधूनां पालनाय य महाविष्णुः पृथिव्यामवतरति। कूर्मपुराणे हरिहरयोरे करूपता वर्णिता। अत्र भगवता शिवेन प्रजापतेर् दक्षस्य विनाशः कथं कृतस् तद्विस्तरेण वर्णितमस्ति। दक्षप्रजापतेः षोडशपुत्रीषु कनिष्ठा पुत्री सती। तस्य विवाहः शिवेन सह जातः। परन्तु दक्षः शिवविरोध्यासीत्। एकदा तेन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विशालयज्ञस्यायोजनं कृतम्, यत्र सर्वे देवा आहूताः, परन्तु शिवो न आहूतः। यज्ञे च सर्वेषां पुरतः शिवस्य महती निन्दा कृता। स्वपत्युरपमानमसहमाना सती यज्ञकुण्डे स्वशरीरं तत्याज। वार्तामिमां निशम्य शिवः यज्ञं विध्वंस्य तस्य शिरश्चिच्छेद। इत्थं पुराणेऽस्मिन् हिरण्यकशिपुवधोऽपि विस्तरेण वर्णितः। हिरेण्याक्षस्य भ्राता हिरण्यकशिपुः विणुनिन्दक आसीत्। परन्तु तस्य पुत्रः प्रह्लादो विष्णुभक्तोऽभूत्। प्रह्लादस्य वधार्थं तेनानेक उपायाः कृताः। सर्वस्मिन्नवसरे स विष्णुना रक्षितः। उपायानन्तरमनवीक्ष्य विष्णुः कुत्र वर्तत इति जिज्ञासिते सति प्रह्लादेनोक्तं यद् हरिः सर्वत्र वर्तते। प्रस्तरस्तम्भेऽपि। एतच्छ्रुत्वा हिरण्यकशिपुः खड्गेन स्तम्भस्यो परि प्रहारं कृतवान्। महाविष्णुर्नरसिंहरूपं धृत्वा तं स्वजङ्घयोर्मध्ये संस्थाप्य तस्योदरं स्वनखैर् विदीर्य पञ्चत्वमानीतवान्। महाविष्णुना हतः स स्वज्येष्ठभ्रातृसदृशं दिव्यरूपमवाप्य वैकुण्ठं गतवान्।

वंशवर्णनप्रसङ्गे सूर्यवंशवर्णनमिक्ष्वाकुवंशवर्णनं विभिन्नानामृषीणां च वंशवर्णनं कृतं विद्यते। मन्वन्तरं नाम—

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः।
ऋषयोंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते॥

कूर्मपुराणे मन्वन्तरं नातिविस्तरेण वर्णितमस्ति। तथापि पूर्वार्धस्यैकपञ्चाशत्तमो ध्यायः मन्वन्तरस्य कृते समर्पितः।

तीर्थानां महत्त्ववर्णने पुराणस्यास्याभूतपूर्वं योगदानमस्ति। एकत्रिंशोऽध्यायः काशीमाहात्म्यप्रतिपादन उत्सर्गीकृतः। अत्र अविमुक्तक्षेत्रस्य महत्त्वं श्रेष्ठत्वं च सुष्टुठु वर्णितमस्ति।

उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमं च यत्।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविमुक्तं परं मम॥३१।२४

भूर्लोके नैव संलग्नमन्तरिक्षे ममालयम्।
अविमुक्ता न पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा॥३१।२६

देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम।
मद्भक्ता यत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते॥३१।२८

जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसंचितम्।
अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम्॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसंकराः ।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पापयोनयः ।।

कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ।।३१।३०-३३

अविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्विषीम् ।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति परां गतिम् ।।३१।३४

संक्षेपेणाविमुक्तक्षेत्रं कथं भूभागाद् भिन्नं, तत्र मरणे च पञ्चमहाभूतानां स्वस्वकारणेषु विलयेन जन्तुः पुनर्जन्म कथं न लभत इति क्षेत्रस्य गुणगणकथनं पुष्कलतया भाति।

एवं च प्रयागक्षेत्रस्य महत्त्वमपि पुराणेऽस्मिन् वरीवर्ति। प्रयागगमनेन नराणां पापनाशनं भवति। तत्र संगमस्नानेन पुनर्जन्म न जायते इत्यस्य पुराणस्य निर्घोषः। तद् यथा—

एतत्प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
अत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।।३६।२०

प्रयागं स्मरमाणस्य सर्वमायाति संक्षयम् ।
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।।३६।२७

प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां स्मरति यो नरः ।।

अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ।
कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ।।३६।२९-३०

वर्णाश्रमव्यवस्थाऽपि कूर्मपुराणे सम्यक्तया परिलक्षिता। धर्मशास्त्रानुसारं ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-संन्यासा इति चत्वार आश्रमाः। ब्रह्मचारिधर्मनिरूपणप्रसङ्गे विद्यायाः प्रकारता उक्ता—

लौकिकं वैदिकं चापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं न तं पूर्वमभिवादयेत् ।। उत्तर. १२/२३

गुरुपत्नीवत् काः का नार्यः पूज्या, एतासां एका दीर्घसूची प्रदर्शिता। ता भवन्ति मातृष्वसा, मातुलानी, श्वश्रूः, पितृष्वस्रादयः। एताः सर्वा ब्रह्मचारिणा संपूज्याः। एवं विस्तरेण ब्रह्मचर्याश्रमं वर्णयित्वा गृहस्थाश्रमं सुविशदं प्रतिपादयति। अत्र भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणं विस्तरेण निरूपितमस्ति। शाकादिष्वपि निम्नलिखितान्य भक्ष्याणि।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पलाण्डुं लसुनं सूक्तं निर्यासं चैव वर्जयेत् ।
छत्राकं विड्वराहं च शेलं पीयूषमेव च ।। उत्तर.।१७।१९

एवं प्रकारेण पुराणेऽस्मिन् श्राद्ध-प्रायश्चित्ताचारतीर्थमाहात्म्यादयः बहवो धर्मशास्त्रीयविषयाः पुङ्खानुपुङ्खतया वर्णिताः सन्ति।

ब्राह्मी-भागवती-सौरी-वैष्णव्याख्याः कूर्मपुराणस्य चतस्रः संहिता आसन्। परन्तु इदानीं केवलं ब्राह्मी संहितो पलभ्यते, यस्याः श्लोकसंख्या षट्सहस्रम्। भगवता विष्णुना कूर्मावतारेण विष्णुभक्ताय राज्ञ इन्द्रद्युम्नायो पदेशरूपेण पुराणमिदं निगदितम्। अत एव अस्य नाम कूर्मपुराणं जातम्। सर्वत्र शिवस्यात्र प्रामुख्यं वर्तते। ब्रह्मा, विष्णुर्, महेश्वर इति त्रिदेवस्य सिद्धान्तो भारतीयसंस्कृतौ वर्तते। पुराणमिदं शिवे एव देवत्रयं पश्यति। कुत्र कुत्र एवं वर्णितमस्ति यद् विष्णुरेव शिवः शिव एव विष्णुः। लक्ष्मीर् गौरीरूपा गौरी च लक्ष्मीरूपा।

उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते यद् भारतीयपरम्परायां धाराद्वयं प्रचलति। वैदिकी धारा, पौराणिकी धारा च। वैदिकधारायाः प्रतिनिधित्व मृषिः करोति। पौराणिकधारायाः प्रतिनिधित्वं मुनिः करोति। ऋषति प्राप्नोति सर्वान् अर्थानिति ऋषिः। अर्थाद् वेदे सर्वे मन्त्राः संगृहीताः येषां द्रष्टार ऋषय आसन्। मनुते जानाति स मुनिः। एते मुनयः वेदार्थान् पुराणेषु उपबृंहणं कृतवन्तः। तस्मातदु-क्तमस्ति।

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशयः ।।

कूर्मपुराणेऽपि सर्वे वेदार्था निरूपिताः। मुख्यतोऽस्मिन् पुराणे पाशुपतमतं वर्णितम्। पाञ्चरात्रमतपरिपोषकपुराणमिदं तन्त्रागमस्य सिद्धान्तं व्यनक्ति। अस्यो त्तरार्द्ध ईश्वरगीता वर्तते, यत्र शिवविषयकं चिन्तनं पुष्णान्ति। तत्र प्रतिपादितायां व्यासगीतायामपि वर्णाश्रमधर्मो निरूपितः। प्रायश्चित्तश्राद्धादीनां वर्णने न धर्णशास्त्रस्यापि अयं सैद्धान्तिको ग्रन्थ वर्तते। काशी-प्रयागादीनां तीर्थराजानां महत्त्ववर्णनेनास्तिकजनेष्वानन्दकन्दं जनयति।

अत एव निश्चप्रचं ब्रूमो यत् पुराणमिदं वेदार्थं सम्यक्तया प्रतिपाद्या-स्तिकदर्शनं शैवागमं धर्मशास्त्रं च वर्णयित्वा सकलजनोपकाराय सततं तत्परमस्ति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पद्मपुराणमपि कूर्मपुराणस्य प्रशस्तिगानं एवंरूपेण करोति—

कौर्मे समस्तपापानां नाशनं शिवभक्तिदम् ।
इदं पद्यं च शुश्राव पुराणज्ञेन भाषितम् ।।

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।
कौर्मपुराणश्रुत्येव मुच्यते पातकात् ततः ।।

पद्म. पाताल. १०२-४१-४२

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भविष्यपुराणतत्त्वविमर्शः

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

निखिलं शास्त्रमुपदेशरूपेण गृह्यते। सोऽयमुपदेशस्त्रिविधः। प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति। वेदादिशास्त्रं प्रभुसम्मितत्वेने तिहासपुराणानि सुहृत्सम्मितत्वेन काव्यनाटकानि च कान्तासम्मितत्वेन स्वीक्रियन्ते। एतेषु त्रिविधेषूपदेशपरकशास्त्रेषु सर्वजनसंवादित्वात् पुराणानां महत्त्वं वरीवर्ति। पुराणानि वेदार्थान् प्रकाशयन्ति। यतो हि—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।।

वेदमन्त्रेषु प्रतिपादिता अर्थाः प्रतीकात्मकाः। तस्माद् वेदो दुरूहः। दुरूहार्थानां प्रतिपादनं कथामाध्यमेषु कथोपकथनेषु च दृश्यते पुराणवाङ्मयेषु। अतः महाभारते उक्तम्—

पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।

यथा चन्द्रस्याह्लादकत्वगुणः ज्योत्स्नायां वर्तते, तथैव वेदार्थस्य नवनीतं पुराणेषु विस्तरेण साधारणानां समाजिकानां च कृते सन्निहितमस्ति।

पुराणशास्त्रं महापुराणोपपुराणौपपुराणभेदेन त्रिविधम्। एतेषु महापुराणानां प्रचारः प्रसारश्चाधिकतया दृश्यते। महापुराणानीत्थंभूतानि।

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ।।

अत्र मद्वयं नाम मत्स्यं मार्कण्डेयं च, भद्वयेन भविष्यं भागवतं च, ब्रत्रयेण ब्रह्म-ब्रह्माण्ड-ब्रह्मवैवर्त्तेति नाम्ना पुराणत्रितयम्। वकारे चत्वारि पुराणानि। तानि वायु-वामन-वराह-विष्णुपुराणानि। अनन्तरं प्रत्यक्षरमेकमेकं पुराणमग्नि-नारद-पद्म-लिङ्ग-गरुड-कूर्म-स्कन्दाख्यानि।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एतेषु पुराणेषु भविष्यपुराणस्य महत्त्वं किञ्चिद् भिन्नतया वर्तते। भिन्न-भिन्नतयास्य पुराणस्य चत्वारि संस्करणानि उपलभ्यन्ते। सर्वत्र विषयवस्तुषु पार्थक्यं विद्यते। अस्मिन् पुराणे बहूनां नवीनघटनानां समावेशो दृश्यते। तस्मादेवमनुमीयते यत् परवर्तिकालेषु पुराणेऽस्मिन् अर्वाचीनविषया: संयोजिता:। यद्यप्यर्वाचीनविषया मध्ये मध्य आगतास् तथाप्यस्य प्राचीनताविषये नास्ति सन्देहलेश:। यतो हि पुराणमिदम् आपस्तम्बमुनिनां द्धृतम्। पुराणस्य नामसंकीर्तनेनैवं ज्ञायते यदिदं भविष्यं वक्ति। अत एव प्रलोभनाद् विद्वद्भिरिदमुपबृंहितं पल्लवितं च। अस्य चत्वारि पर्वाणि वर्तन्ते। वायुपुराण एवं सूच्यते भविष्यपुराणमधिकृत्य—

यान् सवान् कीर्तयिष्यामि
भविष्ये पठितान् नृपान्।
तेभ्य: परेऽत्र ये चान्ये
उपत्स्यन्ते महीक्षित: ।। वायु. ९९।२३७

वराहपुराणेऽस्य पुराणस्योल्लेखो वारद्वयमायाति। सूर्यदेवस्य मूर्त्तिस्थापनाविषयो बहु वर्णितोस्ति। अपरार्कस्मृत्यां भविष्यपुराणस्य षष्ट्युत्तरमेकशतश्लोका उद्धृता:। अलबरुनीमहोदयेनाऽपि पुराणस्यास्य नाम गृहीतम्। अस्मात्पुराणमिदं दशमशतके लिखितमिति वक्तुं शक्यते।

नारदपुराणानुसारमस्मिन् पुराणे पञ्च पर्वाणि वर्तन्ते। तानि ब्रह्मपर्व विष्णुपर्व शिवपर्व सूर्यपर्व प्रतिसर्गपर्व च। आहत्यास्य श्लोकसंख्या चतुर्दश सहस्राणि।

पुराणेऽस्मिन् सूर्यदेवस्य महत्त्वं तस्योपासनाप्रकारश्च विस्तरेण वर्णितोऽस्ति। तद्यथा—

कृष्णपत्नीजाम्बवतीगर्भात् साम्ब: समुत्पन्न:। शिवं प्रति तपस्यां कृत्वा तं तोषयित्वा वररूपेण पुत्रोऽयं श्रीकृष्णेन प्राप्त:। सोऽतीव सुन्दरो मनोहरश्चासीत्। गच्छत्सु कालेषु कृष्णपत्नीषु काश्चन साम्बस्य रूपेण प्रेमविह्वला: संज्ञाता:। एतादृशं प्रतिकूलवृत्तान्तं निशम्य श्रीकृष्ण: स्वपुत्राय साम्बाय शप्तवान्। अस्मात् साम्ब: कुष्ठरोगग्रस्तोभवत्। अनेन साम्बो दु:खसन्तप्तमनसा कालं नीतवान्। एकस्मिन्दिने नारदेन तत्रागत्य रोगमुक्त्यर्थं सूर्यपूजार्थं स प्रचोदित:। तत: परं साम्ब उत्कलप्रान्तेऽर्कतीर्थे चन्द्रभागानद्यास्तीरे तपस्यां चकार। सूर्यदेवस्य प्रसादेन स: कुष्ठरोगान् मुक्तो बभूव। भविष्यपुराणे तदित्थं वर्णितमस्ति—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स तु पित्रा भृशं शप्तः कुष्ठरोगमवाप्तवान्।
तेनायं स्थापितः सूर्यः स्वनाम्ना च पुरं कृतम्।।

भ. पु. ब्रा. प. ७२।१२

अस्मिन्नेवाध्याये शापस्य कारणान्तरं प्रदत्तमस्ति। रूपगर्वितः साम्बो दुर्वाससः कुरूपं दृष्ट्वा मुखं शरीरं च वक्रं कृत्वा तं निनिन्द। तस्माद् ऋषिणा शप्तः। यथा—

यस्माद् विरूपं मां दृष्ट्वा स्वात्मरूपेण गर्वितः।
गमने दर्शने मह्यमनुकारं समाचर।।
तस्मात्तु कुष्ठरोगित्वमचिरात्त्वं गमिष्यसि।

भ. पु. ब्रा. प. ७२।२०

भविष्यपुराणे धर्मशास्त्रस्य महती चर्चा वर्तते। अत्र संस्कारप्रकरणं वैपुल्येन प्रथितमस्ति। संस्कारेषूपनयनस्य समयमधिकृत्य मतैक्यं वर्तते। भविष्यपुराणे यथा—

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम्।
गर्भादेकादशे राजन् क्षत्रियस्य विनिर्दिशेत्।।
द्वादशेऽब्देपि गर्भात्तु वैश्यस्य व्रतमादिशेत्।

भ. पु. ब्रा. प. २।१४-१५

एवंप्रकारेण विभिन्नवर्णानां ब्रह्मचारिणां, दण्ड-मौञ्जी-मेखला-सावित्रीव्रत-कर्तव्याकर्तव्यमधिकृत्यातिविस्तरेण वर्णितमस्ति। अस्मिन् प्रसङ्गेऽपि गुरुशिष्ययोर्मिथः सम्बन्धमधिकृत्य बहुचर्चा वर्तते। उपनयनसंस्कारात्परं विवाहसंस्कारे विवाहयोग्यकन्यानां निरूपणं, नारीचरित्रवर्णनमष्टविधविवाहलक्षणं, कुलस्त्रीणां कर्तव्यादयो बहवो विषयाः स्पष्टीकृता विद्यन्ते। अष्टाविधविवाहप्रकारे एवं कथितमस्ति—

ब्राह्मो देवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः।।

भ. पु. ब्रा. प. ७।१५

महापुराणं पञ्चलक्षणसमन्वितं वर्तते। तल्लक्षणं भविष्यपुराणे यथा—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।।

भ. पु. ब्रा. प. २।४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इदानीं सर्वेषां लक्षणानां परिष्कारं कृत्वा तेषां संगतिः भविष्यपुराणे प्रदर्श्यते। भगवन्मायया मूलप्रकृतिः महत्तत्वं सृजति। ततोऽहङ्कारो भवति। अहङ्काराद् एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च जायन्ते। सत्त्वरजस्तमोगुणानां संसर्गेणेयं सृष्टिः समुद्भूता। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मिकानि पञ्चतन्मात्राणि। एभ्यः पृथियप्-तेजो-मरुद्-व्योमात्मकानि पञ्च महाभूतानि जायन्ते। उद्भिज्जाण्डज-जरायुजस्वेदजप्राणिनः। मूलप्रकृतिर्यदा क्षोभिता भवति तदानीमेव सर्गः संजायते। तद् यथा—

तेन सृष्टः पुद्गलस्तु प्रधानं विशते नृप।
प्रधानं क्षोभितं तेन विकारान् सृजते बहून्।।

सर्गप्रसङ्गे विभिन्नयुगानां वर्णनं भवति। सत्ययुगे तपसः, त्रेतायां ज्ञानस्य, द्वापरे यज्ञस्य, कलौ च दानस्य महत्त्वं वरीवर्ति। तद्यथा—

तपःपरं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे।।

भ. पु. ब्रा. प. २।११९

सृष्टिप्रसङ्ग आकाशादीनां लक्षणमुक्त्वा मन्वन्तरस्योपक्रमो जायते। यथा—

मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहाराण्व च।
तथाप्यहो सदा ब्राह्मे मनवस्तु चतुर्दश।।

भ. पु. ब्रा. प. २।१०७

ऋषीणां वंशवर्णनप्रसङ्गे याज्ञवल्क्यनारदप्रभृतीनां, राजवंशवर्णने सत्राजित्-प्रभृतीनां वर्णनं भृशं दृश्यते।

प्रतिसर्गो नाम प्रलयः। यदा यदाधर्मस्याभ्युदयो भवति, धर्मस्य च ग्लानिर्जायते तदा धर्मस्य रक्षार्थं साधूनां पालनाय च भगवान् पृथिव्यामवतीर्णो भवति। अस्मिन् प्रसङ्गे विष्णुं प्रति सुदर्शनचक्रागमविवरणमधिकं हृदयावर्जकमस्ति। भविष्यपुराणानुसारं प्रतिसर्गो नाम विसर्गः यत्र ऋषीणामाचार्याणामुत्पत्तिविषयकं वर्णनमुपलभ्यते। विशेषतोऽत्र मध्वाचार्य-श्रीधराचार्य-विष्णुस्वामि-वाणीभूषण-भट्टोजिदीक्षित-वराहमिहिरादीनामाचार्याणामुत्पत्तिर्वर्ण्यते।

भविष्यपुराणं विभिन्नव्रतानां तिथिनिर्णयप्रकरणं तत्पालनप्रक्रियां च बहुविस्तरेण प्रतिपादयति। तेषु विनायकचतुर्थी-सारस्वत-नागपञ्चमी-ललिताषष्ठी-विजयसप्तमी-

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शकटतिलकाशोक-करवीर-कोकिला-हरितालिकोमामहेश्वरव्रतानि प्रमुखानि सन्ति। विनायकव्रतविषये एवं लिखितमस्ति।

विघ्नानि तस्य न भवन्ति गृहे कदाचिद्
धर्मार्थकामसुखसिद्धिविघातकानि ।
यः सप्तमीन्दुशकलाकृतिकां तदन्तं
विघ्नेशमर्चयति नक्तकृती चतुर्थ्यां ।।

एवं च पुराणस्यास्यान्तिमभागे दानानां महत्त्वं पुष्कलेन प्रदर्श्य तेषां प्रकारो दर्शितो विद्यते। तेषु गोसहस्र-वृषभ-कपिला-महिषी-भूमि-सुवर्ण-गृहान्न-विद्या-तुलापुरुष-कल्पवृक्ष-हिरणाश्व-कृष्णाजिन-हेमहस्तिरथ-नक्षत्रादिदानानां विषया विस्तरेण प्रतिपादिताः। सर्वेषु दानेषु विद्यादानस्य महत्त्वमधिकं वर्तते। तद्यथा—

दानं विशेषफलदं जगदीह नान्यद्
विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासाम् ।।

भ. पु. उ. प. ४।१७५।२९

निखिलं पुराणवाङ्मयं भारतीयास्तिकदर्शनानामुपबृंहणं करोति। साङ्ख्ययोग-न्याय-वैशेषिक-मीमांसा-वेदान्ताख्य-षड्दर्शनेषु वेदान्तदर्शनस्य स्थानं पुराणेऽधिकतया वर्तते। भविष्यपुराणं भगवतो मायायाः स्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादयति। यथा ब्रह्मणो माया शक्ति-स्वरूपा भवति। तथैव वैष्णवी माया विष्णोः शक्तिरूपिणी। तद्यथा—

मा शोकं विष्णुमायैषा विष्णुना निर्मिता स्वयम् ।

भ. पु. उ. प. ४।४।९६

उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते यत् पुराणमिदं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्वर्गं साधयित्वा वैदिकधारायाः प्रतिनिधित्वं करोति। इदं पुराणं न केवलं पुराणवाङ्मयस्य प्रामाणिकग्रन्थोपि तु धर्मशास्त्रस्याप्याधारग्रन्थरूपेण आदृतः। अतः निश्चप्रचमुच्यते यत् पुराणमिदं वेदार्थं सम्यक्तया प्रतिपाद्य सनातनधारायाः प्रातिनिध्यं करोति।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१२

पुराणेषु विज्ञानम्

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

भारतीयशास्त्रपरम्परायां चतुर्दशविद्यानां मान्यता वर्तते। ता भवन्ति—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।।

एतेषु चतुर्दशविद्यास्थानेषु पुराणानां महत्त्वं किमप्यधिकं वरीवर्ति। एतत्प्रमाणं पुराणमेव साटोपमुद्घोषयति। कदाचित्पुराणानि वेदेभ्योऽधिकं मन्यन्ते।

वेदार्थाधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदाः प्रतिष्ठिताः सम्यक् पुराणे नात्र संशयः ।।

बृहन्नारदीयपुराणम्

यद्यप्ययमर्थवादस्तथापि निश्चप्रचमिदं वक्तुं शक्यते यत्पुराणं भवति विश्वकोषः सकलशास्त्रसंपोषकं कलासाहित्यधर्मविज्ञानादीनां संवाहकं च न केवलमात्रं वेदानामुपबृंहणं भवति, अपितु वेदाङ्गानामपि सम्यगनुशीलनं कृतं वर्तते। अर्थशास्त्रं, राजशास्त्रं नीतिशास्त्रमपि सम्यगुच्चावचं परिकीर्तितम्। कौटलीयार्थशास्त्रे विद्याप्रकरणे लिखितमस्त्यान्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः। वार्ताशास्त्रे कृषिवाणिज्यपशुपालनादिविषयाः सर्वजनसाधारण-जीवननिर्वाहसाधनत्वेन प्रतिपादिताः। यद्यखिलपुराण-वाङ्मयस्यालोडनं क्रियते तर्हि विभिन्नप्रकरणेष्वेते विषयाः पुष्कलेन दृश्यन्ते। कानिचन प्रकरणानि साक्षाद् वार्तासाहित्ये नायान्ति, तथापि परम्परया एतेषां सम्बधस्तत्र विद्यते। अस्मिन् शोधनिबन्धे स्थालीपुलाकन्यायेन दिङ्मात्रेण तानि प्रस्तूयन्ते।

अश्वशास्त्रम्

रामायणमहाभारतसमये युद्धे वाहनरूपेण चाश्वानां बहुलतया प्रयोगो भवति स्म। अत एतेषां चिकित्साचिन्तनमप्यनिवार्यमासीत्। महाभारतानुसारेणाश्वचिकित्सा स्वतन्त्ररूपेणायुर्वेदस्य विभागोऽवर्तत। तस्य नाम भवति शालिहोत्रम्। अस्मिन्

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रकरणे अश्वानां सामान्यपरिचयः तेषां प्रशिक्षणं, रोगविशेषास्तेषामुपचार इत्यादिविषयाः प्रतिपादिताः।

प्रसङ्गेऽस्मिन्नपि गजशास्त्रमधिकृत्य गरुडपुराणं सम्यग् विवृणोति। सोमपुत्रो बुधो गजवैद्य आसीदिति मत्स्यपुराणे सूचितमस्ति। यथा—

तारोदर-विनिष्क्रान्तः कुमारश्चन्द्रसन्निभः।
सर्वार्थशास्त्रविद् धीमान् हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः॥

नाम्ना यद् राजपुत्रोऽयं विश्रुतं गजवैद्यकम्।
राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वाद् राजपुत्रो बुधः स्मृतः॥

मत्स्य. २४/१-३

आयुर्वेदः

पुराणेषु आयुर्वेदो 'वैशद्य' इति नाम्ना ज्ञायते। ओषधीनां स्वरूपं गुणाश्च विशेषरूपेण वर्णिताः सन्ति। पुराणानुसारं धन्वन्तरिरेवायुर्वेदशास्त्रस्य वक्ता, सुश्रुतश्च श्रोता। काशीनरेशो दिवोदास एव धन्वन्तरिः। विश्वामित्रस्य पुत्रः सुश्रुत आसीदिति पुराणस्याभिमतम्।[1] प्रमुखरोगेषु ज्वर-रक्त-पित्त-कास-श्वासादयः वर्णिता, उपचाराश्चोक्ता वर्तन्ते। ओषधीनां वर्णनं द्रव्यगुणप्रकरणे सूचितमस्ति। अग्निपुराणे गारुडीविद्याप्रकरणे सर्पदंशनस्योपचारो विशदरूपेणोपन्यस्तिः। सर्वसिद्धमृत-संजीवनीविद्याया वर्णनमग्निपुराणे स्पष्टं कृतं वर्तते। मालविकाग्निमित्रस्यो दकुम्भविधानप्रकरणं तत्र द्रष्टव्यम्। नाटकेऽस्मिन् भैरवीतन्त्रस्य प्रभावो दरीदृश्यते। भासस्य स्वप्नवासवदत्तनाटके सीमन्तवर्द्धिनी सपत्नीविमर्दिनी त्यौषधद्वयस्य सूचना लभ्यते। ये योगिन आयुर्वेदशास्त्रेषु सिद्धाः सन्ति तेषां योगप्रकारः कल्पयोगनाम्ना ज्ञायते। वृक्षायुर्वेदप्रकरणेग्निपुराण औषधीयगुणविशिष्टानां बहूनां वृक्षाणां सूची दर्शिता। बृहत्संहितायामुत्पलटीकानुसारं काश्यपपराशरसारस्वतप्रमुखा आयुर्वेदस्यापि प्रमुखाचार्या आसन्। एवंप्रकारेणायुर्वेदस्य सर्वविद्यापक्षं प्रतिपादयन् पुराणं हस्तामलकवत् चकास्ति।

रत्नसंपत्तिः

गरुडपुराणे रत्नानां वर्णनं विस्तरेण वर्तते। आदौ रत्नानां नामान्युक्त्वा तेषां गुणदोषा विवेचिताः। प्रमुखरत्नानीत्थंभूतानि सन्ति।

---

१. गरुडपुराणम् - ५६/१४६/२०२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१.	मुक्ताफलम्	गरुडपुराणम्	अ/३९
२.	पद्मरागः	,,	अ/७०
३.	मरकतः	,,	अ/७१
४.	इन्द्रनीलम्	,,	अ/७२
५.	वैदूर्यम्	,,	अ/७३
६.	कर्केतनम्	,,	अ/७४
७.	पुलकः	,,	अ/७७
८.	रुधिररत्नम्	,,	अ/७८
९.	स्फटिकम्	,,	अ/७९
१०.	विद्रुमः	,,	अ/८०

गरुडपुराणं विहाय पुराणान्तरेष्वपि वर्णिताः रत्नानां गुणदोषा व्यवहारसरणी च।

वास्तुशास्त्रम्

पुराणानुसारं वास्तुशास्त्रं नाम कौशलप्रदर्शनं मन्दिरराजप्रसादनिर्माणविधौ। अष्टादशाध्यायेषु मत्स्यपुराणे स्फुटतया विषयोऽयमुपबृंहितः।[१] विष्णुधर्मोत्तर-पुराणस्यापि योगदानमतुलनीयम्। गुरुडपुराणेपि विषयस्यास्य संक्षिप्तविवेचनं कृतमस्ति। विषयोऽयं क्रमानुसारमधोलिखितानुसारं प्रतिपादितं विद्यते।

i. वास्तुविद्याया मूलसिद्धान्ताः।

ii. निर्माणस्थानस्य चयनम्।

iii. देवादीनां मूर्त्तिविशेषाणां निर्माणम्।

iv. मन्दिरराजप्रासादानां निर्माणविधिः।

वास्तुशास्त्रस्याचार्येषु भृग्वत्रि-मय-नारदप्रभृतय आचार्या प्रमुखाः। अस्मिन् प्रसङ्गे विष्णुधर्मोत्तरपुराणे देवप्रतिमानिर्माणप्रकारं तेषां मानवीयस्वरूपं च साङ्गोपाङ्गं प्रतिपादितमस्ति।

---

१. मत्स्यपुराणम् - अ/२५२/२७०।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्योतिषशास्त्रं सामुद्रिकशास्त्रं च

ज्योतिषशास्त्रं प्रति पुराणानामवदानमतुलनीयम्। प्रायश एतत् सर्वपुराणेषु वर्णितमस्ति। श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमस्कन्धे, देवीभागवतस्य चाष्टमस्कन्धे फलितज्योतिषस्य प्रामुख्येन विवरणं प्रदत्तमस्ति। वर्णितविषयेषु नक्षत्रदेवताकथनं योगिनीस्थितिनिर्णयः, सिद्धयोगः, अमृतयोगः, दशाफलं, शुभाशुभविवेचनं, विवाहादिलग्ननिर्णयश्च प्रमुखानि। नारदीयपुराणे नक्षत्रकल्पेति नाम्ना ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्य स्वतन्त्रप्रकरणं संरचितमस्ति।

स्त्रीपुरुषयोः शारीरिकलक्षणप्रतिपादकं शास्त्रं सामुद्रिकं शास्त्रम्। उत्तमानुत्तमगुणयुक्ताः स्त्रीपुरुषास्तेषां शारीरिकावयवमाध्यमेन ज्ञातुं शक्यन्ते। तेषामुच्चता-ह्रस्वता केशविन्यासनखविन्यासमवलोक्य सामुद्रिकशास्त्रानुसारं तेषां चरित्रमाकलयितुं शक्यते। पुराणवाङ्मये एतच्छास्त्रमङ्गविद्यानाम्ना गीयते। अग्निपुराणे गारुडे चास्य वर्णनं पुष्कलेन लभ्यते।[१]

धनुर्विद्या

प्राचीनकालादेवेयं विद्या। प्रपञ्चहृदये ग्रन्थेऽस्य शास्त्रस्य वक्तारो ब्रह्मा प्रजापतिरिन्द्रर् मनुर् जमदग्निश्चासन्। महाभारतानुसारमगस्त्योऽपि शास्त्रस्यास्याचार्यत्वेन कथितः। अग्निपुराणे चतुर्ष्वध्यायेषु विद्येयं सुष्ठुतु वर्णिता।

इत्थं पुराणवाङ्मयस्यालोडनेन ज्ञायते यद् वार्तासाहित्यस्य विज्ञानस्य च सर्वे पक्षाः पुराणवाङ्मये विस्तरेण प्रतिपादिताः सन्ति ये केवलं बिन्दुमात्रेण मया प्रस्तुतीकृताः ।

वैज्ञानिकविषयान् विहाय काञ्चन विचित्रा विद्यापि पुराणेषु यत्र-तत्र वर्णिताः सन्ति।

अनुलेपनविद्या

मार्कण्डेयपुराणे विशिष्टपादलेपस्य[२] निदर्शनमस्ति यत् पद्भ्यामनुलेपनेन जनः कोऽपि सहस्रयोजनगमनक्षमो भवति। एकस्य ब्राह्मणस्य हिमालययात्राप्रसङ्गे कथेयमायाति।

---

१. अग्निपुराणम् – अ.२४३-२४५ गरुडपुराणम् १/६३-६५।

२. मार्कण्डेयपुराणम् – अ. ६१/८-२०।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्वेच्छारूपधारिणी विद्या

अनया विद्यया कोऽपि स्वकायकल्पं परिवर्तयितुं शक्नोति। श्रीमच्छङ्कराचार्येण स्वरूपं परिवर्त्य राज्ञः शरीरे प्रविश्य कामशास्त्रमधिगतमिति विदितमस्तीति पुराणेषु बहवो दृष्टान्ताः। महिषासुरो रूपपरिवर्तनं कृत्वा देव्या सह युद्धं करोतीति वर्णनं देवीभागवते मार्कण्डेये चायाति।[१]

सर्वभूतरुतविद्या

अस्या विद्यायाः साधनेन सर्वविधप्राणिनां ध्वनिमुच्चारयितुं शक्यते। मत्स्यपुराणानुसारं राजा ब्रह्मदत्तोऽस्या विद्याया[२] ज्ञाता आसीत्। राज्ञा स्वरोचिषापि विद्येयमधिगतेति प्रमाणं लभ्यते।[३]

पद्मिनी विद्या

विद्ययाऽनया सर्वे निधयो वशीभूता भवन्ति। सर्वेषां धनानामधिपतित्वेन स प्रसिद्धिं लभते। अस्याः वशीकरणप्रकारोऽपि मार्कण्डेये वर्तते।[४]

युवकरणविद्या

श्रीमद्भागवतानुसारं शन्तनुः विद्याया अस्या ज्ञाता आसीत्। विद्येयं वृद्धान् यूनः कारयति स्म।[५]

वज्रवाहनिका विद्या

युद्धे शत्रूणामुपरि विजयप्राप्त्यर्थमस्याः प्रयोगो भवति स्म। लिङ्गपुराणे[६] अस्याः प्रमाणं प्राप्यते। इत्थं पुराणानामालोडनेन ज्ञायते यद् विज्ञानविषयिका अनेका घटना घटिता याधुनिकविज्ञानेन सह तोलयितुं शक्यन्ते।

❖ ❖ ❖

---

१. मार्कण्डेयपुराणम् - अ.८३/२०।

२. मत्स्यपुराणम् - अ.२०/२५।

३. मार्कण्डेयपुराणम् - अ. ६४/३।

४. मार्कण्डेयपुराणम् - अ.६४/१४।

५. भागवतपुराणम् अ. ९/२२/११।

६. लिङ्गपुराणम् - अ.५१।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१३

श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य अर्थव्यवस्था

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

नीलाद्रौ शङ्खमध्ये शतदलकमले रत्नसिंहासनस्थं
सर्वालङ्कारयुक्तं नवघनरुचिरं संयुतं चाग्रजेन ।
भद्राया वामभागे रथचरणयुतं ब्रह्मरुद्रेन्द्रवन्द्यं
वेदानां सारमेकं स्वजनपरिवृतं ब्रह्मदारु स्मरामि ।।

भारतीयसंस्कृते धर्मस्य दर्शनस्य चाध्ययनं क्रियते चेदिदं ज्ञायते यद् देवाधिदेवो जगन्नाथः सर्वेषामेव तत्त्वानां प्रातिनिध्यं करोति, जगन्नाथसंस्कृति- र्भारतीया संस्कृतिः, जगन्नाथधर्मो भारतीयो धर्मः, जगन्नाथचिन्तनं भारतीय- चिन्तनमिति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते। धर्मार्थकाममोक्षाख्यं चतुर्वर्गचिन्तनं सर्वेषामेव धर्मदर्शनानां प्रवृत्तिः। अस्मादग्निपुराणे उक्तम् —

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधु काव्यनिषेवणम् ।।

एतेष्वेकैलो वर्गः स्वमहत्त्वं बिभर्ति। पुरुषार्थेष्वर्थस्य महत्त्वं यद्यपि विपुलेन न दर्शितं तथापि अर्थद्वारैव धर्मसाधनं भवतीति नाङ्गीकर्तुं न शक्यते। तस्माच्छुक्राचार्यो वदति—

श्रुतिस्मृत्याविरोधेन राजवृत्तादिशासनम् ।
सुयुक्त्यार्थार्जनं यत्र ह्यर्थशास्त्रं तदुच्यते ।।[१]

एवं सर्वे भारतीयार्थशास्त्रविशारदा अर्थस्य पक्षं दृढं स्वीकुर्वन्ति। श्रीजगन्नाथ- मन्दिरव्यवस्थायामयमार्थिकपक्षः कथं न न्यग्भावित इति प्रतिपादनार्थमस्मिन् पत्रे यत्नो विधीयते।

---

१. शुक्रनीतिः IV३.५६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

महाप्रसादः

श्रीजगन्नाथाय प्रदत्तं नैवेद्यं 'महाप्रसाद' नाम्ना ज्ञायते। महाप्रसादः कैवल्यं निर्माल्यं चेति नाम्नाऽपि व्यवह्रियते। मादलापञ्जिकायां लिखितमस्ति यद् भोइ वंशस्य राज्ञा श्रीरामचन्द्रदेवेन (१५६८-१६००) श्रीमन्दिरे महाप्रसादस्य व्यवस्था कारिता। अत्रापि मतमतान्तरमस्ति। महाप्रसादेषु अन्न-द्विदल-शाकादीनां पाको भवति। व्यञ्जनानां विभिन्नानि नामानि सन्ति। पाकस्य परिमाण एवं भवति यदेकस्मिन् समये सहस्रसंख्याका जनास्तत्खादितुं शक्नुवन्ति। श्रीजगन्नाथस्य प्रसादवितरणस्थानमानन्दबाजार। अत्र जातिवादो नास्ति। अस्पृश्यता नास्ति। उक्तं कुलार्णवतन्त्रे—

प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक्।।

महाप्रसादः कस्यामप्यवस्थायामभक्ष्यो न भवति। उक्तं च वायुपुराणे—

शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा दूरदेशतः।
प्राप्तमात्रेण भोक्तव्यं नात्र कालविचरणा।।

अस्य महाप्रसादस्य निर्माणार्थं विक्रयार्थं च शतशः सूपकाराः कार्यं कुर्वन्ति। तेषामाजीविकाः परिवारपोषणं चानेन भवन्ति। सुतरां शताधिक-परिवाराणां कुटुम्बिनो मन्दिरस्य पाकशालाश्रिता भवन्ति। मन्दिरे केवलं मृत्पात्राणि व्यवह्रियन्ते। मृत्पात्राणां निर्माणार्थं शतशः कुम्भकारा नियुक्ताः सन्ति। केचनार्थविनिमयेन पात्राणि ददति, केचन श्रीजगन्नाथस्य भूमिमादाय वृत्तिरूपेण पात्राणि प्रयच्छन्ति। इदानीं नवीनतमे युगे पाककर्मणि गैसचुल्लिकां व्यवहरन्ति। परन्तु श्रीमन्दिरे केवलं काष्ठाग्निना पाककर्म भवति। अतो बहवः कर्मकराः काष्ठव्यवसायिनोऽपि संलग्नाः सन्ति। एवं श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य पाकशाला-न्ताराष्ट्रिया पाकशाला अट्टशूलमस्ति। अतः पुरीवास्तव्यानामनेकानामार्थिकी स्थितिः श्रीमन्दिराश्रिता।

पर्यटनोद्योगाः

श्रीजगन्नाथमन्दिरमाश्रित्य पर्यटनोद्योगाः पुर्यां वर्धिताः। मन्दिरं समुद्रतटं च विहाय तत्र सांप्रदायिका मठा अनेके सन्ति। तत् तत्संप्रदायस्य भक्ताः समयानुसारं पुरीमायन्ति। प्रमुखमठानां तेषां संप्रदायानां च सूची निम्नानुसारमस्ति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१.	गोवर्धनमठः	—	शङ्कराचार्यः
२.	एमारमठः	—	रामानुजः
३.	बलभद्रछटामठः	—	माध्वः
४.	राधाकान्तमठः	—	चैतन्यः
५.	राधावल्लभमठः	—	निम्बार्कः
६.	कबीरचौरामठः	—	कबीरः
७.	नन्दिनीमठः	—	मीराबाई
८.	मङ्गुमठः	—	नानकः
९.	सिद्धहनुमान् मठः	—	तुलसीदासः
१०.	दशावतारमठः	—	जयदेवदेवः
११.	सातलहरीमठः	—	जगन्नाथमठः
१२.	रामदासमठः	—	शिवजीमहोदयस्य गुरुः
१३.	नीलाचलाश्रमः	—	सीतारामदास ओंकारनाथः
१४.	घुमुसरमठः	—	उपेन्द्रभञ्जः

एते सर्वे मठाः श्रीजगन्नाथस्य विभिन्नां सेवां कुर्वन्ति। यद्यप्येते स्वभक्तजनानां दानेन परिचालिता भवन्ति, तथापि श्रीमन्दिरात्सेवानिमित्तं शस्यक्षेत्रं किञ्चिदधिगतमिति प्रमाणं लभ्यते। गोवर्धनमठेन नलवघा-प्रतापरामचन्द्रपुरेत्यादिषु स्थानेषु भूमिर्लब्धेति प्रमाणं Record Rights इति ग्रन्थे लभ्यते। इयं भूमिः ३५ एकडपरिमितासीदिति ज्ञायते। एवं प्रकारेण सर्वेषां मठानामार्थकस्थितिः श्रीमन्दिरेण प्रभाविता भवति। एवं च भारतसर्वकारस्य रेलविभागः, राज्यसर्वकारस्य यातायातविभागश्च श्रीमन्दिराश्रितौ वर्तेते।

रथयात्रा

श्रीजगन्नाथस्य रथयात्रा 'घोषयात्रा' नाम्नाऽपि ज्ञायते। आषाढे चेयं यात्रा भवति। प्रतिवर्षं त्रिदेवस्य कृते रथत्रयस्य नूतनतया निर्माणं भवति। यात्रायाः परं काष्ठनिर्मिता एते रथाः ध्वस्ताः भवन्ति। रथनिर्माणाय काष्ठानि खोर्द्धामण्डलस्य दशपल्लास्थारण्यादायान्ति। त्रिदेवानां रथानां नामानि सन्ति—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीजगन्नाथस्य नन्दिघोषः षोडशचक्रात्मकः श्रीबलभद्रस्य तालध्वजश्चतुर्दशचक्रात्मकः श्रीसुभद्राया देवदलनं द्वादशचक्रात्मकः।

रथास्तथा विशालाकारा भवन्ति यदेतेषामुपरि शतं जना उपविशन्ति। शतं रथकारा मासत्रयात्मकसमयेन रथस्य निर्माणं कुर्वन्ति। स्वस्वग्रामादेते सपरिवारमागत्य पुर्य्यां तिष्ठन्ति। रथानामुपर्यनेकानि कारुकार्याणि भवन्ति। प्रतिमानां निर्माणात्परमेतार् विभिन्नैर् वर्णैर् नियमानुसारं चित्रिताः भवन्ति। रथनिर्माणं शतं काष्ठकाराणामाजीविका भवति। एतेषां परिवारस्य कृते पुरुषादिक्रमेण श्रीमन्दिरपक्षतः भूमिरावण्टिता वर्तते। एवं जगन्नाथस्य मूर्त्तिमन्दिररथानधिकृत्य काष्ठशिल्पं विकसितम्। जगन्नाथाश्रितकाष्ठशिल्पानि शतशः पुर्य्यां कोणार्के वा भवन्ति। अतः श्रीजगन्नाथमन्दिरं काष्ठशिल्पविकासायाभूतपूर्वं योगदानं करोति।

मन्दिरस्य सेवकाः

त्रेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य सहायकाः कपयोः द्वापरयुगस्य च गोप्यः श्रीजगन्नाथस्य सेविका अभवन्। तेषु केचन यात्रिव्यवसायिनो भवन्ति। ते स्वपरम्परानुसारं राज्यान्तरं यात्रीगृहं गत्वा तान् तीर्थयात्रार्थमानयन्ति। एतान् विहाय श्रीचरणानामर्चकवर्गाः भवन्ति। प्रतिसेवकं कस्मिन् समये सेवानियोगो वर्तते तत्तु पूर्वनिर्धारितं भवति। अन्ये च कर्मकराः केचन भवन्ति ये मन्दिरे पुष्पाणि प्रयच्छन्ति, मालागुम्फनं कुर्वन्ति च। एवं प्रकारेण मन्दिरे मन्दिराद् बहिर्वा सहस्रसंख्यकजनानां जीविकोपार्जनोपायः श्रीमन्दिरमेवास्ति।

श्रीमन्दिरप्रशासनं दानपात्रं च

इदानीं सर्वकारेण श्रीमन्दिरस्य प्रशासनव्यवस्था स्वहस्ते स्वीकृता। शासकीयः कश्चनाधिकारी प्रशासकत्वेन नियुज्यते। स मन्दिरसम्बन्धिनामेषां कर्मकराणां हिताहितं पश्यति। शास्त्रनियमानुसारं तीर्थस्थानात्करग्रहणं न कुर्यादिति यथा—

दण्डभूभागशुक्लानामाधिक्यात् कोशवर्द्धनम् ।
अनायदि न कुर्वीत तीर्थदेवकरग्रहात् ।।[२]

तीर्थस्थानेषु देवदर्शनं कारयित्वा करग्रहणेन कोशवर्द्धनं न कुर्वीत इत्यस्याभिप्रायः। अतः मन्दिरे दर्शनार्थं करव्यवस्था नास्ति। परन्तु दक्षिणभारते तिरुपतिप्रभृतितीर्थस्थानेषु दर्शनशुल्कं गृह्यते। तत्र दर्शनद्वयं भवति-धर्मदर्श,

---

२. तदेव, IV. २.९

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नमर्थदर्शनं च। परन्तु श्रीमन्दिरे पवित्रा परम्परेदानीमपि वर्तते। कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वं श्रीमन्दिरे दानपात्रं (हुण्डी) स्थापितमस्ति। दानेनोपार्जितधनेन श्रीमन्दिरस्य विकासो भवति। अपि च दानपात्रादागतधनस्य कतिपयांशः श्रीजगन्नाथसंस्कृत-विश्वविद्यालयं प्रति गच्छति। तेन धनेन विश्वविद्यालयस्य विकासात्मकं कार्यं प्रकाशनादिकं च भवति।

उपसंहाररूपेण एवं वक्तुं शक्यते यच्छ्रीजगन्नाथमन्दिरं पुरीनगरस्याथ-भित्तिभूमिरूपमस्ति। पूजापद्धतिषु यानवाहानेषु होटलव्यवस्थासु पर्यटनशिल्पेषु च याऽर्थव्यवस्था वर्तते, सा निश्चप्रचं श्रीमन्दिराश्रितेत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१४

कूर्मपुराणे वर्णिताया वाराणस्याः सांस्कृतिकं स्वरूपम्

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।।

परम्पराप्रसिद्धोऽयं श्लोकः पुराणस्य विद्यात्वं शास्त्रत्वं च साधयति। शास्त्रं यदि वेदमूलकं न भवति तर्हि तदपि विदुषा न ग्राह्यम्। उक्तं च मनुना—

वेदाभ्यासविहीनस्य शास्त्राभ्यासरतस्य च ।
न तस्य वचनं ग्राह्यमश्रद्धेयः स उच्यते ।। मनु. ९।५७

पुराणानि वेदमूलकानीति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते। दिङ्मात्रेणोदाहरणमेकं प्रस्तूयते—

ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः ।।

अथर्व. ११।७।४

पुराणानां नैकेषूद्देश्येषु प्रमुखमस्ति वेदार्थस्योपबृंहणम्। वेदेषु ये विषयाः सूक्ष्मरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति त एव पुराणेषु पल्लविताः वर्तन्ते। उक्तं च सत्यमादिपर्वणि महाभारते—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।।

म. भा. १।२६८

कदाचित्पुराणानामर्थवादरूपा स्तुतिर्वेदार्थात्पुराणार्थं बहु मनुते। मात्स्ये सम्यक् प्रतिपादितमस्ति यत्—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ।। ५३।३

अस्तु, बृहदल्पमहत्त्या लक्षणभेदेन च पुराणवाङ्मयं त्रितयमुपन्यस्तम्। तानि महापुराणोपपुराणौपपुराणानि च। एकैकमष्टादशसंख्यकम्। महापुराणानामपि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विभाजनक्रम: समालोचकैरनेकधा क्रियते। देवताप्राधान्येन वैष्णवपुराणं सात्त्विकं, ब्रह्मसम्मतं पुराणं राजसिकं, शिवतत्त्वसंपोषकपुराणं तामसिकमिति काचिद् विभाजनसरणी।

कूर्मपुराणम्

वेदार्थोपबृंहणेन सह चात्र धर्मशास्त्रकर्मकाण्डसिद्धान्तानां सरलया तरलया च भाषया निबन्धनमस्ति। पुराणानां गणनाक्रमे स्थानमस्य पञ्चदश। परन्तु देवीभागवते पुराणमिदं सप्तदशस्थानं बिभर्ति। एतत्पुराणं चतसृषु संहितासु विभक्तमस्ति— १. ब्राह्मी, २. भागवती, ३. सौरी, ४. वैष्णवी च।

भगवता विष्णुना समुद्रमन्थनसमये कूर्मरूपं धृत्वा मुनिजनेभ्य उपदेश: प्रत्यपादि। अस्मात्पुराणस्य नामकरणं कूर्मपुराणमिति सर्वजनसंवादि। स्वयं पुराणमिदमेतत्समर्थयति—

इदं पुराणं परमं कौर्मं कूर्मस्वरूपिणा।
उक्तं वै देवदेवेन श्रद्धातव्यं द्विजातिभि:॥

कु. पु. पू. १।१३१

एतत् पुराणं सकलं भाषितं कूर्मरूपिणा।
साक्षाद् देवाधिदेवेन विष्णुना विश्वयोनिना॥

कू. पु. उत्तर. ४६।१२२

पुराणेऽस्मिन् शिव एव प्रमुखदेवत्वेन प्रतिपादित:। स एव सर्गप्रतिसर्गयोर् हेतुरस्ति। अद्वैतमतमवलम्ब्य ब्रह्मविष्णुशिवेषु तत्त्वमेकं साधितमस्ति। भगवान् विष्णु: शिवरूपेण लक्ष्मीश्च गौर्या रूपेण चित्रिता। अत्र शक्तिपूजनस्यापि महत्त्वं वरीवर्ति।

पुण्यक्षेत्रेषु काश्या अभूतपूर्वस्थानमस्ति। अत्र स्थित्वा य: कश्चन धर्ममाचरति सोपूर्वं किमपि वस्त्वाप्नोति। तद् यथा—

पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापविशोधनम्।
सर्वेषामपि चैतेषां तीर्थानां परमा पुरी॥
नाम्ना वाराणसी दिव्या कोटिकोट्ययुताधिका।
य: स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि।
न तस्य फलते तीर्थमिह लोके परत्र च॥

कूर्म. पु. उत्तर. ४४।१७-२०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वाराणस्याः सांस्कृतिकं स्वरूपम्

काशी भारतस्य सांस्कृतिकी राजधानी। काश्मीरत आरभ्य कन्याकुमारीं यावद् देशस्य यत्सांस्कृतिकं स्वरूपं तत्सर्वं काशीमधिवसति। भारतस्य प्रतिनिधिभूतो जनसमुदायः स्वसंस्कृतिमभिव्यञ्जयन् निजपरम्परां स्थापयन् काश्यां विभिन्नस्थानेषु निवसति। यथा तमिलसंस्कृतिः हनुमद्घट्टे, बङ्गसंस्कृतिः सोनारपुरावीथ्यामनुभूयते। एवं प्रकारेण मरहट्ट-राजस्थानान्ध्रपरम्परा काश्यां प्रभूतं प्रकृष्टं च दृश्यते। न केवलं परम्परा तत्संपोषका मठा देवायतनानि तु काश्यां विभिन्नस्थानानां महत्त्वं विवर्धयन्ति तिष्ठन्ति। काश्या महत्त्वं सांस्कृतिकं चित्रं चित्रयन्ति पुराणान्यनेकानि सन्ति। तेषु स्कान्दे काशीखण्डः, पाद्मे काशीमाहात्म्यं, ब्रह्मवैवर्ते काशीरहस्यं कूर्मस्य च तीर्थवर्णनप्रसङ्गः पुराणशेमुषीरसिकानां चेतो हरन्ति। शङ्कराचार्यप्रमुखा ये भूवि धर्मगुरवोऽभवन् ते सर्वेऽपि काशीमागत्य स्वशास्त्रगतपरम्परां स्थापयितवन्तः। स्वपरम्परानुसारं शास्त्राणां रक्षार्थं मठा मन्दिराण्यपि तत्तन्मतसमुपासकैराचर्यैरपि निर्मितानि। बहुकालेभ्यः स्वस्वोद्देश्यं सफलीकुर्वन्त एते मठाः सांप्रदायिकस्थानानि राजन्तेऽत्र सर्वत्र। काशिकेयेषु दक्षिणभारतस्यापि जनाः प्राचुर्येण निवसन्ति। अत्र 'पञ्चद्रविड' इति शब्दो महत्त्वपूर्णः। उक्तं च स्कान्दे—

कर्णाटकाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्रविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः ।।

भारतस्याखण्डता काश्यामेवानुभूयते। भारतीयसंस्कृतेः निरवच्छिन्नप्रचार-प्रसारपूर्वकं संरक्षणमत्रैव दरीदृश्यते। परम्परानुसारं काश्चन विवरण्योऽत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियन्ते।

शिवायतनानि

काश्याः पञ्चशताधिकं शिवमन्दिराणि सन्ति। उक्तं च लिङ्गे

अन्यानि सन्ति लिङ्गानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
न मया तानि चोक्तानि बहुत्वान्नामधेयतः ।।[1]

एतेषु शिवायतनेषु श्रीविश्वनाथस्य प्रामुख्यं वरीवर्ति। यः कश्चन बहिस्तः समायाति स प्रथमतया विश्वेश्वरं सेवते। उक्तं च कौर्मे—

प्राप्य वाराणसीं दिव्यामुपस्पृश्य महामुनिः ।
पूजयामास जाह्नव्यां देवं विश्वेश्वरं शिवम् ।।

१. लिङ्गपुराणम्, कृ. ज., पृ. १२०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कूर्मपुराणस्य मान्यतानुसारं पञ्च गुह्यलिङ्गानि राजन्तेऽत्र। तानि यथा—

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम्।
विश्वेश्वरं तथोङ्कारं कपर्दीश्वरमुत्तमम्॥

एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां द्विजोत्तमाः।
न कश्चिदिह जानाति विना शम्भोरनुग्रहात्॥[1]

चतुर्वर्गेषु मोक्ष एव सर्वैः काम्यते। कर्मबन्धानुसारं प्राणिनां जन्मान्तरं भवति। जन्मान्तरसहस्रेष्वपि कदाचिन् मोक्षो न लभ्यते। परन्तु काश्यां कृत्तिवाससोऽनुग्रहेण एकस्मिन्नेव जन्मनि मोक्ष आसाद्यते।

जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राप्यते न वा।
एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासे तु लभ्यते॥[2]

अत्र प्रसङ्गक्रमेण केषांचन प्रमुख-शिवायतनानां देवानां च परिचयः स्तोकं दीयते।

विश्वेश्वरः

आदौ वाराणसीक्षेत्रस्य स्वामी अविमुक्तेश्वर आसीत्। परवर्तिकाले विश्वेश्वरस्य प्राधान्यादिदं मन्दिरं विश्वनाथमन्दिरायतन एकस्मिन् कोणे वर्तते। असौ विश्वेश्वरस्य गुरुरूपेण संपूजितः। परन्तु केचन 'अविमुक्तो विश्वेश्वर' इति प्रतिपाद्य उभयोरेकत्वं साधयन्ति।

अविमुक्ते महाक्षेत्रे विश्वेशसमधिष्ठिते।
यैर्न दृष्टं विमूढास्तेऽविमुक्तलिङ्गमुत्तमम्॥[3]

कूर्मपुराणेऽपि पञ्चदेवायतनस्य साङ्गोपाङ्गं वर्णनमुपलभ्यते।

यत्तु पाशुपतं ज्ञानं पञ्चार्थमिति कथ्यते।
तदेव विमलं लिङ्गमोङ्कारं समवस्थितम्॥

शान्त्यतीता परा शान्तिर्विद्या चैव यथाक्रमम्।
प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च पञ्चार्थं लिङ्गमैश्वरम्॥

---

१. कूर्मपुराणम्, पूर्वार्धम्, ३२।१२-१३।

२. कूर्मपुराणम्, पूर्वार्धम्, ३२।२२

३. स्कन्दपुराणम्, काशीखण्डः, ३९।९३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां यदाश्रयम्।
ओङ्कारबोधितं लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते ।।[१]

एवंप्रकारेणौङ्कारेश्वर-कृत्तिवासेश्वर-मध्यमेश्वर-कपर्दीश्वर-वीरेश्वर-ज्येष्ठेश्वर-जैगीषव्येश्वर-कामेश्वर-धर्मेश्वर-त्रिलोचन-केदारेश्वर-वृषभध्वजानां पूजनक्रमो विभिन्न-शैवपरम्परानुसारं नैकेषु पुराणेषु विस्तृतरूपेण वर्णितोऽस्ति। वाराणसीसमीपवर्ति-शिवायतनानामपि तादृशं महत्त्वं वर्तते यथा काशीस्थस्य।

सीमा बहिर्गतमपि ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम्।
मध्येवाराणसि श्रेष्ठं मम सान्निध्यतो नरैः ।।[२]

वाराणसीस्थज्योतिर्लिङ्गानि

द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि प्रख्यातानि। वाराणस्यां तु विश्वेशनामकं ज्योतिर्लिङ्गं प्रसिद्धम्। काशी भारतस्य प्रतीकभूतां संस्कृतिं व्यनक्ति। अत्रापि द्वादशज्योतिर्लिङ्गानां स्थानानि निरूपितानि सन्ति।

१	सोमेश्वरः	—	मानसमन्दिरवीथ्याम्।
२	मल्लिकार्जुनः	—	त्रिपुरान्तकेश्वरः, सिगरा।
३	महाकालेश्वरः	—	वृद्धकालस्य मन्दिरे।
४	ओङ्कारेश्वरः	—	ओङ्कारेश्वरवीथ्याम्।
५	वैद्यनाथः	—	कमच्छायां बैजनत्थानाम्ना प्रसिद्धः।
६	भीमशङ्करः	—	भीमेश्वरः काशीकरवतस्थाने।
७	रामेश्वरः	—	रामकुण्डम्।
८	नागेश्वरः	—	भोसलाघट्टे।
९	विश्वेश्वरः	—	विश्वनाथमन्दिरं सुप्रसिद्धम्।
१०	त्र्यम्बकेश्वरः	—	बड़ादेववीथ्यां भगवतः पुरुषोत्तमस्य मन्दिरे।
११	केदारेश्वरः	—	एतन्मन्दिरं प्रसिद्धम्।
१२	घुश्मेश्वरः	—	बटुकभैरवमन्दिरस्य समीपे।

१. स्कन्दपुराणम्, ३२।६-८।

२. स्कन्दपुराणम्, काशीखण्डः, ६२।८४।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गाणपत्यसंप्रदायः

कृत्यकल्पतरौ निगदितमस्ति यद् 'विनायकान् प्रवक्ष्यामि अस्य क्षेत्रस्य विघ्नदान्'। काशीक्षेत्रे विनायकस्य सन्ति नैकानि मन्दिराणि। तेषु ढुण्ढिराजोऽन्यतमः। एतन्मन्दिरं विहायानेकानि देवायतनानि गणपतिमुद्दश्य वर्तन्ते। तानि यथा—

१	हरिश्चन्द्रविनायकः	—	संकठाघट्टे।
२	कपर्दिविनायकः	—	पिशाचमोचने।
३	बिन्दुविनायकः	—	बिन्दुमाधवमन्दिरे।
४	भगीरथविनायकः	—	मणिकर्णिकायां करुणेश्वरमन्दिरस्य समीपे।
५	सेनाविनायकः	—	हरिश्चन्द्रमन्दिरस्य सम्मुखे।
६	चिन्तामणिविनायकः	—	वसिष्ठवामदेवमन्दिरस्यद्वारे।
७	महाराजविनायकः	—	प्रसिद्धो बृहद्गणेशः
८	मित्रविनायकः	—	आत्मवीरेश्वरे
९	मण्डविनायकः	—	महालक्ष्मीकुण्डे।

वैष्णवसम्प्रदायः

पूर्वमुक्तमस्ति यत् कूर्मपुराणानुसारं शिव एव विष्णुर् विष्णुरेव शिवः। अस्य समर्थनं नारदीये वर्तते। यथा—

आद्यं च वैष्णवं स्थानं पुराणे परिचक्षते।
पुरीषु संस्थितो विष्णुरंशैः काश्यां स्वरूपतः।
काशीस्वरूपं विष्णोस्तु यत्र साक्षात्प्रकाशते।।[१]

विष्णुमन्दिरेषु प्रमुखेषु पञ्चचत्वारिंशन् मन्दिराणि विलोक्यन्ते। तेषु कानिचन भवन्ति—

१	आदिकेशवः	—	वरुणासंगमे।
२	वामनकेशवः	—	वामनतीर्थे।
३	नरनारायणः	—	महथाघट्टे

---

१. नारदपुराणम्, त्रि. से., पृ. २१६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

४ यजवराहः — मीराघट्टे।

५ कालमाधवः — कालभैरवे।

६ विटङ्कनरसिंहः — नीलकण्ठेश्वरस्य समीपे।

७ अनन्तवामनः — अनन्तेश्वरस्य समीपे।

८ खर्वनृसिंहः — दुर्गाघट्टे

शक्तिपीठानि

काशीखण्डे ६८ शक्तिपीठानामुल्लेखो वर्तते। लिङ्गपुराणे कूर्मपुराणे कृत्यकल्पतरौ चैतेषु कतिपयानां निर्देशो दृश्यते। विश्वेश्वरदेवायतने मातुरन्नपूर्णाया मन्दिरादतिरिच्य कानिचनान्यान्यपि सन्ति प्रसिद्धानि।

नवचण्डी

एता नवचण्ड्यो धिकाशी इतस्ततो विभिन्नेषु मन्दिरेषु पूज्यन्ते। यथा—

१ दुर्गा — दुर्गाकुण्डे। एतत्स्थानमतीव प्रसिद्धम्।

२ उत्तरेश्वरी — एतन्मन्दिरमिदानीं यावन्न निश्चितम्।

३ अंगारेशी — नवाबगंजे पँचकौड़ीनाम्ना प्रसिद्धा।

४ भद्रकाली — मध्यमेश्वरवीथ्यां वर्तते।

५ भीष्मचण्डी — शैलेश्वरस्य दक्षिणे कोटीतीर्थस्य समीपे सदरबाजारे चण्डीदेवीनाम्ना स्थापिता।

६ महामुण्डा — ऋणमोचनस्य दक्षिणभागे विश्वकर्मेश्वरमन्दिरस्य समीपे। 'धूपचण्डी' इति नाम्नापि प्रसिद्धम्।

७ शाङ्करी — वरुणासंगमे। काशीखण्डे अस्या नाम ''शान्तिकरी गौरी'' वर्तते

८ अधःकेशी — इदानीं यावन्न निश्चितम्।

९ चित्रघण्टा — 'रानी कुआं' इत्यस्य समीपे चन्दूनाऊ-वीथ्यां वर्तते।

एवं प्रकारेण नवगौरीपीठान्यपि सन्ति। निबन्धगौरवभिया नामोद्धार एतेषां न क्रियते। काशीखण्डेष्टमातृकापीठानि पृथग्रूपेण वर्णितानि सन्ति। शैवगणपतिवैष्णवशक्तिस्थलान्यतिरिच्य सन्ति प्रभूतानि तीर्थानि काश्याम्। बहुलानि सन्ति पापहारीणि कुण्डानि।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवं प्रकारेण यदि निखिलस्य पुराणवाङ्मयस्यालोचनं क्रियते तर्हि ज्ञायते यद् भारतस्य सांस्कृतिकमाध्यात्मिकं च स्थानं वर्तत इयं काशी। यदि कश्चन भारतभ्रमणविनिमयेन काशीमायाति तर्हि सम्पूर्णं राष्ट्रमत्रैवावलोकयितुं शक्नोति। काश्यां निवसन् यदि सामान्योऽपि कालो याप्यते तर्हि फलं तस्य सुमहद् वर्तते। अस्माद् उक्तं च कौर्मे—

दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राक्षयं भवेत्।।[१]

❖ ❖ ❖

---

१. कूर्मपुराणम्, पूर्वार्धम्, ३१।२९

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१५

महाभारतवैभवम्

डॉ. प्रमोदिनी पण्डा

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।।

पूर्वसूरिभिः राजशेखरप्रभृतिभिर्महाभारतमितिहासग्रन्थत्वेन स्वीकृतम्। तन्मते

परिक्रिया पुराकल्पमितिहासगतिर्द्विधा ।
स्यादेकनायका पूर्वा द्वितीया बहुनायकाः ।।

विलक्षणे ग्रन्थेऽस्मिन् बहवो नायका दृश्यन्ते। श्रीकृष्ण-युधिष्ठिर-भीमार्जुन-दुर्योधनेषु प्रमुखेषु पात्रेषु नायकत्वं संघटते। परन्तु प्रकृतो नायकः क इति निश्चप्रचं वक्तुं न शक्यते। अत एवादौ ग्रन्थोऽयमलौकिकत्वं व्यनक्ति। भारतीय-साहित्यस्य प्रेरणास्त्रोतांसि श्रीभगवद्गीता-विष्णुसहस्रनाम-भीष्मस्तवराज-गजेन्द्रमोक्ष दयः प्रमुखग्रन्थाः महाभारतस्यांशविशेषाः।

रामायणवन्महाभारतमपि भवति भारतीयकवीनामुपजीव्यकाव्यम्। महाभारत-माश्रित्य नैकानि नाटकानि बहुविधानि काव्यानि कथासाहित्यानि च विरचितानि सन्ति। न केवलं भारते, भारताद् बहिरपि जावासुमात्राप्रभृतिषु द्वीपपुञ्जेष्वपि महाभारतस्य विचित्राः कथाः प्रचलिता विद्यन्ते। अत्र प्रतिपादिता विदुरनीतिरपि प्राचीनराजशास्त्रस्य मूलस्त्रोतः। आधुनिकराजनीतिशास्त्रविशारदा अपि राजनीति-नयनिर्धारणे विदुरनीतेर्महत्त्वं बहु मन्यन्ते।

महाभारतस्य रचयिता महर्षिव्यास इति सर्वजनसंवादिमतम्। अस्य जन्मवृत्तान्तो नितान्तं रहस्यमयः। प्रसिद्धश्लोकोऽयं व्यासस्य वंशवृक्षं प्रतिपादयति।

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ।।

व्यासोऽपि कृष्ण-द्वैपायन-नाम्ना ज्ञायते। द्वीपे जन्मलाभे सत्यिसौ द्वैपायनः। शरीरस्य वर्णं कृष्णवर्णत्वेन कृष्णद्वैपायन-नाम्नाऽसौ प्रसिद्धिमगात्। असौ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वेदानां सम्मग् विभाजनं कृतवानिति व्यासनाम्नाभिहितोऽभवत्। अनेन कृष्ण-द्वैपायनव्यास इति नाम सार्थकतां भजते। महाभारतस्यादिपर्वणि व्यासो महाभारतस्य रचयितेति प्रभूतं प्रमाणं लभ्यते।

त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम्॥

श्लोकादस्मादिदं ज्ञायते यद् वर्षत्रयेण कविना महाभारतं व्यरचि। इदानीं महाभारते लक्षपरिमिता श्लोका लभ्यन्ते। अतः "शतसाहस्री संहिते"ति नाम्ना महाभारतमपि प्रथितमस्ति।

महाभारतस्य क्रमिकं त्रितयं रूपमुपलभ्यते-जयकाव्यं, भारतकाव्यं, महाभारतं चेति। आदौ मौलिकग्रन्थोऽयं जयनाम्ना ज्ञायते। अस्य कीर्तनं स्वयं व्यासेन-ततो जयमुदीरयेत्" इति कृतम्। जयशब्दानन्तरमस्याभिधानं भारतं जातम्। मन्ये भरतवंशीयानां युद्धवर्णनमुद्दिश्य ग्रन्थोऽयं भारतं प्रकीर्तितम्। यथा—

चतुर्विंशतिसाहस्त्रीं चक्रे भारतसंहिताम्।
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधैः॥

अत्र खिलपर्वणो हरिवंशस्य गणना न कृता विद्यते। यदि हरिवंशस्य गणना क्रियते चेदयं ग्रन्थो लक्षपरिमितश्लोकसंख्यकः स्यात्। आश्वलायन-गृह्यसूत्रे भारतस्य नाम महाभारतमिति प्रसिद्धिं गतम्। बहूनामाख्यानानामुपाख्यानानां संयोगेनास्य कलेवरो वर्धितः। इदानीं ग्रन्थोऽयं सर्वत्र महाभारतनाम्नैव प्रसिद्धः।

बाह्यप्रमाणान्तरिकप्रमाणप्रदानप्रदर्शनपुरःसरं विद्वभिः समालोचकैरस्य रचनाकालो बुद्धदेवस्य पूर्वमेव स्वीकृतः। अत एवानेन प्रकारेण महाभारतस्य समयः खीष्टपूर्वं पञ्चमशतकं षष्ठशतकं वा स्यादिति नैके विद्वांस आमनन्ति।

महाभारतेऽष्टादशपर्वाणि सन्ति। तेषां क्रमोऽयं भवति आदि-सभा-वन-विराटोद्योग-भीष्म-द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्री-शान्ति-अनुशासनाश्वमेधा-श्रमवासि-मौसल-महाप्रस्थानिक-स्वर्गरोहणं चेति।

महाभारतस्य मुख्यविषयवस्तु प्रतिपादयन् भगवता व्यासेनाख्यानामु-पाख्यानानामेका शृङ्खला प्रदत्ता। एतेषूपाख्यानेषु प्रमुखानि सन्ति– शकुन्तलो-पाख्यानम्, मत्स्योपाख्यानम्, रामोपाख्यानम्, शिविचरितम्, सावित्र्युपाख्यानम्, नलोपाख्यानं चेति। महादिदं प्रमोदस्थानं यत् परवर्तिकालेषूपाख्यानमेकमेकमाधारीकृत्य बृहन्महाकाव्यानि नाटकानि च विरचितानि सन्ति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्राच्यवाङ्मयेषु प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु प्रायशो बह्वय टीका लभ्यन्ते। महाभारतस्यानेके टीकाकारा: सन्ति। तेष्वनन्तभट्टार्जुनमिश्रानन्द-चतुर्भुजमिश्र-जगदीश-चक्रवति-देवबोध-नीलकण्ठ-महानन्दपूर्ण-यज्ञनारायण-रत्नगर्भ-रामकिङ्कर-रामानुज-लक्ष्मण-वरद-वादिराज-विद्यासागर-विमलबोध-शङ्कराचार्य-श्रीनिवास-सर्वज्ञ नारायण-सृष्टिधरप्रमुखा द्वाविंशति टीकाकारा: सन्ति। श्रीमद्भगवद्गीता भीष्मपर्वणोंऽश-विशेष:। ग्रन्थोऽयं भारतीयास्मिताया आधारविशेष:। यथा वेदस्य महत्त्वं, तादृशं किमप्यभूतपूर्वमहत्त्वं बिभर्ति गीता। उक्तं च।

विना वेदं विना गीतां विना रामायणीं कथाम्।
विना कविं कालिदासं भारतं भारतं न हि।।

अर्थनीति-राजनीति-सकलाध्यात्मज्ञान-सिद्धान्ता महाभारते सन्ति प्रतिपादिता:। कस्यामपि परिस्थितौ धर्मो न त्याज्य इति महाभारतस्य उद्घोष:।

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो:।
धर्मो नित्य: सुखदु:खे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्य:।।

गीतायां कर्मवादस्य सिद्धान्त एव प्रतिपादित:। "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" एवं च—

विहाय कामान् य: सर्वान् पुमाँश्चरति नि:स्पृह:।
निर्ममो निरहङ्कार: स शान्तिमधिगच्छति।।

कर्मफलस्य त्याग एव मनुजानां परमो धर्म:। अनेनैव सनातनधर्मस्य प्रसिद्धिर्जायते। भारतं सर्वेषां कर्मभूमिर्, न तु भोगभूमि:।। भोगभूमिस्तु स्वर्गलोक:। जन्मान्तरवादं महाभारतं स्वीकरोति। कर्म कृत्वा पुण्यबलेन जना: स्वर्लोकं गच्छन्ति। क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति न्यायेन पुन: जीवो भूलोकमायाति।

मानुषधर्म एव श्रेष्ठधर्म:। य: कश्चन जातिविशेषो भवतु, मूलरूपेण स तु मनुष्य:। तस्य आदर: सम्मानश्च सर्वै: करणीय:। अमुं सिद्धान्तं महाभारत-मुद्घोषयति—

गुह्यं ब्रह्म तदिदं ब्रवीमि।
न हि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित्।।

शान्ति: १८०।१२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

महाभारते राष्ट्रियभावनायाः स्रोतांसि निरवच्छिन्नानि सन्ति। राष्ट्रस्य मूलं भवति राजा। राजा प्रजानुरञ्जकादिति न्यायेन स सदैव प्रजावत्सलः स्यात्। उक्तं च —

प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्।
मज्जेद् धर्मस्त्रयी न स्याद् यदि राजा न पालयेत्।।

शान्ति-अ।६८

युधिष्ठिरे सर्वे एव राजोचितगुणाः आसन्। रामस्यादर्शः स्वचरित्रे चेभिरादृतः। परवर्त्तिकाले भासेन पञ्चरात्रनाटकेऽमुं युधिष्ठिरमुद्दिश्योक्तम्—

न पार्थादधिकं मन्ये न कश्चिद् बलवत्तरः।
उषरेष्वपि शस्यं स्याद् यत्र राजा युधिष्ठिरः।।

यदि महाभारतस्य सम्पूर्णमनुशीलनं क्रियते तर्हि ज्ञायते यद् राजनीति-धर्म-राष्ट्रिय-भावनामतिरिच्याध्यात्मिकचिन्तनमपि बलवत्तरमस्ति। उपनिषदां यत्सारतत्त्वं तत्सर्वं दृष्टान्तरूपेणात्राख्यानोपाख्यानमाध्यमेन उपबृंहितं विधते। उक्तं च शान्ति पर्वणि—

वेदस्योपनिषत् सत्यं सत्यस्योपनिषद् दमः।
दमस्योपनिषद् मोक्ष एतत् सर्वानुशासनम्।।

शान्ति. २९९।१३

धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गः सर्वेषामेवाभिलषितः। धर्मद्वारैवार्थसाधनं ततः परं कामस्य प्राप्तिः। अन्ते च मोक्षः। सनातनपरम्परायां धर्ममोक्षयोस्तटयोर्मध्ये-र्थकामौ प्रवहतः। अतः सत्यमुक्तम्—

अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत्।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना।।

आदि. २।२८

युद्धविद्यायाः कश्चन नियम आसीत्। कोऽपि पक्षो भवतु। स युद्धस्य नियमभङ्गं न करोति स्म। इदानीं प्रवर्तमानयुद्धस्य विभीषिकामवलोक्य चेतो दूयते। अकारणं निरपराधजना मृत्युमुखे पतन्ति। सुतरां युद्धे के हन्तव्या के च न हन्तव्या इति निश्चितो नियमो वर्तते। नियमानामुलङ्घने सत्यधर्मो वर्धते। उक्तं च —

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अति चायं पुरा गीतः श्लोको वाल्मीकिना भुवि ।
न हन्तव्याः स्त्रिय इति यद् ब्रवीषि प्लवंगम ।।

सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा ।
पीडाकरममित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यमेव तत् ।।

महाभारतस्यालोचनेन एवं निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यन्महाभारतं भवति विश्वकोशः। कापि एतादृशी विद्या नास्ति या भारते नास्ति। या विद्या अत्र वर्तन्ते ताः शास्त्रेषु विद्यन्ते। साधूक्तम्—

धर्मे ह्यर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१६

वेद एवं पुराणों में अवतार सिद्धान्त

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

महर्षि पाणिनि की अष्टाध्यायी का विशिष्ट सूत्र 'अवे तृस्त्रोर्घञ्' (३-३-१२०) के अनुसार अवतार शब्द का अर्थ है किसी ऊँचे स्थान से नीचे उतरने की क्रिया या उतरने का स्थान। अवतार शब्द की व्युत्पत्ति 'अव' उपसर्ग पूर्वक 'तृ' धातु से 'घञ्' प्रत्यय से सिद्ध होती है। किसी देवता का स्वर्ग से नीचे अर्थात् पृथिवी पर उतर कर किसी प्रकार मानवीय अथवा अमानवीय रूपों को धारण करना ही अवतार है। यह तो भगवान् अपने स्वरूप का परित्याग करके नवीन रूप धारण करते हैं। दूसरा है मातृ-गर्भ से जन्मग्रहण कर अपनी अलौकिक शक्ति द्वारा किसी एक विशिष्ट कार्य को सम्पादित कभी कभी भगवान् अपने स्वीय रूप में भी करते हैं। अवतरित हो जाते हैं। वास्तविक रूप का परिवर्तन कर नवीन रूप धारण करना नृसिंह अवतार में, मातृगर्भ में जन्म लेकर कृष्ण अवतार में अपनी अलौकिक शक्तियों का प्रदर्शन करना एवं गजेन्द्र मोक्ष के समय अपने स्वरूप में आविर्भाव होना उपर्युक्त तथ्यों का प्रमाण रूप हैं।

अवतार स्रोत

गीता से पूर्ववर्ती वाङ्मय का अनुशीलन करने से यह ज्ञात होता है कि अवतार का बीज वैदिक ग्रन्थों में स्पष्टतः सूचित है। ऋग्वेद के ग्रन्थों में यह पाया जाता है कि इन्द्र अपनी माया से अनेक रूपों को धारण करता है।[१] आचार्य सायण ने माया शब्द का अर्थ ज्ञान, शक्ति या आत्मसंकलन बताया है। परन्तु महाभारत के समय में माया शब्द का अर्थ साधारण प्रचलित अर्थ ही है—

स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूत्तम ।
बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।।

महा. अनु. ७५।२५

---

१. रूपं रूपं मघवा बोभवीति. ऋ. वे. ३।५३।८

२. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव. वही. ६।४७।८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीमद्भागवत के अनुसार भगवान् का प्रथम अवतार 'पुरुष' है जिसका वर्णन ऋग्वेद के प्रख्यात पुरुष सूक्त में किया गया है। भागवत इस रूप को ही नाना अवतारों का बीज मानता है, जिसके अंशांश से देव, तिर्यक्, और नर आदि की सृष्टि होती है।[१] निष्कर्ष यह है कि अवतार का संकेत ऋग्वेद के पूर्वोक्त मन्त्रों में विद्यमान है। यह इन्द्रविषयक मन्त्रों के आधार पर है। पुरुषसूक्त में वर्णित पुरुष को भागवत भगवान् का आद्य अवतार ही नहीं अपितु अवतारों का बीज या उद्गम स्थान मानता है।

एक बात ध्यान देने योग्य है कि वासुदेव कृष्ण के अवतार होने की कल्पना का उदय आरण्यक युग में ही हो गया था यथा—

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि
तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्, तैत्तिरीय आर. प्रपाठक-१० अनुवाक-१

अवतार का प्रयोजन

अवतार तत्त्व धर्मनियामक रूप में प्रतिष्ठित है। इस विश्व को एक सूत्र में धारण करने वाला एवं नियमित रखने वाला तत्त्व धर्म है। इस धर्म का नियमन परमात्मा ही करते हैं। जब जब धर्म की ग्लानि होती है तथा अधर्म का उदय होता है तब भगवान् अपने को विश्व में अवतरित करते हैं। उनका ऊर्ध्व लोक से अधोलोक में उतरकर आना ही अवतरण होता है। उनका स्वतः कथन है कि दूसरे के कार्यों को सिद्ध करने वाले व्यक्तियों को चारो ओर से रक्षा के लिए पापियों के विनाश हेतु युग युग में वे अपनी माया का आश्रय लेकर स्वयं को उत्पन्न करते हैं। गीता के ये श्लोक अवतारवाद के मौलिक तथ्यों को प्रकट करते हैं—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे।।४।७-८

हे भारत, वर्णाश्रम आदि जिसके लक्षण है एवं प्राणियों की उन्नति और जन्म कल्याण का जो साधन है, उस धर्म की जब जब हानि होती है और अधर्म

१. एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः।। भाग. १।३।४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

का अभ्युत्थान अर्थात् उन्नति होती है, तब तब ही मैं माया से अपने स्वरूप को रचता हूँ।

सन्मार्गस्थित साधुओं का परित्राण अर्थात् उनकी रक्षा करने के लिए पापकर्म करने वाले दुष्टों का नाश करने के लिए, और धर्म की अच्छी प्रकार स्थापना करने के लिए मैं प्रत्येक युग में प्रकट होता हूँ।

उपर्युक्त श्लोकों का आशय पुराण वाङ्मय में इसी रूप में उपलब्ध होते हैं। यथा—

१. जज्ञे पुनः पुनर्विष्णुर्यज्ञे च शिथिलप्रभुः ।
कर्तुं धर्मण्यवस्थानमधर्मस्य च नाशनम् ।। वायु. ९८।६९

२. असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।।
स एव भगवान् विष्णुः कृष्णोति परिकीर्त्यते ।। वन. पर्व. २०२।७१-७२

३. यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूधर ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा वेषान् बिभर्म्यहम् ।। देवीभागवत ७।३९

इस प्रयोजन के अतिरिक्त भागवत में अन्य एक प्रयोजन की सूचना मिलती है।

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ।।
भाग. १०।२९।१४

अव्यय अप्रमेय गुणहीन तथा गुणात्मक भगवान् की अभिव्यक्ति अर्थात् अवतार मनुष्य के परम कल्याणभूत मोक्ष के साधन के लिए है। भगवान् का भौतिक सौन्दर्य, चारित्रिक माधुर्य, अप्रमेय आकर्षण का परिचय जीव को तभी मिलता है, जब उनकी अभिव्यक्ति अवतार के रूप में इस धराधाम के ऊपर होती है। भगवान् के अलौकिक गुणों के प्रभाव से भक्तों के मन तथा प्राण विषयों से हटकर उन पर केन्द्रित हो जाते हैं। इससे भक्तों को मुक्ति मिल जाती है।

अवतारों की अवधारणा

भगवान् के अवतार धारण करने के विषय में चार प्रसिद्ध मत हैं।

१. **प्रथम मत**— इस मत के अनुसार भगवान् अपनी दिव्य मूर्ति का सर्वथा परित्याग कर पृथिवी पर अवतीर्ण होते हैं। यह दो प्रकार का हो सकता है- नवीन रूप धारण करके या रूप परिवर्तन करके।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२. **द्वितीय मत**— इस मत के अनुसार भगवान् केवल एक अंश को लेकर अवतरित होते हैं। अवतीर्ण अंश जिस समय एक विशिष्ट कार्य करता है अवतारी अंश उस समय अन्य कार्य में व्यापृत रहता है।

३. **तृतीय मत** — यह है कि भगवान् ने अपनी मूर्ति के दो भाग कर दिये प्रथम मूर्ति स्वर्ग में रह कर कठिन तपस्या करती है और दूसरी मूर्ति योग निद्रा में प्रजाओं के संहार तथा सृष्टि के विषय में प्रचार करती है।

४. **चतुर्थ मत**— ब्रह्मपुराण के अनुसार भगवान् नारायण ने अपनी मूर्ति को चार भागों में विभाजित किया जिसमें एक मूर्ति निर्गुण एवं तीन मूर्ति सगुण हैं। निर्गुण मूर्ति का नाम वासुदेव तथा सगुण मूर्तियों के नाम हैं— संकीर्ण, प्रद्युम्न तथा अनिरुद्ध। इन चार मूर्तियों को महाभारत में क्रमशः पुरुष, मनः, जीव एवं अहंकार कहा गया है।

श्रीमद्भगवद्गीता में अवतार

अवतारवाद का मौलिक तथ्य श्रीमद्भगवत्गीता की देन है। परन्तु (गीता में दो ही अवतार निर्दिष्ट हैं—राम (रामः शस्त्रभृतामहम्) तथा कृष्ण। नारायणीय पर्व (अ. ३३९।७७-१०२) में केवल छः ही अवतार अपने विशिष्ट कार्यों के साथ निर्दिष्ट किये गये हैं— वराह, नरसिंह, वामन, भार्गवराम, दाशरथि राम तथा कृष्ण। इन अवतारों के कार्य वही हैं जो लोक में सर्वत्र प्रख्यात हैं। इसी अध्याय में दशावतार भी उल्लिखित हैं।

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावाद् द्विजोत्तम ।
वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ।।
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ।।

शान्ति. ३३९।१०३-१०४

इन अवतारों में बुद्ध अवतार का अभाव है। अतः हंस अवतार की सत्ता होने से संख्या की पूर्ति हो जाती है। इन दश अवतारों का निर्देश अनेक पुराणों में है। यथा वराह ४८।४।२, मत्स्य २८५।६-७, अग्नि २-१६, नरसिंह १७-२२ अ. ३६, पद्मपुराण ६।४३।१३-१५।

गीता के चतुर्थ अध्याय में भगवान् स्वयं अपने अवतारों के बारे में सूचित करते हैं—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप।। गीता ४।५

हे अर्जुन। मेरे और तेरे पहले बहुत जन्म हो चुके हैं। उन सबको मैं जानता हूँ, तू नहीं जानता, क्योंकि पुण्य-पाप आदि के संस्कारों से तेरी ज्ञानशक्ति आच्छादित हो चुकी है। परन्तु मैं तो नित्य शुद्ध बुद्ध-मुक्त स्वभाववाला हूँ, इस तरह मेरी ज्ञानशक्ति आवरणरहित है। इसीलिए हे परंतप, मैं सब कुछ जानता हूँ।

अपनी मायासे वे शरीर धारण करके लीलापुरुष के रूप में जन्म लेते हैं। जिसका प्रमाण स्पष्ट है।

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया।।४।६

यद्यपि मैं अजन्मा-जन्मरहित, अव्ययात्मा-अक्षीण, ज्ञानशक्ति स्वभाववाला और ब्रह्मा से लेकर स्तम्ब पर्वत, सम्पूर्ण भूतों का नियमन करनेवाला ईश्वर हूँ, तो भी अपनी त्रिगुणात्मिका वैष्णवी माया को, जिसके वश में सब जगत् है और जिससे मोहित हुआ मनुष्य वासुदेव स्वरूप अपने आपको नहीं जानता, उस अपनी प्रकृति को अपने वश में रखकर केवल अपनी लीला से ही शरीर वाला होकर जन्म सा हो जाता हूँ। अन्य लोगों की भाँति जन्म नहीं लेता।

दुष्टों का संहार करना भगवान् के लिए जितना महत्त्वपूर्ण है उतनी ही महत्त्वपूर्ण है साधुओं की रक्षा। जो जिस प्रकार उन्हें स्मरण करता है भगवान् उसी प्रकार प्राप्त होते हैं। अन्त में भगवान् अपने भक्तों को मोक्ष प्रदान करते हैं—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन।।४।९

मेरा मायामय जन्म और साधुरक्षण कर्म दिव्य है अर्थात् अलौकिक यानी केवल ईश्वर शक्ति से ही होने वाले हैं। इस प्रकार जो तत्त्व से यथार्थ जानता है हे अर्जुन, वह इस शरीर को छोड़कर पुनर्जन्म अर्थात् पुनः उत्पत्ति को प्राप्त नहीं होता, बल्कि मेरे पास आ जाता है अर्थात् मुक्त हो जाता है।

विश्वरूपदर्शन योग में भगवान् कहते हैं कि उनके सहस्र रूप हैं। वे दिव्य हैं, नाना वर्ण के हैं एवं विभिन्न आकृति के हैं। सभी आदित्य, वसु, रुद्र एवं अश्विनीकुमार उनके अन्दर समाविष्ट हैं। सकल जगत् उनसे सृष्ट है एवं जगत्

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

से चराचर की सृष्टि होती है। पार्थ को विश्वास दिलाने के लिए उसे वे दिव्यदृष्टि प्रदान करते हैं। जब तक भगवान् की करुणा प्राप्त नहीं है तब तक व्यक्ति को सद्ज्ञान नहीं मिलता है। तब तक उसके लिए मोक्ष का द्वार नहीं खुलता है।[1]

भगवान् समस्त प्रजाओं की सृष्टि करते हैं। सभी चराचर उनमें समाविष्ट हैं। समस्त सृष्ट वस्तुओं का कर्त्ता होने पर भी वे अकर्त्ता हैं। मनुष्य में अहंकार है परन्तु ईश्वर में अहंकार नहीं है। इस की पुष्टि निम्नलिखित श्लोकों के द्वारा की जा सकती है।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।।
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ।।[2]

सत्त्व, रजः, तमः इन तीन गुणों के विभाग से तथा कर्मों के विभाग से ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र मेरे द्वारा उत्पन्न किये हुए हैं 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादि श्रुतियों से प्रमाणित है। यति चातुर्वर्ण्य की रचना आदि कर्म से आप कर्ता हैं तब तो उसके फल से आप का सम्बन्ध होता ही होगा इसलिए आप नित्य मुक्त और नित्य ईश्वर भी नहीं हो सकते। इस प्रश्न का खण्डन करने के लिए भगवान् कहते हैं– यद्यपि मायिक व्यवहार से मैं उन कर्मों का कर्ता हूँ, तथापि वास्तविक रूप से मैं अकर्ता हूँ। इसीलिए मैं अव्यय एवं असंसारी हूँ। मुझमें अहंकार का अभाव है। देहादि की उत्पत्ति कारण बन कर मुझे लिप्त नहीं करती। कर्म फल में मेरी लालसा अर्थात् तृष्णा नहीं है।

---

१. पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।।
पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ।
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ।।
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ।।११।५-८

२. श्रीमद्भगवद्गीता ४/१३-१४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अवतारों की संख्या

गीता के विमर्श के बाद जब अन्य वाङ्मय का विमर्श करते हैं तो पाया जाता है कि अवतार की संख्या के विषय में दो मत प्रचलित हैं। भागवत को छोड़कर अन्य पुराणों में दश अवतारों का वर्णन है। अग्नि पुराण का श्लोक निम्नानुसार है—

वनजौ वनजौ खर्वस्त्रिरामी सकृपोऽकृपः।
अवतारा दशैवेते कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥

अग्नि पु. २।१६

प्रथम वनजौ में मत्स्य एवं कूर्मावतार एवं द्वितीय वनजौ में वराह एवं नृसिंह अवतार सूचित हैं। परशुराम, राम, बलराम त्रिरामी के अन्तर्गत हैं। सकृप बुद्ध एवं अकृप कल्कि अवतारों के द्योतक हैं।

सामान्य परिवर्तन के साथ पद्म पुराण निम्नलिखित दश अवतार के विषय में आलोकपात करता है।

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्किश्च ते दश॥

पद्म. पु. उत्तर २४७।४०-४

श्रीमद्भागवत में कहीं कहीं पर २२ कहीं पर २८ अवतारों का वर्णन है। सभी अध्यायों का सार लेने पर २४ अवतार निम्नानुसार हैं। १. कौमार वर्ग (सनक, सनन्दन, सनातन तथा सनत्कुमार) २. वराह, ३. नारद ४. नरनारायण ५. कपिल ६. दत्तात्रेय ७. यज्ञ ८. ऋषभदेव ९. पृथु १०. मत्स्य ११. कच्छप १२. धन्वन्तरि १३. मोहिनी १४. नरसिंह १५. वामन, १६. परशुराम १७. वेदव्यास १८. रामचन्द्र, १९. बलराम, २०. कृष्ण २१. बुद्ध २२. कल्कि २३. हंस, २४. हयग्रीव।

उपसंहार

सभी अवतारों का गहन अध्ययन करने के बाद यह ज्ञात होता है कि इसमें एक वैज्ञानिक रहस्य निहित है जो कि डारविन के विकासवाद से मिलता जुलता है। इसको हम विकासवाद का सिद्धान्त कह सकते हैं। प्रथम अवतार 'मत्स्य' है जो जलीय प्राणी का प्रतिनिधित्व करता है। जल एवं स्थल में रहने वाला प्राणी कूर्म है। अतः यह भी विकास का प्रतीक है। वराह स्थलीय प्राणी का

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रतिनिधित्व करता है। इसके बाद नरसिंह अवतार पशु एवं मनुष्य का मिलित रूप है। नरसिंह अवतार के बाद वामन मानव का प्रतिनिधित्व करता है, परन्तु वह ठिगना एवं लघुकाय होने से पूर्ण मानव नहीं है। परशुराम पूर्ण मानव तो हैं परन्तु वे भयानक एवं रक्तपिपासु थे, जिसने २१ बार पृथिवी से क्षत्रियों का विनाश किया था। राम अवतार पूर्ण विकसित मानव का प्रतिनिधि है जो मर्यादा पुरुषोत्तम भी हैं। बलराम का लांगल विकास का प्रतीक है क्योंकि किसी भी देश का विकास खेती पर निर्भर करता है। बुद्ध करुणा का अवतार है। भौतिक प्रगति के बाद मानव को शान्ति चाहिए। बुद्ध कृपा एवं करुणा की मूर्ति थे। मानव जब दुर्दान्त हो जाता है एवं उसमें पशुत्व की वृद्धि हो जाती है, तब भगवान् अवतरित होते हैं जो कल्कि अवतार है।

इस प्रकार सूक्ष्म दृष्टि में विचार करने पर यह निश्चित हो जाता है कि अवतारवाद के सिद्धान्त पर विकासवाद आधारित है।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

17

CONTRIBUTION OF ORISSA TO PURĀṆIC LITERATURE

GANGADHAR PANDA

After the composition of the two great epics, the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata, the Purāṇas were written. The period of each Purāṇa is still a subject of controversy. But they are generally unanimous in ascribing the final recension of these popular works to the early centuries of the Christian era, when Sanskrit literature began to develop rapidly in all its forms.

After the Muslim occupation of the whole of North India by 1200 A.D. Orissa, which could stem the tide of Muslim aggression for more than three and a half centuries by its powerful militia, offered peace and patronage to scholars and reformers, who did a lot for the upkeep of Hindu religion and culture. It is known from the epigraphic records that Anaṅgabhīma-III (1211-1238 A. D.) a powerful monarch of the Gaṅga dynasty, who could completely defeat the muslim invaders from Bengal, was a great devotee of Lord Jagannātha and had deep regard for the Smṛtis and Purāṇas. Through the efforts of his able minister and general Viṣṇu Ācārya, who was also proficient in Nyāya, the three Vedas, Vārtā (Ethics) and Daṇḍanīti (state craft), a new recension of the Purāṇas was made in Orissa.

But, we do not get any accurate information about the names of the Purāṇas, a new recension or which was made under the patronage of this able minister. It is definitely known that most of the eighteen Purāṇas contained brief descriptions of the sacred places of Utkala like Virajā Kṣetra (Jaipur), Ekāmra Kṣetra (Bhubaneswar) Arka Kṣetra (Koṇārka), Puruṣottama Kṣetra (Purī). But separate description of these holy places began to be incorporated into the texts of some of the Purāṇas, when their recension was made during the Gaṅga period (1100-1435 A.D). This is clearly illustrated in Puruṣottama Māhātmyam

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

of the Viṣṇu Khaṇḍa of Skanda Purāṇa where this Māhātmya occupies about one third of the book.

PURUṢOTTAMA MĀHĀTMYAM

In the absence of any definite evidence, the age of Puruṣottama Māhātmya can be tentatively fixed on the basis of internal evidence furnished by it. We find the description of Guṇḍicāmaṇḍapa which is meant for the temporary residence of Lord Jagganātha for seven days at the time of the car festival. It is described in a Drakśarma temple inscription of Śaka year 1050 A. D. that Gaṅga Choḍa's Chief Queen had built this Maṇḍapa after her husband built the present Jagannātha temple. The name of the famous queen was pronounced as Guṇḍicā in Oriya and the car festival began to be called Guṇḍicā Yātrā after her name.

Puruṣottama on the bank of Vindusarovara, mentioned in it i.e. Puruṣottama Mahātmya can definitely be identified with Ananta Vāsudeva who is the only Vaiṣṇava deity at Bhubaneswar.[1] From the inscription originally attached to the Anantavāsudeva temple, it is definitely known that this was built in Śaka year 1200 or 1278 AD. So, the Puruṣottama Māhātmya of Skanda Purāṇa must have been written sometime after 1278 A. D.

KAPILA SAṂHITĀ

The manuscripts of Kapila Samhitā are found in different parts of Orissa: It describes the sanctity and importance of the river Mahānadī, Nīlācala or Purā, Maitreyavana of Koṇāraka, river Candrabhāgā flowing near the Sun Temple, Virajā kṣetra or Jaipur, Kailāsa or Kapilāsa and the temple of Śikhareśvara over it, Ekāmravana or Bhubaneswar and lastly of the rivers, the Bhārgavī, the Puspabhadrā (modern kuśabhadrā), the Dadhisravā (Modern Dayā) and the Prācī. The special feature of this book is the glorification of the Kapilāsa and the Śikhareśvara temple which are not yet found in any other Purāṇa or Upapurāṇa.

---

१. विन्दुतीर्थे नृपः स्नात्वा वीरस्थं पुरुषोत्तमम् ।
संपूज्य विधिवद्यातः कोटीश्वरमहालयम् ।। पृ. १०२।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

MUKTICINTĀMAṆIḤ

Mukticintāmaṇi has been authored by the famous Gajapati Puruṣottama Deva of the Solar Dynasty (1466-1497) who was a great devotee of Jagannātha. Though this work is very small, it has quoted a number of works i.e. Brahma purāṇa, Viṣṇu purāṇa, Bṛhadviṣṇupurāṇa, Laghu-bhāgavata, Skandapurāṇa, Vāmanapurāṇa, Kūrmapurāṇa, Garuḍapurāṇa, Narasiṁhapurāṇa, Viṣṇudharmottara, Brahmayāmala, Vāyupurāṇa, Tattvayāmala, Śiva purāṇa, Varāha purāṇa and Āgneya purāṇa. The recension was made during Gaṅga period in order to incorporate up-to-date accounts about Jagannātha and the Puruṣottama Kṣetra. The work is very helpful for research on the development of Purāṇic literature in Orissa. Besides, this Gajapati Puruṣottama Deva has written Gopālārcana-Pūjā-Vidhi, Bhubaneśvarī-Pūjā Pallava, Nāmamālikā, Jānakī-pramoda, Kuvalāyaśvacarita, Abhinava Veṇīsaṁhāra, and Abhinavagītagovinda.

NĪLĀDRIMAHODAYḤ

Nīlādrimahodaya has been written after the model of the Puruṣottama-māhātmya of the Skanda purāṇa. But its speciality lies in giving detailed description about the various festivals of Lord Jagannātha and the mode of their observation. It also supplies a lot of information about the daily Pūjāpaddhati or mode of worship of Jagannātha and other subsidiary deities.

Like most Purāṇic works, the date of the composition of this voluminous work covering about 536 printed pages is nowhere given. But the reference to the rites of purification to be observed for the entry of any Yavana (Muslim) into the temple indicates that this was perhaps written sometime after 1588 AD, when the Muslim army first entered the compound of this great 'Hindu Temple'.

EKĀMRA-PURĀṆAM

The text of Ekāmra-purāṇa is regarded as an authority regarding the glory and sanctity of Ekāmra Kṣetra i.e, Bhubaneswar. The mention of the temple of Ananta-vāsudeva at pages 149 and 186 of the printed text of this work definitely places it after 1287 A. D. and the glory of the Kapileśvara temple which was built by the great Gajapati Kapileśvara Deva, after his coronation at Bhubaneswar in 1435 A. D. On the basis of this fact, its date can be fixed around 1450 A. D.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

SVARṆĀDRI-MAHODAYAḤ

This work is posterior to Ekāmra-purāṇa, and as such its date can be fixed tentatively in the second half of the 18th century. Though this work is small in volume, its treatment of the subject matter is more scientific as its author has divided Bhubaneswar into eight limits (Aṣṭāyatana), and has described thereafter all the big and small temples and tanks existing in each unit. It also supplies information about different festivals observed at this holy place and the mode of worship of the chief deities. So as a guide book, it is very helpful for research.

EKĀMRA-CANDRIKĀ

This piece of work is very small. It has been composed in imitation of Ekāmra-purāṇa and Svarnādri-mahodaya. Even the Mangalācaraṇa verse of Ekāmra-purāṇa has been as such in this work. The author can be assigned to the last part of the 16th century or even later, as he has described very small and unimportant temples built towards the close of the Gajapati rule, i.e. 1568 A. D. at this sacred place.

PRĀCĪ-MĀHĀTMYAM

This popular work was composed in the 18th century, but the original Sanskrit text is very rare now-a-days. The special feature of the Prācī Valley Civilisation is the existence of very old temples of Śiva and Viṣṇu (Mādhava) side by side at the end of every two miles on its bank. Besides these, we also find a large number of Vajrayāna deities and various goddeses of the Hindu pantheon, near these old shrines. The number of Viṣṇu images found in this valley is perhaps the highest in India. We find eleven Viṣṇu images carved on Chlorite stone in Sobhaneśvara temple (1170-1200 A. D.). On account of the existence of a large number of religious edifices, in its valley, the river Prāchi is regarded as holy as the Gaṅga. The original Prāci-māhātmya describing the famous Dvādaśa Śambhus, Dvādaśa Mādhavas and the glory and sanctity of the Triveṇī Ghāt was composed after the construction of the Sun temple at Koṇārka near the mouth of the Candrabhāgā, a branch of the Prācī. The period is tentatively fixed as the early part of the 14th century.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ARKAKṢETRA-MĀHĀTMYAM AND SŪRYA-SAMUCCAYAḤ

These are two unpublished works which describe the glory and sanctity of Maitreya Vana (the old name of Koṇārka) and its temples, the chief of which are the world-famous Sun temple and the temples of 'Aṣṭaśambhu' or eight Śivas also of Sūrya Gaṅga, the Candrabhāgā and Arkavata, existing within the limits of this sacred Tīrtha or holy site. They also give information about the various fairs and festivals of this place, especially of the Ratha-yātra, which was once being performed with much pomp, in the days gone by but none has become a thing of the past even after the removal of the deity of the Sun God from the sanctum to Koṇārka in 1628 A.D. Of these two works, the first may be assigned to the Gaṅga period while the second to a later work.

VIRAJĀ-MĀHĀTMYAM

The deity of virajā attained great fame and prominence in Orissa long before Lord Jagannātha and Lord Liṅgarāja came into picture. The name of Virajā Nagar finds mention in the Pāralāmhekuṇḍi. Plates of Śrī Pṛthivī Mahārāja,[1] who has been assigned to the last part of the sixth century A. D.. The name of the city again finds mention in the Soro plates of Bhānudatta who belonged to the seventh century A. D.. During Bhanma rule over the whole of Orissa, extending from the Mahendra Mountain in the south to the Gangā in the North, Virajā Nagar was the capital of Orissa, a beautiful description of which is found in the introductory verses of some Bhanma records. It is mentioned as the capital of the Bhanma Sovereign Unmatta Keśarī in the Baḍa Khimeḍi plates of his Gaṅgavassal Jayavarma Deva. This work dated to the Bhanma era 50 can be assigned to the last part of the seventh century. In the Dhauli cave inscription of Śāntikara, a Bhanma sovereign, dated to the year 98 (first half of the eighth century) mention is made of Virajā.

After the fall of the Bhanmas, it lost its importance as the capital city of Orissa, as the Somavaṃśi rulers, who succeeded them, located their Headquarters at Yajātinagara on the banks of the Mahānadī. But its glory and sanctity as a holy tīrtha was enhanced by Yajati Keśarī,

---

1. Inscriptions of Orissa Vol. 1, Part-II by S. N. Rajguru.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

who can be identified with the powerful King Yajāti-II of the Soma dynasty who built the Daśāśvamedha Ghata on the bank of Vaitaraṅī, after performing the ten horse sacrifices, for which as per tradition he engaged ten thousand Brāhmaṇas, well-versed in the vedic rites, These Brahmṇas were settled in and around Virajākṣetra. During Gaṅga and Sūrya Vamśī rule over Orissa (1112-1533) the present Cuttack city remained the capital of Orissa. But due to the prominence of Jajpur, the state of Orissa began to be called as Kingdom of Jājnagar in the Muslim accounts regarding Orissa. The temple of Varāhanātha at Jajpur was built by Gajapati Prataparudra Deva (1497-1533 A.D.). Virajākshetra Māhātmyam which mentions Varāhanātha may be assigned to the middle of the 18th century. Of all the holy places of Orissa, Jajpur became the greatest victim of Muslim iconoclasm and Vandalism, as a result of which, almost all its old religious edifices have now gone out of existence.

KEŚARAKṢETRA-MĀHĀTMYAM

Keśarakṣetra Māhātmyam published in Oriya characters in 1961, sings the glory of Candaneśvara and the subsidiary deities existing in the village of Candaneśvar, near Tangi Police Station of the Puri district. It is a work of the 17th or the 18th century, Unfortunately, the beautiful temple of Candaneśvar, which could vie with the famous Liṅgarāja temple, was destroyed by the heavy cyclone at the night of 29.10.1955.

BHĀGAVATA-PURAṆAM

The discussions made earlier clearly indicate that Śaivism, Śaktism and Vaiṣṇavism flourished side by side in Orissa from the 4th century to the 12th century A.D. But of these, Śaivism was predominant as most of the rulers of different royal dynasties were "parama māheśvara" or devotees of Śiva. But there was vigorous revival of Vaisṇavism in Orissa in the 12th Century A.D. due to the preachings of Śri Rāmānuja, Śri Viṣṇusvāmi, Śri Nimbārka and Śri Mādhvācārya, all from the South, who made Purī, the centre of their activities and established Mathas for the propagation of their respective religious faiths. Of these four reformers, Viṣṇu Svāmī, who had three Mathas at Puri, wrote 'Bhāgavata Bhāṣya' which enhanced the popularity of the Bhāgavata Purāṇa in Orissa.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

The tremendous influence and immense popularity of Gīta-govinda by Jayadeva of Puri, which was recognised as a holy book and daily recited in the temple of Jagannatha, steadily but imperceptibly influenced the minds of the people and inspired them with devotion to Śrī Kṛṣna, whose glory it sings. This also indirectly contributed towards increasing the popularity of the Bhāgavata Purāṇa, which vividly describes the life story of Śrīkṛṣṇa.

In the Pre-Gaṅga period, the worship of the four-handed figures of Viṣṇu was very popular in Orissa. But due to the influence of Bhāgavata Purāṇa and the Gīta-Govinda the images of Gopīnātha Kṛṣṇa standing in a tribhaṅgī pose, playing on the flute, surrounded by the Gopis and tending cattle began to be worshipped in important villages of Orissa, especially in the Bhrāhmaṇa villages, founded by the kings and their officers. But Radhā, could not be deified in this age, as it was not sanctioned by the Bhāgavata Purāṇa.

The commentary Bhāvarthadīpikā written by Śrīdhara Svāmī had been widely circulated. Śridhara was born in a Brāhmaṇa family in Maraigān situated in the present Nīlagiri sub-division of the Balasore district or Orissa. According to the tradition, he led the life of a Sannyāsī for some years in the Kapilāsa hill, with beautiful natural surroundings, when he earned mastery over the Śāstras and Purāṇas.

Now it will be very convenient to give the names of the authors with reference to their works according to chronological and systematic order of the period.

BHAKTIBHĀGAVATA-MAHĀKĀVYAM

Diṇḍimādevacarya, son of Trilocana Ācarya, who was also the teacher of Puruṣottama Deva had written Bhaktibhāgavata Mahākāvya at the age of thirtyfive only. He had written this on the advice of his patron Śrī Pratāparudra Deva in 1510 A.D.

NITYAGUPTA-CINTĀMAṆIḤ

The writer of this work is very much famous for Bhāgavata in Oriya script. Besides his number of Oriya works, Nityagupta Cintāmaṇi, based on Bhaktirasa, is only a Sanskrit composition.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

DURGOTCCHAVA-CANDRIKĀ

Vardhanācārya, the son of Diṇḍimadevacārya, had written a book entitled Durgotcchavacandrikā and attributed it to his patron, Gajapati Rāmachandra Deva whose period was 1568 to 1607. This book had been published and preserved in the state museum of Orissa at Bhubaneswar.

HARIBHAKTI-SUDHĀKARAḤ

Nārayaṇa Maṅgarāja, Patron of many a Pandit and scholar, was the minister of Badakhemuṇḍi dynasty. He had also written a book, Haribhakti Sudhākara in 1668 A.D.

YĀTRĀ-BHĀGAVATAM

Yātrābhāgavata written by Bāluṅki Pati, describes the festivals of Lord Jagannātha. It also gives an idea about the actual days of the festivals.

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१८

साहित्यस्य शास्त्रत्त्वविचारः

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

शब्दार्थयोः सहितयोर्भावः साहित्यमिति मतं सर्वजनसंवादि। केचन 'सहितानां काव्यानां परं भावः साहित्यमिति स्वीकुर्वन्ति। एतद् व्युत्पत्त्यनुसारं काव्यसमष्टिरेव साहित्यपदेन व्यपदिश्यते; न व्यष्टिभूतं काव्यम्। एवं हि व्यष्टिभूतानां कृते रघुवंशमहाकाव्यं नैषधकाव्यं माघकाव्यमित्यादयः प्रयोगाः समष्टिभूतानां कृते संस्कृतसाहित्यं कालिदाससाहित्यमिति प्रयोगा गृह्यन्ते।

साधारणतः साहित्यशास्त्रमिति पदेनालङ्कारशास्त्रं काव्यशास्त्रं वा गृह्यते। प्रतापरुद्रीयटीकायामलङ्कारशास्त्रस्य नामकरणयाथार्थ्यं प्रतिपादितमस्ति। तद् यथा "यद्यपि रसालङ्काराद्यनेकविषयमिदं शास्त्रं तथापि छत्रिन्यायेनालङ्कारमुच्यते।[१]" छत्रिन्यायस्याभिप्रायोऽयं यद् बहुषु जनेषु केचन च्छत्रं धृत्वा गच्छन्ति। तदा तेषामेव प्राधान्यं स्वीकृत्य च्छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशो भवति। परन्तु व्याख्येयं रुचिकरा न भाति। कथमिति चेत् काव्यशरीरस्यालङ्काराः कटककुण्डलादिवत्। सुतरामस्य गौणस्थानं काव्ये रसप्राधान्यात्। यदि वामनमतानुसारं व्याख्या विधीयते तर्हि प्रासङ्गिकी स्यात्। यथा 'सौन्दर्यमलङ्कार' इत्यलङ्कारशास्त्रं सौन्दर्यपरकं शास्त्रमिति गृहीत्वाऽस्य समाधानं करणीयमिति।

अनन्तरं काव्यशब्दस्य स्थाने साहित्यशब्दः साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजेन स्वीकृतः। साहित्यशब्दस्यास्य व्युत्पत्तिं वक्रोक्तिजीवितकारः कुन्तक इत्थं करोति।

साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ।।[२]

अत एवान्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः साहित्य-पदेन व्यपदिश्यते।

---

१. प्रतापरुद्रीयटीका, पृ. ३।

२. वक्रोक्तिजीवितम्, १/१७।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एतादृशस्य साहित्यशास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रस्य वा शास्त्रत्वं कुत्रचिन्नोपलभ्यते। यतो हि शास्त्रपदेन विद्योच्यते। ताश्च यथा—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चदुर्दश ।।

एताभिश्चतुर्दशविद्याभिः सहायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वार्थशास्त्राणां मेलनेनाष्टादश-विद्यास्थानं भवति। अत्रालङ्कारशास्त्रस्य गणनाऽभावादिदं शास्त्रं शास्त्रत्वं न भजतीति पूर्वपक्षिणां मतम्।

इदानीं सिद्धान्तपक्षः प्रस्तूयते—

वेद्यते तत्त्वमनयेति विद्या, इति व्युत्पत्त्यनुसारं साहित्यस्यापि विद्यात्वमायाति रसध्वनिगुणरीत्यलङ्कारतत्त्वानां सन्निवेशत्वात्।

तर्हि किं नाम शास्त्रलक्षणं येन साहित्यस्यापि शास्त्रत्वं सिध्यति। 'शास्वनुशिष्टौ' इति धात्वार्थानुसारेणानुशासनप्रधानाया विद्याया एव शास्त्रत्वमभ्युपेतम्। एवं काव्यविषयिणी साहित्यविषयिणी वाऽनुशासनप्रधाना विद्या काव्यशास्त्रपदन च व्यपदेश-सौलभ्यं भजते। तस्माद् दृश्यश्रव्यत्वभेदेन द्विविधयोः काव्ययोर्मध्य एकस्य दृश्यकाव्यस्यैव शास्त्रत्वं भरतमुनिरङ्गीकरोति। नाट्यशास्त्रं शास्त्रत्वेन स्वीकृत्य स प्रमाणं परिपोषयति। यथा—

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
न स योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ।।[१]

साहित्यतत्त्वनिरूपणप्रवृत्तानां विद्यानामनुशासनप्रधानत्वात् शास्त्रत्वं तावत् सिद्धम्। अनुशासनं तु प्रवृत्तिनिवृत्तिपरकम्। एतादृशं काव्यं प्रभुसम्मितशब्द-प्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत् पुराणेतिहासशास्त्रेभ्यश्च शब्दार्थयो-र्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणम्। एतल्लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यं कान्तेव सरसताप्रतिपादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशद्वारेणानुशास्ति। अतः ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशप्रमुखाना-मनुशासनप्रधानानां काव्यानां शास्त्रत्वं सिध्यति। लोचनकारेणाभिनवगुप्ताचार्येण सुस्पष्टमभिहितं यत्------एतच्छास्त्रद्वारेण----।

१. नाट्यशास्त्रम् १।११४।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सरस्वतीकण्ठाभरणस्य रचयिता भोजदेवः काव्यशास्त्रस्य शास्त्रत्वं स्वीकृत्य 'शासनात्च्छास्त्रमि'ति व्युत्पत्त्याधारेण लिखति—

यद् विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तिरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते ।।[१]

अस्य मतानुसारं विधिनेषधरूपज्ञानस्य षट् कारणानि भवन्ति। तानि यथा—

काव्यशास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च ।
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ।।[२]

केचन शास्त्रस्योपदेशपक्षं निराकृत्य सद्यः परनिर्वृतिपक्षमङ्गीकुर्वन्ति। रसास्वादनद्वाराऽलौकिकानन्दानुभूतिर्जायते। शास्त्रस्य शासनार्थमेते न स्वीकृत्य "शंसनात् शास्त्रम्" इति व्युत्पुत्तिं कुर्वन्ति। अनया व्युत्पत्त्या काव्यस्यात्मा सुरक्षितो भविष्यतीत्यपरः पक्षः सिद्धान्तपक्षः। एवमुपर्युक्तयुक्तिभिः साहित्यस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्।

❖ ❖ ❖

---

१. सरस्वतीकण्ठाभरणम् २।१३८

२. तदेव २/१३९।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

१९

मेघस्य दौत्यं शास्त्रसम्मतम्

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

संस्कृतसाहित्यमहाकाशे कविकुलगुरुकालिदासः सुधाकर इव सुविदितः। वाल्मीकिव्यासाविव कालिदासः समेषां स्मृत्यारूढो भवति। सर्वदेशकालेष्वपि हृदयसीम्नि विराजते। कोऽसावत्र हेतुः? लोकोत्तरं सर्वमानवहृदयावर्जनं विनात्र न किमपि दृश्यते। तदावर्जने च स्वीयकवितागतमतिलोकं माधुर्यमेव निमित्तम्। तन्माधुर्ये च मुख्यं कारणं सत्यपि सुकवितालिलितसामत्रयात्मकेऽन्यस्मिन् निमित्ते सकलप्राणिसुलभशृङ्गारोपबृंहितत्वमेव। तस्मादिमं कविकुलावतंसं कविराजं मन्यामहे वयम्। स्वकृतिषु खण्डकाव्यस्य मेघदूतस्य लोकातिशयचमत्कारित्वमतितरां वर्तते। एतादृशं कविकर्म न केनापीतः पूर्वं निरमायि न कोऽपि निर्मास्यति। काव्यस्यास्य निर्माणे कविना कुतः प्रेरणाऽऽसादितेति विचिन्त्य सञ्जीवनीकारो मल्लिनाथो ब्रूते—

हनुमत्सन्देशं मनसि निधाय कविः कृतवान् इत्याहुः ।

एतादृशे सुकाव्येऽपि समालोचकाः दोषमाविष्कुर्वन्ति। काव्यस्य नायको यक्षः स्वदूतरूपेण जडं मेघमलकापुरीं प्रेषयति। जडस्याचेतनस्य सन्देशहरणे शक्तिर्नास्ति।[१] अतः अयुक्तिमद्दोषापत्तिर्भवति। तदित्थम्—

अयुक्तिमद्यथा दूता जलभून्मौ तथेन्दवः ।
तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः ।।

अवाचोऽव्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः ।
कथं दूत्यं प्रपद्येरन् इति युक्ता न युज्यते ।।

यदि चोत्कण्ठया यत् तदुन्मत्त इव भाषते ।
तथा भवतु भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते ।।[२]

---

१. मेघदूतदम् ११५- धूमज्योतिःसलिलमरुतां।

२. काव्यालङ्कारः ११/४२-४४।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दूरदेशे विचरणकर्ताव्यक्तवाग् यः कोऽपि दूतकार्येऽयोग्य इति शङ्कां प्रतिपाद्य पुनः समाधत्त-उन्मत्तावस्थायां यद्येनं दूतत्वेन प्रेष्यते तर्हि दोषरहितं भवतीति विद्वद्भिः प्रयुक्तम्।

भामहात्पूर्वं काव्यशास्त्रीयं विवेचनं केवलमग्निपुराणे नाट्यशास्त्रे चोपलभ्यते। परन्तु तत्र तत्र दोषप्रकरणेऽयुक्तिमद्दोषस्य चर्चेव नास्ति। भामहपरवर्तिकविभिरपि तथा विस्तारपूर्वकं दोषस्यास्य विचारो न कृतः, तथापि विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे विरहावस्थायां कथं प्रकृतिकृपणत्वमायाति, तत् प्रमाणपुरःसरं प्रतिपादितम्—

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलयनादिकृत् ।।[१]

अस्तु। मेघदूतस्य प्रमुखटीकाकाराः विषयेऽस्मिन् किं समाधानं ददतीति विचारयामः। चारित्रवर्द्धिनीकारो मेघस्य निश्चेतनत्वात् प्रार्थना न युक्तेत्याशङ्क्याह- सन्दिश्यन्ते कथ्यन्ते इति सन्देशाः। औत्सुक्यं विरहपीडा। तस्माद् अपरिगणयन् यक्षस्तं धनं ययाचे। अचेतनं मेघं किमिति प्रार्थना चक्रे इत्याशङ्कां निरस्यति- कामेन मन्मथेनार्त्ताः पीडिताः प्राणिनश्चेतनाचेतनविषये स्वभावेन कृपणा दीना भवन्ति। भावबोधिनीकारास्तु मदनातुराः हि स्वभावतश्चेतनाचेतनयोः विचारशून्या भवन्ति।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।।

इति न्यायेन कालिदासस्योत्तमव्याकर्त्तुः श्रीमल्लिनाथस्यास्यां शङ्कायां प्रदत्तं प्रमाणमवश्यमङ्गीकरकणीयम्। त इत्थं प्रतिपादयन्ति—

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्तः इत्याक्षेपं कविः समाधत्ते। मेघः अचेतनत्वात् सन्देशहरणेऽनर्हः। सन्दिश्यन्ते इति सन्देशाः। ते एवार्थाः क्वेत्येवम्। औत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात्। चेतनाश्चाचेतनाश्च। तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः। कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाच्ञा न विरुध्यत इत्यर्थः।

कदाचिद् दोषो गुणाय कल्पते। अत्र दोषाविष्करणस्थानेऽलङ्कारस्योद्भावनं भवति। यतो हि मेघसन्देशयोर् द्वयोर् विरूपयोर्घटनाद् विरूपघटनारूपो विषमालङ्कारः। अतो मेघस्य दौत्ये न दोषापत्तिरिति विदुषां मतिः।

---

१. साहित्यदर्पणः ३।६०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मेघस्य दौत्य औचित्यं स्वीकृत्य कविः स्वकाव्ये प्रमाणयति। यथा पुष्करावर्तके तस्य जन्म।[१] अतः स कथं वा यक्षस्यानुरोधं नाङ्गीकरिष्यति? मेघः सदैव परोपकारी। कृषकाणमेकमेवावलम्बनम्।[२] शिवस्य परमो भक्तः। कार्त्तिकेय-वाहनमयूरस्य मित्रम्। अन्तर्ज्वालया दग्धानां प्राणिनां शान्तिप्रदाता। एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरगमनेऽतीव गतिशाली। एतेषु कारणेषु परमविश्वास्ये मेघे मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या कविर्दूतगुणान् पश्यति।

वस्तुतो मेघस्य दूतत्वं युक्तमिति मेघदूतस्य षट्त्रिंशत्तमे पद्ये स्वयमेव कविना साधितम्। तथा हि—

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ।।

(उ. मे. ३६)

(मेघ ! मम प्रियां मम निर्देशानुसारं प्राप्य स्तनितवचनैः सन्देशं दातुं प्रक्रममाणेन त्वया तामभिमुखीकर्त्तुं प्रथम विधव इति सम्बोधनपदं प्रयोज्य येन साऽऽश्वस्ता भवेन् मम पतिर्जीवति, जीवद्भर्तृकाऽस्मि (अन्यथा) यदि मेघः अहं तव भर्तुः सन्देशं नीत्वा समागतोऽस्मीति व्याहरेत्तदा प्रियविरहकातराऽतः खिन्ना "स्नेहः पापमाशङ्कते" इत्याभाणकानुसारं "मम प्रियतमो विरहोद्दीपनकाले मेघसमये ममवियोगव्यथाविदीर्णहृदयो मृतः किम्? अतः सन्देशं दातुमयं मेघः प्रस्तुत इत्याशङ्क्य साऽपि व्याकुला प्रियवियोगमसहमाना कदाचिन्मृता भवेदिति सम्भाव्य मेघः सम्बोधनपदमेव तादृक् प्रयुक्तवान् यथा सा स्वप्रियस्य जीवन आश्वस्ता भवेत्। अविधवे जीवद्भर्तृक इति।

ततः स्वस्मिन् विश्वसनीयता-प्रतिपादनाय "भर्तुर्मित्रं" तत्रापि न सामान्यमपि तु प्रियं विद्धि। उक्त्याऽनया स्वस्मिन् विस्रम्भकथापात्रतां प्रत्याययति। एवं श्रोतुमभिमुखीकृत्य स्वागमनहेतुं प्रस्तौति "तत्सन्देशात्तवसमीपमागतोऽस्मि" इति। सन्देशश्च वाचनिकोऽस्ति। अतो हृदये निहितो यत्तेजः सुरक्षितमस्ति न कोऽप्यनधिकारी तं ज्ञातुं क्षमते इति स्वकीयां सावधानतां व्यनक्ति।

---

१. मेघदूतम् — जातं वंशे भुवनविदिते। १।६।

२. मेघदूतम् — त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति। १।१६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुनरे "वं तर्हि" कोऽप्यन्यो व्यवहारकुशलः सचेतनः कथं न प्रेषितो, जडो मेघः कथं प्रेषित इति यक्षिण्याः शङ्कां सम्भाव्य समाधातुम'म्बुवाहम्' इति पदं प्रयुक्तवान्। अर्थात् तरलस्यापि पदार्थस्य जलस्य वहनमहं विदधाम्यु, चितस्थाने एव वर्षाभिरे, एकस्यापि बिन्दोर्दुरुपयोगं न करोमि (किं पुनरमूर्तस्य वाङ्मयस्य सन्देशस्य वहनम्)। अतः सन्देशाहरणे ममैव कौशलं परं विजृम्भते।

अपि च "अहं वियोगिनीनां वेणिमोक्षोत्सुकानि प्रोषितानां वृन्दानि संयोगाय त्वरयामी"ति।

अर्थात् प्रवासवशाद् विरहिणां वृन्दानि स्वकीयेनागमनेनोत्सुकानि विधाय संयोगाय प्रेरयामि'। श्रान्तानामत एव मार्गे विभ्राम्यतां विलम्बपरिहाराय दूत-प्ररोचनावचनप्रायैर्मधुररमणीयैर्मन्द्रस्निग्धैर् ध्वनिभिः संयोगाय त्वरयामि। यतो हि ता अबलाः सन्ति। अतः प्रियतमविरहदुःखासहाः सन्ति। तासां "वेणिमोक्षोत्सुकानी" ति विशेषणेन प्रियतमानामपि तास्वनुरक्तचित्तत्वं द्योत्यते। वृन्दानीति बहुवचनेन न केवलं यस्य कस्यचिदपि तु सर्वेषां कृते यदृच्छया एवं सम्पादयामीति ममायमभ्यासः, किं पुनः सुहृत्प्रेमनिमित्तं संरम्भं न करोमि? इति।

तदयं प्रधानवाक्यार्थः — विधिवशादुपनतेन विरहेण दुःखितस्य परस्परानुरक्तचित्तस्य यस्य कस्यापि कामिजनस्य सौख्यसम्पादनाय गृहीतव्रतोऽस्मि किं पुनः प्रियमित्रस्येति कविना पद्येऽस्मिन् यः पदार्थपरिस्पन्दो निबद्धः स एव वस्तुतो मेघस्य दूतत्वे जीवितम्।। इति कुन्तकः। (कव. जी. प्र. उ.)

अपि च कवेः कविनिबद्धस्य वक्तुर्वा प्रौढोक्तिरत्राऽस्ति। द्विविधो हि काव्यार्थः स्वतःसम्भवी, कवेः कविनिबद्धस्य वा, वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-शरीरः, इति तदत्र द्वितीयः प्रकारोऽस्ति।

प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः ।
अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः ।। इति।

(ध्व. लो. २।२४)

वस्तुतस्तु "कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेष्वि" इति वर्णनं कविसमयख्यातिमनुसरति। अत एव रामो रावणेनापहृतां स्वप्रेयसीमन्विष्यन् गिरि-वृक्ष-गुल्म-तरु-लतादीनपि पृच्छति। तथा हि—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ।।

(विक्रमोर्व. ४/२७)

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पृच्छन्ति च गोप्यो रासोपक्रमेऽन्तर्हितं भगवति—

दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेममहासावलोकनैः ।। इति।

(श्रीमद् भा. पू. १०।३०।५-९)

कृष्णोऽपि लतावेश्मनां क्षेमं पृच्छति ।

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधा रहःसाक्षिणाम् ।
क्षेत्रं मद्रकलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।।

इत्यादि (ध्व. लो. द्वि. उ. उद्धृतम्)

एवं गन्धर्वैः स्वर्लोकमानीतायामुर्वश्यामाकुलः पुरुरवाः पश्चात्ताम्यन्—

"तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः"।

इत्थमीदृशस्थले कविभिरचेतनानां वर्णने चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना कृता वर्तते। अत एवानन्दो निगदति—

एवं विधोऽचेतनवस्तुवृत्तान्तो नास्ति यत्र कविभिश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना न कृता वर्तते । (ध्व. लो. द्वि उ.)

अन्यत्र चाचेतनवस्तुवृत्ते वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथा कथंचिद् भवितव्यमेवेति। (ध्व. लो. द्वि उ.)

इत्थं यक्षेणाऽपि मेघे चेतनतां सम्पाद्य सन्देशः प्रेषितः। कालिदासेनापि तथैव वर्णित इति सर्वं सुस्थम्।

अपि च सर्वेषां वस्तूनां पारमार्थिकं चैतन्यमस्त्येव। आधिदैविकं चैतन्यं च मेघादीनामप्यभिमानी देवश्चेतन एवेति दिक्।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उत्कलमणेः गोपबन्धोः व्यक्तित्वं कृतित्वं च

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

स्वतन्त्रतासंग्रामेऽशेषे भारतदेशे ये ये सामाजिकनेतारो जन्म लेभिरे तेषूत्कलप्रदेशस्य गृहे गृहे ग्रामे ग्राम उत्कलमणिपदमवाप्य राष्ट्रमातु:र् गौरवं वर्द्धयन्तो गोपबन्धुदाशमहोदया अन्यतमा आसन्।

छात्रजीवनम् – उत्कलराज्यस्य पुरीजिलान्तर्गतसाक्षीगोपालजनपदे भार्गवीनद्युपकण्ठं सुआण्डोग्रामे १८७७ ख्रीष्टाब्दऽक्टूबरमासस्य नवमे दिनाङ्के स प्रादुर्बभूव। जन्मनः कतिपय दिवसेषु गतेषु तस्य मातृवियोगः सञ्जातः। स्वग्रामे लेखनपठनादीनां प्रारम्भिकाभ्यासं कृत्वा समीपस्थरूपदेइपुरभर्णाकुलार-विद्यालये निम्नमाध्यमिकां कक्षामुत्तीर्य पुरीजिलाविद्यालय उच्चतरमाध्यमिक-शिक्षामवाप्नोत्। तदन्तरं कटकस्थरेभेन्सामहाविद्यालये महाविद्यालयीयां शिक्षामवाप। कटकं प्रत्यागमनात्पूर्वमेव पितृचरणाः श्रीदैतारिदाशपादाः परलोकमगच्छन्। भ्रातरि श्रीनारायणे गृहदायित्वं विन्यस्याध्ययनकर्मणि स जागरूकोऽभवत्। १९०४ ख्रीष्टाब्दे स्नातकपरीक्षामुत्तीर्य स्नातकोत्तरशिक्षारूपेण कटके कालिकापत्तने च वाक्किलत्वस्य शिक्षाविशारदः संजातः।

गोपबन्धोः समाजसेवा – यथा तुलसीदलं वृक्षोत्पत्तेरेव सुगन्धिं प्रयच्छति तथैव बाल्यकालादेव गोपबन्धुः समाजसेवायां व्रत्यासीत्। लोकसेवा स्वाधीनजीवनञ्च तस्य लक्ष्यद्वयम्। विद्यालयजीवने एव पुरी सेवासमितिरिति नामाख्यां संस्थां संस्थाप्य स्वेच्छासेवकदलसाहाय्येन दरिद्राणां मुमूर्षूणां च सेवां चकार।

महाविद्यालयजीवने कर्त्तव्यबोधिनी समितीति नाम संघटनं संकलय्य सामाजिकराजनैतिकार्थनैतिकसमस्यानां समाधानं तेनाकारि कालिकापत्तने छात्रावस्थायामेते प्रपीडितानां शिक्षितानामुत्कलीयानामुन्नत्यर्थं रात्रिविद्यालयस्य संरचना कृता। इदानीमपि तद्द्वारा प्रतिष्ठापितेषु नैकेषु विद्यालयेष्वेको गोपबन्धुनैशविद्यालयरूपेणोत्कलीयानां प्रधानशिक्षाकेन्द्ररूपेण निरवध्युद्देशं पूरयितुं कर्तव्यजातं संपादयति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पराधीनोत्कलेष्वेतेषां जनिरभूत्। उत्कलराज्यस्य स्वतन्त्रतैतेषामेव परिकल्पनाऽऽसीत्। सरलं जीवनमुच्चचिन्ताधारैतेषामादर्शः। कुसंस्काराणां दूरीकरणमेतेषामान्दोलनस्य मुख्यं वैप्लविकं कार्यमासीत्। यावत् पर्यन्तं व्यक्तिः स्वार्थं न त्यजति तावत्पर्यन्तं समाजस्य उन्नतिर्न सम्भवेदिति विचिन्त्य तेषां प्रेरणेत्थमासीत्।

मिशु मोर देह ए देश माटिरे
देशवासी चालि याआन्तु पिठिरे ।
देशर स्वराज्यपथे येते गाड़
पूरु तहिं पड़ि मोर मांस हाड़ ।।

संस्कृतच्छाया –

देहो ममास्तु मिलितो निजदेशपांशौ
पृष्ठे व्रजन्तु मम देशजनाः सुभक्ताः ।
देशस्य मार्गरचिता निजतन्त्रताया
गर्ता भवन्तु भरिताश्च ममास्थिमांसैः ।।

राजनैतिकजीवनम् – गोपबन्धुर्यदा छात्र आसीत् तदानीमुत्कलवृद्ध-मधुसूदनदासमहोदयानामाध्यक्ष्येणोत्कलसम्मेलन्यायोजिता। पश्चिमबङ्ग-मध्यप्रदेश-दक्षिणभारते स्थितानां प्रवास्युत्कलीयानामेकीकरणं सम्मेलनस्य ध्येयमासीत्। अस्यां सम्मेलन्यां गोपबन्धुश छात्रनेतृत्वेन भागं गृहीतवान्।

अनन्तरं गोपबन्धो राजनैतिकवैदुष्यं प्रतिभां चावलोक्य मधुसूदनप्रमुखा वरिष्ठा राजनीतिज्ञास्तं विधानपरिषदः सदस्यतायै प्रेरितवन्तः। वैधानिकरूपेण विधानसभासदस्यपदस्वीकारे समाजसेवायां विघ्नो भवेदिति मत्वा तद्ग्रहणे तेषां तिलमात्रमपीच्छा नासीत्। परन्तु ज्येष्ठानां प्रेष्ठानां वरिष्ठानां चानुरोधेन निर्वाचने प्रार्थी भूत्वा १९१७ तमे वर्षे विधानपरिषदः पार्षदो बभूव। एतेषां कार्यकाले चतुर्णां समस्यानां समाधानं सञ्जातम्। ता आसन् —

१. पश्चिमबङ्ग-मध्यप्रदेश-बिहार-मद्रासराज्येष्ववस्थितानां प्रवासिनामुत्कलीयानामेकीकरणं, तेषामं कस्मिनेव शासनाधीनेऽवस्थापनम्।
२. अतिवृष्टिजनितजलप्रकोपस्य स्थायिव्यवस्था दुर्भिक्षस्य च निराकरणम्।
३. लवणसत्याग्रहः (अर्थाद् शासकेभ्यः करं न प्रदाय लवणसंग्रहः)।
४. सत्यवादिनियमानुसारमादर्शशिक्षाव्यवस्थायाः प्रसारः।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रवासिनामुत्कलीयानां राज्यान्तरेषु निर्यातनमासीत्। ते प्रायो भृत्यरूपेण निवसन्ति स्म। तेषां कृते शिक्षाव्यवस्था नासीत्। मनसि साहसं च विलुप्तोमभूत्। तेषां सर्वविधविकासाय हृदये च स्वराज्यभावनाया जागरणाय कोलकातानगरे विहारस्य चक्रधरपुरेऽन्यत्र च विद्यालयं संस्थाप्योत्कलीयानामभ्युदयः कारितः।

उत्कलराज्ये महानदी-काठयोडि-विरूपा-ब्राह्मणी-वैतरणी-खरस्रोता-सुवर्णरेखा-बुढावलङ्गप्रभृतयः बह्व्यः नद्यः प्रवहन्ति। प्रायशः सर्वासां समुद्रसङ्गम उत्कले बङ्गोपसागरे भवति। तत्कारणात्पौनःपुन्येन जलप्लावनं भवति स्म। इयं प्राकृतिकसमस्या। दुर्विपाकस्यास्य समाधानं न मानवायत्तम्। तथापि निराकरणं कर्तव्यमिति धिया पीडितग्रामाणां प्रतिकन्दरं गत्वा जनेभ्य उद्बोधनं दत्तम्। राज्यसर्वकारात्केन्द्रसर्वकारात् धनसहायतां चानीय जनकल्याणयोजनाः कृताः।

शिक्षादर्शनम् — गोपबन्धु सत्यवादिशिक्षापद्धतिनामिकां कामप्यभिनवां पद्धतिमसृजत्। अस्याः पद्धतेः सिद्धान्ता निम्नानुसारं वर्तन्ते—

१. आत्मनियन्त्रणपूर्वकं स्वतन्त्रवातावरणम्।

२. अध्यापकैः साकं छात्राणामवस्थानम्।

३. साहित्यचर्चा। छात्राणां मौलिककृतिं सम्पादयितुं 'वाणी'-नामिका पत्रिका संपादिता।

४. तर्कसभायाः समायोजनम्। गोपबन्धुमहोदया यत्र यत्र भ्रमणार्थमगच्छन् तत्र कमपि एकं पक्षं साहित्यविषयमुत लौकिकसमस्याविषयमवलम्ब्य तर्कसभाया आयोजनं कृतवन्तः। अनेन छात्राणां बुद्धिशक्ति-तर्कशक्ति-वाग्मिताश्च वर्द्धिताः।

५. परिभ्रमणं शिक्षाया अपरिहार्यमङ्गम्। सत्यवादिविद्यालयस्य छात्राः शोभायात्रामाध्यमेन पदयात्राभिश्च दर्शनीयानि स्थानान्यवलोक्य शिक्षां गृहीतवन्तः। प्राकृतिकस्थानेषूपविश्य काव्यं व्यरचयन्।

६. छात्रेष्वनुशासनं कथं जागृयात् तेषु 'निज अदालत' नाम्ना एका निर्णायक-मण्डली संरचिता। अल्पबुद्धिच्छात्राणां बौद्धिकविकासार्थं स्वतन्त्राध्यापन - (Coaching class) व्यवस्थाऽपि कृता आसीत्।

७. विद्यालये व्यायामशाला उद्घाटिता। आत्मरक्षायै शारीरिकविकासाय च छात्राः प्रतिदिनं प्रत्यूषमुत्थायाध्यापकानां नेतृत्वे व्यायामं कुर्वन्ति स्म।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

८. छात्रावासस्य स्वतन्त्रनियनमावली संरचिता आसीत्। प्रतिकक्षं नियमान् पालयितुं एकः मनिटर (छात्रनायकः) भवति स्म।

छाड उच्च नीच भेद-अहंकार नीलाचले हेउ समताप्रचार ।
चोरि-नारी-निशा आदि दुराचार न कर दूषितग्रामपरिवार ।।

संस्कृतच्छाया —

त्यजन्तु निम्नोन्नतभावभेदान्
वहेच्च नीलाचले साम्यधारा ।
चौर्यासवस्त्रीव्यभिचारदोषा
न दूषयेयुः परिवारवृन्दम् ।।

कर्ममयजीवनमेव जीवनम्। कर्मणा एव मानव इह शरीरं त्यक्त्वाऽपि जीवितो भवति। अतः लोकहं प्रति तेषां सन्देश इदानीमप्यविस्मरणीयः।

मानव जीवन नुहँइ केवल वर्ष मास दिन दण्ड ।
कर्मे जिएँ नर कर्म एका तार जीवनर मानदण्ड ।।

संस्कृतच्छाया –

वर्षं मासो दिनं दण्डो नास्ति मानवजीवनम् ।
कर्मणा जीवितो धन्यः कर्मैव तस्य जीवनम् ।।

जीवनस्यान्तिमपर्याये विधवानां दुरवस्थामवलोक्य पुर्य्यां जगन्नाथविधवाश्रमस्य स्थापनामकरोत्। तासां स्वावलम्बिजीवनयापनाय तत्र तेन हस्तशिल्पस्य शिक्षाव्यवस्था कृता।

गोपबन्धुरेकः सफलः पत्रकारोऽपि आसीत्। गञ्जाममण्डलस्य ब्रह्मपुरे शशिभूषणरथो गोपबन्धुमहोदयानां प्रेरणया १९१३ तमे 'आशा'- नामिकां पत्रिकां प्राकाशयत्। गोपबन्धुना प्रप्रथमतया 'समाज' नामकं साप्ताहिकपत्रं प्रकाशितम्। अनन्तरं तद् दैनिकं जातम्। इदानीमपि उत्कले प्रकाशितेषु समाचारपत्रेषु तत् प्राथम्यं भजति।

एवंविधरूपेण देशसेवायां स्वजीवनं समर्प्य नैकवारं जनहिताय कारावरणं कृत्वा १९२८ तमे वर्षे शरीरमत्यजत्। परन्तूत्कलस्याबालवृद्धवनितास्तममरपुरुषं पुण्यात्मानमहर्निशं स्मरन्ति।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२१

संस्कृत-वाङ्मये भौतिकविज्ञानम्

डॉ. प्रमोदिनी पण्डा

भारतवर्षस्य समग्रमानवजातेश्च लिपिबद्धज्ञानं भवति प्रथमतया ग्रन्थरूपो वेदः। भारतीयसंस्कृतिः ज्ञानं विज्ञानं च वेदमूलकानि भवन्ति। विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं, विविधं ज्ञानं विज्ञानं, विरुद्धं ज्ञानं विज्ञानम्। वेदेषु कथं विज्ञानस्य मूलं निहितमिति विचारणात् पूर्वं वेदस्य स्वरूपविषय आलोचना करणीया।

आ. श्रौ. सूत्रे उक्तम्— **'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्।'** तर्हि किं मन्त्ररूपेण ब्राह्मणरूपेण गद्यपद्यरूपेण वा यत् संरक्षितमस्ति, तदेव 'वेद'-नाम्ना ज्ञातव्यः तदवर्णितो वा विषयः।

वेदं कण्ठस्थीकृत्य जना 'वेदपाठी'ति परिचयं प्राप्नुवन्ति। तर्हि तैत्तिरीयब्राह्मण इन्द्रभरद्वाज-संवादे किमर्थं सूचितं यत् मानव-जीवनं वेदज्ञानाहरणार्थं पर्याप्तं न भवतीति।

ब्रह्म विद्या वेदश्चातीत एकस्मिन्नर्थे प्रयुक्तान्यासन्। परन्तु प्रत्यक्षं ज्ञानं 'ब्रह्म', पूर्वसंस्कारानुसारं ज्ञानं 'विद्या', शब्द प्रमाणेन च लब्धं ज्ञानं वेदशब्देन सूच्यते। 'विद् ज्ञाने' धातोर् घञ् प्रत्ययो भूत्वा 'वेद'-शब्दो भवति। अतः ज्ञानं, ज्ञातव्यो विषयो, ज्ञानस्य साधनं च वेद-शब्दाथो भवन्ति। पाणिनिमतानुसारं 'विद् ज्ञाने' 'विद् सत्तायां' 'विद्लृ लाभे' 'विद् विचारणे' धातूनां समावेशः वेदशब्दे भवति, येन ब्रह्मणः लक्षणं सत्तां ज्ञानमानन्दं च सूच्यन्ते। सत्ताया उत्पत्तिर्, ज्ञानेन पालनं लाभाल्लयः प्राप्तिश्च भवन्ति।

वस्तुविषये प्रत्यक्षज्ञानं कथं भवति, चक्षुर्भ्यां मनसा अन्येन्द्रियेण प्रकाशेन वा। अवैतेषां समेषामुपस्थितौ। आधुनिका वैज्ञानिकाः कथयन्ति सूर्यस्य प्रकाशेन दर्शनेन्द्रियसाहाय्येन च वयं द्रष्टुं शक्नुमः। सूर्यकिरणे सप्तवर्णाः सन्ति। तर्हि कथं सर्वाणि वस्तूनि सप्तवर्णसंयुक्तानि न दृश्यन्ते? कतिपये कथयन्ति यद् वस्तुनः प्रक्षेपणशक्त्यनुसारं तद्वर्णानां प्रक्षेपणं करोति। तर्हि, अत्र वस्तुशक्तिर् वस्तुनः स्वभावो वा कार्यं करोति। ततः प्रकाशितेन वर्णेन वस्तुनोऽशविशेषो ऽस्ति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अस्मिन् प्रसङ्गे वैदिकविज्ञानं कथयति यदेकैकस्य वस्तुनः प्राणशक्तिरस्ति। बलं विधारणं च प्राणानां स्वरूपे भवतः। वस्तुन्यनयो रुपस्थितेर् हेतोः सर्वस्मिन् वस्तुनि प्राणशक्तिरस्ति, अन्तर्बहिर्भागे च। पार्थिवपदार्थेष्वाग्नेयप्राणाः सन्ति। अग्निर्वैदिकपरिभाषानुसारं द्विधा विभक्तश् चित्यः चिते निधेयश्च। अग्निप्राणानां चयनेन सर्वाणि वस्तूनि निर्मितानि। प्राणा वस्तून्युत्पादयन्ति। वस्तुनः स्वरूपे संघटने च प्रयुक्ता। प्राणा अग्निर्वा वैदिकपरिभाषायां 'चित्यः' कथ्यन्ते। 'चित्यः' चयनं कृतम्। चयनं कृत्वा अग्निर् वस्तुनो निर्माणं करोति। चित्याग्निर् मृतो मर्त्यो भवति। चिते निधेयो मृतो भवति (अर्थात् चित्याग्नौ शक्तिर्मृता भवति)। अत एकस्मिन् स्थाने भवति। चित्ते निधेयो मृतः सन् परितः गच्छति।

सृष्टौ चत्वारः पदार्था एवंविधाः सन्ति १. स्वज्योतिः, २. परज्योतिः, ३. रूपज्योतिः, ४. अज्योतिः। स्वस्य प्रकाशेन प्रकाशितः सूर्यः (विद्युत्, अग्निः) स्वज्योतिः। अन्यस्य प्रकाशेन प्रकाशितः परज्योतिः (चन्द्रमाः, दर्पणं, जलम्)। यस्मिन् कोऽपि प्रकाशो न भवति। रूपज्योतिर् यथा पार्थिववस्तूनि। रूपं तेषां प्रकाशभूतं भवति। यस्मिन् पदार्थेषु रूपमपि न भवति, अज्योतिः भवति। यथा वायुः। स्वज्योतिषः परज्योतिषः प्रकाशोऽस्तीति सर्वे जानन्ति। परन्तु पार्थिवपदार्थानां परिमाणानुसारं प्रकाशो भवति, येन दूरे स्थितं वस्तु द्रष्टुं वयं शक्नुमः। अत्र चितेर्निधेयप्राणाः कार्यं कुर्वन्ति। प्राणानामेवं प्रकटनं वैदिकपरिभाषायां 'वितानवेदः' कथ्यते। विस्तारितं भवतीति वितानः ज्ञानस्य साधनमतः वेदः। वस्तुन आकार ऋक् भवति। अन्तिमं दृष्टिपथमागच्छन्तं स्थानं सामो भवति। सामो नाम समाप्तिः अन्तिमो भागः। मध्यवर्त्यग्नितत्त्वं यजुः प्रमुखं भवति। तस्मात् (अनुमानानुसारं प्रत्यक्षदर्शनानुसारं वस्तुनः स्थितिः पार्श्वे दूरे वा भवतीति स्थिरीक्रियते नूतनानि वस्तून्युत्पद्यन्ते।

वस्तु यदि प्रकाशं स्वीकरोति, तर्ह्यात्मसात् करोति। पुनर्यदा प्रकाशितं भवति तर्हि स्वशक्त्यनुसारं प्रकाश्यते। येन यदात्मसात् कृतं, तत् स्वकीयं भवति (स्वेषु विलीनं भवति)। पुनः यद् बहिरागच्छति स्वशक्तियुक्तं भवति यत् स्वज्योतिर् भवति।

प्रकाशस्य स्रोत एकस्मात् स्थानादागच्छति, तर्हि पार्श्वे दूरे वा वस्तु तिष्ठतीति ज्ञानं कथं भवति? यदा प्रकाशो वस्तूनि स्पृष्ट्वा आगच्छति तर्हि तेन वस्तुनोशाऽप्यागच्छन्ति, येन वयं वस्तु द्रष्टुं शक्नुमः।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आकाशः केवलं शून्यो न भवति। तत्रापि वस्तूनि सन्ति। आधुनिक-वैज्ञानिका एतत् स्वीकुर्वन्ति प्रमाणीकुर्वन्ति च। आकाशस्य बहुलताया अल्पतायाः ज्ञानं प्रत्यक्षेण भवति, यत् दूरतां समीपतां वा सूचयति। अनुमित्या किमपि ज्ञानं न भवति। दूरताया समीपताया अत्र प्रत्यक्षमेव कारणं भवति।

ऋग्-यजुः-सामाः युगपत् कार्य कुर्वन्ति वस्तुनः प्रकाशने। कथमित्यु-दाहरणरूपेण प्रकाशस्य प्राणभूतः सूर्यः (श. ब्रा.) गृहीतः। एवञ्च विवरणमस्ति यदेतन्मण्डलं तपति, तन्महदुक्थम्। अथ यदेतचददीप्यते तन्महाव्रतम्, तानि सामानि, स साम्नां लोकः। अथ य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः सोऽग्निः। तानि यजूंषि, यजुषां लोकः। (का. १०-५-२) सैषा त्रय्येव विद्या तपति। तदधुनाऽपि विद्वांस आहुस्त्रयी वा एषा विद्या तपतीति। वागेदव तत्पश्यन्ती वदति (अविद्वांसः त्रयीविद्यां/त्रीतत्त्वं भिन्नभिन्नमिति कथयन्ति एषा वाग् अर्थात् प्राणैः साकं गम्यमानं सूक्ष्मतत्त्वं त्रिषु प्रकारेषु प्रकाश्यते।

सृष्टिप्रक्रियायामपि त्रयाणां तत्त्वानां समावेशोऽस्ति। सर्वस्मिन् वस्तूनि एतेषां स्थितिरस्ति। एकं विना अपरं न स्थास्यति। अतोऽत्र नित्यसम्बद्धः। शतपथब्राह्मणस्य पुरश्चरणश्रुतौ उक्तम्-त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि, इयमेव ऋचः अस्यां त्वर्चति, योऽर्चति शवावत्रेवचः वाचा ह्यर्चति। योऽर्चति सोऽन्तरिक्षमेव यजूंषि द्यौः सामानि। अतः पृथिव्यन्तरिक्ष-द्युलोकानां देवताः क्रमशोऽग्नि-वायु-आदित्याः ऋग्-यजुः-सामनाम्ना संकेतिता भवन्ति। पार्थिवाग्निर् ऋग् भवति, तस्य व्याप्तिर्द्युलोके 'सूर्यः' भवति। मध्ये यो वायुर्भवतिस 'यजुर्' भवति। अत एव ब्राह्मणे कथित-मृग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् (५-३२)।

यास्काचार्यः – 'इतरेतरजन्मानो' भवन्ति, इतरेतरप्रकृतयः।
समानप्रकृतयः परस्परात् उत्पद्यन्ते ।

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ।।

मनुस्मृतिः १-२३

निर्दिष्टे वेदे निर्दिष्टदेवतायाः प्राधान्यं दृश्यते। ऋग'ग्निमीले पुरोहितम्।' यजुरीषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थः। सामवेदोग्न (सूर्य) आयाहि वोतये। वेदा-'वितानवेद'-'रसवेद'-छन्दोवेद'-रूपेण परिचिताः भवन्ति। मर्यादाबद्धाकारो वैदिकपरिभाषायां 'छन्द' उच्यते। वस्तुनः मूर्तेर् व्यासस्य बिन्दुद्वयं 'छन्दो'

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भवति। मूर्तिः चित्याग्निरूपा भवति। तस्याः केन्द्रबिन्दुः स्थिरो भवति प्रजापतिकस्य अग्नेर् गतिरस्ति। अतो बहिर्गच्छति। मुख्यमूर्तिर् ऋगन्तिमपरिधिः (सूक्ष्ममूर्तयः) 'साम' मध्ये व्याप्तोग्निरसो यजुरुच्यते। अतो वस्तुनो ज्ञानं वेदैर्भवति।

अग्निः प्राणतत्त्वं भवति। 'वाक्' प्राणतत्त्वे आगच्छति। अस्या अवस्थिति-हेतोरग्निः सोम इति। अग्निर् द्विधा विभक्तो भवति। यदि वागधिका भवति तर्ह्यग्निरुच्यते। अत उच्यतेग्नीसोमात्मकं जगत्। प्राणा द्विधा विभज्यत आग्नेप्राणाः सौम्यप्राणाश्च। अग्निः सोमं बहिर्भागादाकृष्य स्वरूपं ददाति।

सूर्यः प्रकाशमुष्णतां च प्रददाति। परत्वाधुनिका विज्ञानविदस्तयोः पूर्तिः कस्मात् भवतीति कथयितुमसमर्था भवति। यद्यपि वेदे उक्तम्- 'सोमेनादित्या बलिनः।' (सूर्यः) अग्निशक्तेर् बहिर्गमनं वेदे 'महोक्थं' कथ्यते। स्वस्मात् स्थानाद् बहिर्गच्छतीत्युत्थक्थो वा। सोमोऽत्र महाव्रतः कथ्यते। भोजनस्य ग्रहस्त्यागश्च व्रतमुच्यते। भोजनेन न्यूनतायाः पूर्तिर्भवति। पदार्थस्य पूर्तिः सोमतत्त्वेन भवति। अतः सोमो महाव्रतो भवति।

गमनागमनं वस्तुनः परिवर्तनं न करोति। वस्तु तथैव तिष्ठति। स भवति यजुः। यजू रसवेदो भवति। अतः कथ्यते 'रसो वै सः'। परं ब्रह्म रसरूपं भवति। ब्रह्मणा सम्बद्धो रसो भवति। सत्तायाः साधनं भवतीति वेदः।

ऋक्-सामो वितानवेद-छन्दोवेदरूपेण मर्यादाया रक्षणं कुरुतः। यजुर् गद्यरूपेण तिष्ठति। नियमातिरिक्तो भवति। यज्ञ आहुतिप्रदानरूपं मुख्यकार्यं यजुर्वेदे भवति। वैज्ञानिकमतानुसारं कार्योत्पादकं यजुर्भवति। नूतनवस्तूना-मुत्पत्तिरस्मादेव भवति। श. ब्रा. (१-३-५, १-२) अयं वा यजुर्योग्यं पवते, एष हि यन्नेवेदं सर्वं जनयति एतं यन्तमिदमनुप्रजायते। तस्माद्वायुरेव यजुरयमेवाकाशो जूः, यदिदमन्तरिक्षम्, एतं ह्याकाशमनुजवते। तदैतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च यच्च जूश्च। तस्माद्यजुरेष एवं ह्येति। तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठित मृक्सामे वहतः।

'यज्जूश्च' 'यज्जूः'। यच्छब्दस्यार्थो भवति गतिशीलः। 'जू' शब्दस्यार्थो भवति स्थिरः। यच्छब्देन वायुः 'जू' शब्देन आकाशो बुध्येते। वायुराकाशयोः सम्मिलितरूपं भवति यजुः। यजुः गतिशीलः सत् वस्तूनि उत्पादयति। आकाशे स्थितिशक्तिरस्ति, अतो यजुः ऋक-साम्नोः उपरि प्रतिष्ठितं भवति। तौ एनं निष्कासयतः प्रवेशयतश्च। अत त्रयो वेदाः सर्वेषां वस्तूनां प्रतिष्ठापका उत्पादकाश्च।

एतौ वाय्वाकाशौ पञ्चभूतमध्ये नैव आगच्छतः। वेदः प्राणरूपः सन् प्राचीनः भवति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋक् ५-४४-१५ यजुरग्निरूपं भवति। 'अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते, अग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति। अग्निर्जागार तमयं सोम। आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः।'

अग्नेः गतिशीलाद् यजुस्तत्त्वात् सृष्टिः प्रभवति। आधुनिकाः वैज्ञानिकाः प्रथमतः आक्सिजनं हाईड्रोजनं भौतिकतत्त्वरूपेण स्वीकृतवन्तः। परन्तु तैरपी लैक्ट्रोन-प्रोटोनेति तत्त्वद्वयस्यावस्थितिरधुना स्वीक्रियते। ययोः प्रोटोनः स्थिरो भवति। इलेक्ट्रोनं परितो भ्रमति किमेतद् वैदिकविज्ञानं नैवानुकरोति।

वेदानां स्फुटप्रादुर्भावः सूर्ये भवति। 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'। अर्थात् स्थावरस्य जङ्गमस्य च समग्रस्य जगत आत्मा सूर्यो भवति। सूर्यो वेदत्रयाणां वितानवेद-छन्दोवेद-रसवेदानां स्वरूपो भवति। अतः तैत्तिरीयब्राह्मण उक्त-(३-१२-९-१) 'मृग्भ्यां जातं सर्वशो मूर्तिमाह। सर्वागतिर्याजुषी हैव शश्वत् सर्वं तेजः सामरूपं हि शश्वत्। सर्वं हीदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्।'

वैज्ञानिकपरिभाषानुसारं त्रयो वेदा अग्निरूपा अथर्ववेदश्चापरूपः सोमप्रधानः। अथर्ववेदः सोमवेद इति कथ्यते। गोपथब्राह्मणेऽथर्ववेदस्य सुवेदसंज्ञा भवति। 'सुवेद' शब्दात् 'स्वेद' शब्दो भवति। अतः वेदत्रयाणां स्वेदरूपो भवत्यथर्ववेदः।

अग्निसोमात्मकं जगदग्नौ सोमस्याहुतिकरणेन जगत उत्पत्तिः स्थितिश्च भवति। अग्नौ यस्याहुतिर्भवति, तदग्निस्वरूपं भवति। अग्नि रत्ता सोम आद्योदनीयः। 'अत्तैव शिष्यते नाद्यम्' नियमादग्निरवशिष्यत इति ज्ञायते। ऋग्वेदादिरग्निस्वरूपः। अथर्ववेदः सोमवेदश्चाद्यो भवति। अतः वेदत्रयी कथ्यते।

अत एवमस्ति वेदे भौतिकविज्ञानस्य स्थितिरिति शम्।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२२

आदर्शसंस्कृतकाव्यशिक्षणम्

प्रो. गङ्गाधरपण्डा

कविताशिक्षणविधेर् ज्ञानात्पूर्वं कवितायाः किं लक्षणमिति तज्ज्ञानं नितान्तमपरिहार्यम्। वैदिककालादारभ्य पण्डितराजजगन्नाथं यावदस्मिन् कविपरम्परावाहिनिसंसारे बहूनि मतानि दृश्यन्ते। तान्यधो दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यन्ते।

i. रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दीभवति।

— तैत्तिरीयोपनिषद् ।

ii. काव्यास्यात्मा स एवार्थ यया चादिकवेः पुरा ।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ।।

— ध्वन्यालोकः

iii. यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः सो ध्वनिरितिसूरिभिः कथितः ।।

— ध्वन्यालोकः

iv. रीतिरात्मा राव्यस्य ।

— वामनः

v. तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

— मम्मटः

vi. वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।

— विश्वनाथः

vii. रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।

— पण्डितराजो जगन्नाथः।

अस्मिन् प्रसङ्गे कानिचन पाश्चात्यमतानि संलक्ष्यन्ते।

i. Poetry is a material composition.

— Johnson.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ii. Thoughts and words in which emotion embodies itself.
— J. S. Mill

iii. Poetry is expression of imagination.
— P. B. Shelly.

iv. Poetry is spontaneous overflow of powerful feelings, talking its origin from emotions recalled in tranquility.
— Wordsworth.

v. Best words in the best order is poetry.
— Calorige

vi. Poetry is interpretation of life through imagianation and emotions.
— Hudson.

२. कवितायाः प्रयोजनम्

बहुभिरालङ्कारिकैः स्वस्वप्रथितग्रन्थेषु काव्यप्रयोजनं प्रदर्शितम्। मम्मटाचार्यस्य तु काव्यलक्षणे सर्वेषां मतानि क्रोडीकृतानि वर्तन्ते। तन्मतं यथा —

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिवृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।।

यद्यपि कविदृष्ट्या काव्यस्य प्रयोजनानि एवं विधानि भवन्ति, परन्तु पाठकसहृदयदृष्ट्याऽऽनन्दप्राप्तिः सौन्दर्यानुभूतिश्च काव्यपाठस्य लक्ष्यमस्ति।

३. छात्राणां कृते कविताशिक्षणस्य सामान्योद्देश्यानि

i. छात्रेषु सस्वरोच्चारणपूर्वकं श्लोकपठनाय योग्यतोत्पादनम्।
ii. रसास्वादानाय शैली-छन्दोऽलङ्कारादीनां ज्ञानप्रदानम्।
iii. कवितासु निहितवास्तविकविचारधारायाः ज्ञानम्।
vi. रसनिष्पत्तये सहृदयताया उद्रेकीकरणम्।
v. कवितासु निहितगुणरीत्यादीनां ज्ञानप्रदानम्।
vi. चरित्रनिर्माणय शिक्षाप्रदानम्।
vii. काव्यसौन्दर्यप्राप्तये समालोचनात्मकमध्ययनम्।

४. कविताशिक्षणस्य विशेषोद्देश्यानि

i) कस्यचित्कवेर् विचारधारायाः शैल्याश्च ज्ञानम्।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ii) कवितायां निहित-विशिष्टसन्देशस्य परिचय:।

iii) कवितायां सन्निहित-नीतिशिक्षाया ज्ञानम्।

iv) धार्मिकशिक्षाया ज्ञानम्।

v) आध्यात्मिकशिक्षाया ज्ञानम्।

vi) कवितायां प्रकृतिचित्रणम्।

vii) कवितायां रसज्ञानम्।

viii) लोकव्यवस्थाया: ज्ञानप्रदानम्।

ix) राजनैतिकसिद्धान्तानां प्रतिपादनम्।

x) कवितापठनान्तरमात्ममूल्याङ्कनस्य ज्ञानम्।

xi) कवेर्जीवनवृत्तस्य ज्ञानम्।

५. पाठ्यक्रमे कवितानां चयनम्

i) प्रकृतिचित्रणविषयकं काव्यम्। (ऋतुसंहारादीनाम्)

ii) रसाभिव्यक्तेर्विषयकं ज्ञानम्। अत्र विभिन्नरसविषयकं काव्यं पाठनीयम्।

iii) सुखदु:खानुभूतिविषयक: पाठ:।

iv) नैतिकमूल्यवर्धनाय पाठ:। भर्तृ-हरिचाणक्यादिकाव्यानां कतिपयांशा: पाठनीया:।

v) धार्मिकाध्यात्मिकविषयाणां सन्निवेश:। अत्र गीताया धार्मिकनेतृणां विषये काव्यपाठ:।

vi) आदर्शपुरुषाणां चरित्रपाठ:। यथा— राम-प्रह्लाद-गौतमबुद्ध-प्रभृतीनामादर्शजीवनविषये ज्ञानम्।

vii) संस्कृतकाव्येष्वेतिहासस्य ज्ञानम्। अत्र रामायण-महाभारत-राज तरङ्गिणीप्रभृतीनां ग्रन्थानां कतिपयानामंशविशेषाणां पाठ:।

viii) स्तोत्रसाहित्यस्य सामान्यज्ञानम्।

ix) सुभाषितानां सम्यक् ज्ञानम्।

६. कविताशिक्षणस्य विभिन्नसोपानानि

अध्यापनसोपानमधिकृत्य शिक्षाजगति हरबर्टमहोदयानां पञ्चपदानि सन्ति प्रसिद्धानि। तानि ईदृग्विधानि।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क. प्रस्तावना (Introduction)

ख. विषयप्रवेशः (Presentation)

ग. तुलना (Comparision)

घ. नियमीकरणम् / साधारणीकरणम् (Generalisation)

ङ. अभ्यासः (Practice)

एतान्येव पञ्च पदानि मनसि संस्थाप्य शिक्षणक्रमः सर्वेषु विषयेषु निर्धारितः। अपेक्षानुसारं तत्र सामान्यपरिवर्तनं परिवर्धनं च कर्तुं शक्येते। कविताशिक्षणेऽपि परिवर्तनपूर्वकमधोलिखितानि सोपानान्यङ्गीकृतानि।

i. वाचनम्

क. अध्यापकद्वारा वाचनम्।

ख. छात्रैर् व्यक्तिगतं सामूहिकं च वाचनम्।

ग. अध्यापकद्वारा बोधकार्यम्।

ii. व्याख्या

क. सन्धिविच्छेदः (पदच्छेदः)।

ख. अन्वयः।

ग. समास विग्रहः।

घ. कठिनशब्दानां व्याख्या।

व्याख्यानस्य शास्त्रीयं लक्षणमित्थमस्ति—

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्योजना।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्॥

iii. समालोचना

क. कविताया विचारसौन्दर्यस्य मूल्याङ्कनम्।

ख. भावसौन्दर्यस्य मूल्याङ्कनम्।

ग. कल्पनासौन्दर्यस्य मूल्याङ्कनम्।

घ. शैली-रस-ध्वनिच्छन्दोऽलङ्कारादीनां ज्ञानम्।

vi. बोधगम्यता

विषयावगाहनानन्तरं छात्राणां सम्यग् बोधो जातो न वेति शिक्षको बहुविधान् प्रयासान् करोति, छात्राणां बोधावबोधं च जानाति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

v पुनरावृत्तिः प्रयोगश्च

अस्मिन् सोपाने पठितस्य पाठ्य-वस्तुनः पुनरावृत्तिं करोत्यध्यापकः। पुनश्च विभिन्नैः कौशलैः पाठगतविभिन्नान् प्रयोगान् साधयति।

कविताशिक्षणविधयः

i. अनुवादप्रणाली

अनेन विधिना मातृभाषायां कविताया अनुवादो भवति। तेन विषयज्ञानं जायते। विधिरयं न रोचकपूर्णः। प्रारम्भिककक्षासु कदाचिद् रुचिपूर्णः स्यान्नोच्चतरकक्षासु।

ii. दण्डान्वयप्रणाली

अस्यां प्रणाल्यामयं क्रमः।

क. श्लोक-पाठः।

ख. पदच्छेदः।

ग. श्लोके सन्निहित-पदानां क्रमनिर्धारणम्।

घ. अन्वयः।

ङ. अर्थबोधार्थमन्वयस्य विश्लेषणम्।

च. अर्थप्रतिपादनम्। अस्मिन् प्रकरणे छन्दो-रस-गुणालङ्कारदीनां विवेचनं भवति।

iii. खण्डान्वयप्रणाली

अस्यां प्रणाल्यां क्रमोऽयं वर्तते।

क. मुख्यवाक्यखण्डस्यान्वेषणम्। मुखक्रियाकतृकर्मणां निर्धारणं कृत्वा तेषां सम्बन्धस्थापनम्।

ख. प्रश्नमाध्यमेन क्रियाविशेषण-गौणकर्म कर्तुश्च विशेषणमन्वेषणीयं भवति।

उदाहरणेन स्पष्टं भवति।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुर्महति ।।

- को नु विज्ञातुमर्हति?

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

- केषां चेतांसि?
- महापुरुषाणां चेतांसि कीदृशानि?
- कस्मादपि कठोराणि?
- कस्मादपि मृदूनि? इत्यादयः प्रश्नाः कर्तव्याः ।

vi. तुलना-विधिः

अत्राऽयं क्रमो विद्यते।

क. कस्यापि कवेर् विभिन्नानां पद्यानां वाचनं कृत्वा कवीनां समानभावापन्न-कविताभिः सह तुलना कार्या।

ख. विभिन्नकवीनां शैली विचारैः सह साम्यं वैषम्यं च परिशीलनीयम्।

ग. विभिन्नपद्यानां समानताया ज्ञानं प्रदेयम्।

v. समीक्षाप्रणाली

उच्चकक्षासु विधिरयमत्यन्तोपयोगी। अत्र शैली-रस-छन्दः-कल्पना-विलास-भावविन्यासादीनां ज्ञानं प्रदीयते।

vi. व्यास-प्रणाली

विधिरयं व्याख्यानात्मकः। शङ्कराचार्यप्रभृतयो भाष्यकाराः स्वस्वप्रस्थान-ग्रन्थेषु प्रणालीमिमामादृतवन्तः। तुलनात्मकदृष्ट्या शास्त्रार्थप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वाचार्याणां खण्डनं स्वशास्त्रस्य च मण्डनं भवति।

उपसंहाररूपेणैवं प्रतिपादयितुं शक्यते यदादर्शप्राध्यापक उपर्युक्त-विधिविमर्शपूर्वकअपेक्षानुसारं स्वसौविध्यानुसारं छात्राणां च सामर्थ्यमनुभूय प्रवर्तयतीति शम्।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२३

आचार्य विद्यासागर के संस्कृत काव्यों में वाग्वैदग्ध्य

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

संस्कृत का सम्पूर्ण काव्यसाहित्य को विषय और रचना शैली के विकास की दृष्टि से तीन श्रेणियों या तीन युगों में विभाजित किया गया है। प्रथमश्रेणी के काव्य रामायण और महाभारत हैं। वे वैदिक और लौकिक सन्धिकाल के काव्य हैं। दूसरे युग का प्रतिनिधित्व कालिदास का वाङ्मय करता है। तीसरी श्रेणी में कालिदास के बाद की कृतियों को रखा जा सकता है।

एक लम्बी अवधि तक संस्कृत के ग्रन्थकारों ने काव्य के अंग और उपांगों पर हमें भरपूर कृतियाँ उपलब्ध करायी हैं। वे हैं महाकाव्य, खण्डकाव्य, गीतिकाव्य, चम्पूकाव्य, ऐतिहासिक काव्य, कथाकाव्य, सुभाषितकाव्य एवं शतककाव्य। इन सभी विषयों की अलग-अलग समीक्षा करने पर हमें विदित होता है कि रचना-विधान और शैली सौन्दर्य की दृष्टि से वे एक से एक बढ़कर हैं। इन सबकी अपनी स्वतन्त्र दिशाएँ हैं और उन सभी दिशाओं को पूर्णतया प्रकाशित करने में संस्कृत के कवियों ने सर्वत्र ही अपने प्रौढ़ पाण्डित्य का प्रदर्शन किया है।

संस्कृत के काव्य-साहित्य की कुछ कृतियों में नीति-विषयों की प्रधानता और उपदेशात्मक सूक्तियों का गौणत्व मिले-जुले रूप में विद्यमान है। इसी प्रकार कुछ सूक्तियाँ ऐसी भी हैं जिनमें प्रधानतया उपदेशात्मक सूक्तियाँ और गौणतया नीतिविषयक सूक्तियाँ सम्मिलित हैं। इसी प्रकार पहले उपलब्ध काव्यकृतियाँ न तो विशुद्ध नीतिपरक हैं और न विशुद्ध उपदेशात्मक हैं। संस्कृत के इन नीतिविषयक उपदेशात्मक काव्यों के निर्माताओं के इस अद्भुत मनोविज्ञान को देखकर आश्चर्य लगता है कि मानव मूल्यों का एवं आदर्शों का किस प्रकार पहले से ही चिन्तन किया गया था।

संस्कृत-काव्य-सर्जन में संस्कृत कवियों के साथ साथ जैनाचार्यों का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। जैनाचार्य हेमचन्द्र जी के योगदान को मैं महत्त्वपूर्ण

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

समझता हूँ। जैनदर्शन के सारस्वत साधकों ने जहाँ ज्ञान, वैराग्य एवं अध्यात्म साधना में सर्वोच्च स्थान प्राप्त किया है, वहीं पर राष्ट्र, समाज एवं साहित्यजगत् में अपना अभूतपूर्व योगदान दिया है। हेमचन्द्र जी के पश्चात् लगभग दो हजार वर्ष पूर्व आचार्य कुन्द-कुन्द ने अध्यात्मविद्या में एक नूतन कीर्तिमान स्थापित किया। समनन्तर समन्तभद्र ने इस नैया को भगीरथ के समान आगे बढ़ाकर अनेक संभावनाओं को साकार रूप दिया।

इसके पश्चात् वाङ्मय के काव्य-इतिहास में एक लम्बी दूरी बन गई थी। लगता है कि इसी दूरी को दूर करने हेतु पूर्वाकाश में नवीन सूर्य के समान आचार्य विद्यासागर जी का उदय हुआ, जिसके हृदय में पूर्वाचार्यों की वाणी गूँजने लगी एवं वे श्रमण-संस्कृति के रक्षार्थ एक सजग प्रहरी बन गये। यह संत धर्माचरण एवं साहित्य साधना में उत्कर्ष को प्राप्त करने लगे।

व्याकरण की दुरूहता के कारण संस्कृत भाषा कठिन होने लगी। इसी कारण जैनाचार्यों ने धर्म के प्रसार हेतु प्राकृत तथा अपभंश भाषा को अपने साहित्य के लिए अपनाया। लगभग प्रथम अथवा द्वितीय शताब्दी में संस्कृत भाषा में जैन साहित्य दृष्टिगोचर होता है। बीसवीं शताब्दी में महान् संस्कृतज्ञ एवं ऋषिप्रवर आचार्य ज्ञानसागर ने चार महाकाव्यों की रचना की। तदुपरान्त आचार्य श्री विद्यासागर जी ने संस्कृत में पाँच शतकों का गुंफन किया जो निम्नानुसार है।

श्रमणशतकम्

इस शतक में श्रमण संस्कृति की अध्यात्म विद्या का प्रांजल प्रदर्शन किया गया है। आत्मा और परमात्मा के अलावा समस्त विकल्पों को त्यागकर, इन्द्रियों पर विजय प्राप्त करके आत्मस्वरूप में अवस्थान करना ही श्रमण जीवन है, यह बताया गया है।

इस शतक की संरचना में कवि ने विश्वलोचन कोश का प्रयोग किया है। काव्य में अनुप्रास, श्लेष एवं यमकालंकार का प्रामुख्य है। क्वचित् क्वचित् उत्प्रेक्षालंकार भी प्रतिभासित होता है। यह ग्रन्थ आर्या छन्द में लिखा गया है। अन्त में दी गई प्रशस्ति से यह ज्ञात होता है कि आचार्य विद्यासागर ने विक्रम संवत् २०३१ वैशाख शुक्ल पूर्णिमा को यह ग्रन्थ पूर्ण किया। इस प्रकार कुल १०७ पद्यों में यह ग्रन्थरत्न प्रतिपादित किया गया है। ग्रन्थ की विशेषता है कि कवि ने स्वयं सभी पद्यों का हिन्दी में पद्यानुवाद किया है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निरंजनशतकम्

ग्रन्थ के नामकरण से तदन्तर्गत विषयवस्तु स्वयं प्रतिफलित होती है। अंजन-रहित अथवा तमो-विरहित शुद्ध आत्मतत्त्व का विवेचन इस ग्रन्थ का प्रतिपाद्य विषय है। इसमें कवि ने स्वयं को ही उपदेश दिया है। क्योंकि जब तक व्यक्ति स्वयं को आचारवान् नहीं कर देता एवं अन्धकार में भटकता है तब तक न तो वह स्वयं का कल्याण कर पाता है और न ही वह लोगों का मार्गदर्शन कर पाता है।

इसमें नानाप्रकार के पाण्डित्यपूर्ण विशेषणों से भगवान् अर्हत् की स्तुति की गई है। यह काव्य द्रुतविलम्बित छन्दों में लिखा गया है। मूलकाव्य १०० श्लोकों में है। ६ श्लोकों में प्रशस्ति, जिनसे ज्ञात होता है कि आचार्य ने उक्त काव्य को संवत् २५०३ ज्येष्ठ शुक्ल पंचमी में श्रीधर केवली की निर्वाणस्थली कुण्डलगिरि में पूर्ण किया। प्रशस्ति के पाँच श्रमण शतक से यथावत् लिये गये हैं। श्रमण शतकवत् कवि ने सभी पद्यों का हिन्दी पद्यानुवाद स्वयं किया।

भावनाशतकम्

इस ग्रन्थ में कवि ने समाज के लोगों के मन में संसार के विषय में सच्ची भावना भर दीया है। ग्रन्थ में संसार की वीभत्सता को बतलाते हुए उससे कैसे मुक्ति प्राप्त होगी, उसका उपाय-निर्णय किया गया है। इसमें प्रश्नवाचक समाधान दिये गये हैं। जैसे-उस प्रकार जब हो सकता है तो इस प्रकार क्यों नहीं हो सकता। श्रमण-संस्कृति की मान्यता के अनुसार सोलह कारण तीर्थङ्करों को दिग्भ्रमित कर सकते हैं। उनसे मुक्ति पाना अनिवार्य है। इसी भावनायुक्त तथ्यों का प्रतिपादन करने के कारण ग्रन्थ का नाम भावना शतक पड़ा है। तीन श्लोकों में गुरु का स्तवन करके सोलह कारणों को प्रत्येक ६-६ पद्यों में प्रतिपादित किया गया है। अन्त में गुरु के आशीर्वाद के साथ ग्रन्थ पूर्णता को प्राप्त हुआ है। हिन्दी पद्यानुवाद से मालूम पड़ता है यह ग्रन्थ संवत् २०३२ श्रावण चतुर्दशी को पूर्ण किया गया है। 'तीर्थङ्कर कैसे बने' यह शीर्षक हिन्दी पद्यानुवाद का है।

परिषह-जयशतकम्

दिगम्बर परम्परा की मान्यतानुसार २२ प्रकार के परिषह होते हैं। साधु कैसे उसे सहन करेगा यह ग्रन्थ का प्रतिपाद्य विषय है। सच्चे श्रमण को स्वयं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भगवान परमेष्ठी सम्मान देते हैं तो उसे साधारणजन को सम्मान से क्या मोह है? इस प्रकार भौतिक वस्तु के आनन्द से अपने को दूर रखकर आदर्श श्रमण बनने के उपायों को १०० श्लोकों में निबद्ध किया गया है। १०१वाँ श्लोक निरञ्जन शतक से अविकल दिया गया है। इसमें द्रुत विलम्बित, अनुष्टुप्, आर्या छन्दों का प्रयोग किया गया है।

सुनीतिशतकम्

भर्तृहरि के बाद अगर नीतिशतक पर कोई मानक कार्य हुआ है तो वह है आचार्य विद्यासागर का सुनीतिशतक। इसमें नीतियों के माध्यम से जीवों को धर्ममार्ग का उपदेश दिया गया है। अपने जन्म एवं कुलगोत्र से आदमी श्रेष्ठ नहीं बनता। अपने सुकर्म एवं आदर्श गुण से वह श्रेष्ठत्व को प्राप्त होता है। इसी प्रकार व्यक्तियों की सामाजिक, धार्मिक एवं राष्ट्रीय चेतना को जाग्रत् करने वाली नीतियाँ इसमें वर्णित हैं। इसमें विषयवस्तु को प्रतिपादित करने वाले १०१ श्लोक हैं। तीन प्रशस्ति एवं चार मंगल कामनाओं के श्लोकों को लेकर कुल १०८ श्लोक इस ग्रन्थ में हैं। अन्य ग्रन्थों के समान ही कवि ने स्वयं इस ग्रन्थ का पद्यानुवाद किया है।

विदग्धता की व्यापकता

काव्य शास्त्र में विदग्ध शब्द के जितने अर्थ हैं, उन सभी का समावेश आचार्य जी के संस्कृत काव्यों में किया गया है। वह अपने वाग्व्यवहार के चातुर्य से अनायास विषयबोध कराने में दृढ़ है। वह केवल शब्दों के सम्यग् ज्ञान में निपुण नहीं है, अपितु शब्दों के सम्यक् प्रयोग में भी प्रवीण है। इसीलिए वह वागविदग्ध होने के साथ ही प्रयोगविदग्ध भी है।

सुन्दरता और रुचिरता, मनोहरता और मनोज्ञता, सरलता और सुकुमारता, लावण्य और लालित्य, स्फूर्ति और ओज सब के सब सौन्दर्य के अंग हैं और ये महाकवि की काव्यभाषा के सभी अवयवों वर्ण, शब्द, वाक्य, विशेषण, उपसर्ग एवं अलंकार तक, प्रत्येक स्तर में प्रतिभाषित है। महान् चिन्तक और समाज सुधारक आचार्य विद्यासागर जी के संस्कृत महाकाव्यों में वैदग्ध्यपूर्ण काव्य-भाषा का भरपूर उपयोग किया गया है, जिससे काव्यों का सौन्दर्य अपने समग्र रूप में उपस्थित हुआ है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आचार्य विद्यासागर की संस्कृत काव्यशैली

संस्कृत काव्यसाहित्य में महाकाव्यों के पश्चात् खण्डकाव्यों का स्थान आता है। इन खण्डकाव्यों का या गीतिकाव्यों का विभाजन तीन प्रमुख श्रेणियों में कर सकते हैं। १. शृङ्गारकाव्य, २. नीतिकाव्य एवं ३. भक्तिकाव्य। शृंगार काव्यों में कालिदास के ऋतुसंहार एवं मेघदूतम्, भर्तृहरि के शृङ्गारशतक एवं अमरुक के अमरुकशतक आदि प्रमुख हैं। नीतिकाव्यों में से भर्तृहरि के नीतिशतक एवं वैराग्यशतक आज अपना प्रथम स्थान बनाये हुए है। भक्तिकाव्यों में स्तोत्रसाहित्य आता है। स्तोत्र-काव्य धर्मपरक होने से भगवद्-भक्ति में अनुराग एवं विषयों में वैराग्य उत्पादन कराने में समर्थ रहे हैं।

आचार्य विद्यासागर के पाँच शतकों को हम नीतिकाव्यों की विधा में रख सकते हैं। महाभारत की विदुरनीति, तदुपर्यन्त चाणक्य नीति के पश्चात् हमारे सामने भर्तृहरि की शैली में अपने पांच रत्नों को विद्वत्समाज के सामने परखने के लिए छोड़ दिया है। भर्तृहरि ने शृंगार की अनित्यता को प्रतिपादित किया है कि

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।
मा संचर मनःपान्थ तत्रास्ति स्मरतस्करः ।।

इसी प्रकार शृंगार से अधिक महत्व शान्तरस को देकर कवि विद्यासागर जी ने कहा—

शृङ्गार एवैकरसो रसेषु न ज्ञाततत्त्वा कवयो भणन्ति ।
अध्यात्मशृङ्गं त्विति राति शान्तः शृङ्गार एवेति ममाशयोऽस्ति ।।

सुनीति-शतकम्-२२

भर्तृहरि ने अपने काव्यों का गुम्फन अनुष्टुप् से लेकर शार्दूलविक्रीडित छन्दों में किया है। इसी प्रकार आचार्य विद्यासागर जी ने कहीं तो वसन्ततिलका, कहीं द्रुतविलम्बित एवं कहीं पर अनुष्टप् छन्दों में अपने काव्यों का विन्यास किया।

जब वाग्देवी की कृपा नहीं होती है तब कवित्व-शक्ति उत्पन्न नहीं होती। इसीलिए कहा गया है—

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ।।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कवि की समता प्रजापति के साथ की जाती है। जिस प्रकार प्रजापति अपने इच्छानुसार जगत् की सृष्टि करता है, ठीक उसी प्रकार कवि भी अपने इच्छानुसार नवीन काव्यों की सृष्टि करता है।

कवित्व की दो आधारशिलायें हैं— दर्शन और वर्णन। इन दोनो के पूर्ण होने पर ही कवित्व का उन्मेष होता है। जिस तरह क्रौञ्च दम्पति में से एक की मृत्यु होने पर वाल्मीकि का हृदय अभिद्रवित हो जाता है और उनका शोक श्लोक में बदल जाता है, ठीक उसी प्रकार हमारे प्रिय आचार्य कविवर विद्यासागर जी ने संसार की अनित्यता को खूब करीब से देखा और मानव समाज को माया-मोह में विजड़ित देखकर उनके मन में दया आयी। उन्हें सही मार्ग दिखाने के निमित्त श्रमणधर्म सम्मत उपदेशपरक ये पाँच ग्रन्थरत्न भेंट किये।

रसविमर्श

काव्य सौन्दर्य की परख करनेवाला शास्त्र काव्यशास्त्र की दृष्टि से आचार्य श्री के पाँच शतकों का परीक्षण करते हैं तो लगता है कि रस एवं अलंकारों का नियोजन रूप यह एक परिपाक है। रस ही काव्य की आत्मा है। कटक कुण्डल जैसे अलंकार काव्य का शोभावर्द्धक है। प्रमुख अलंकारों के सन्निवेश के साथ सर्वत्र शान्तरस को प्राधान्य दिया गया है। काव्यशास्त्र से शान्त रस को नवम रस माना गया है, जिसका निर्वेद स्थायिभाव है। यथा—

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

का. प्र.

काव्यप्रकाश की प्रदीप नामक टीका में यह प्रश्न उठाया गया है कि शान्तरस की भावना तो अनिवार्य है, परन्तु निर्वेद को स्थायी भाव नहीं माना जा सकता है। उसके स्थान पर शम को स्थायी भाव मानना चाहिए। उनका कथन है कि "निर्वेद" चित्तवृत्तियों का अभावरूप होता है, अतएव अभाव होने से उसको स्थायी भाव नहीं माना जा सकता है। इसके विपरीत निरीहावस्था में आत्मलीन होने से जो आनन्द मिलता है उसे शम कहते हैं। शम भावरूप है। अतः शान्तरस के द्वारा तत्त्वज्ञानजन्य निर्वेद प्राप्त होता है जो इन ग्रन्थों का प्रतिपाद्य विषय है। परिषह शतक का एक उदाहरण निर्वेद को व्यवस्थित ढंग से प्रतिपादित करता है—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अनघतां लघुनैति सुसंगतां सुभगतां भगतां गतसंगताम् ।
जितपरीषहकः सह को विदा विदुरिहाप्यघकासह कोविदाः ।।

परिषहशतकम् - ९

अलंकारकल्पना

वक्रोक्तिवादी आचार्य कुन्तक के अनुसार वर्णविन्यासवक्रता छः प्रकार की होती है। इसका अनुप्रासमूलक एक प्रकार वह है, जिसमें थोड़े थोड़े व्यवधानपर एक, दो या अनेक व्यंजन वर्ण संयोजित किये जाते है। उदाहरण स्वरूप श्रमण शक्ति का एक पद्य द्रष्टव्य है।

यत् संसारे सारं स्थायीतरमस्ति सर्वथाऽसारम् ।
सारं तु समयसारं मुक्तिर्यल्लभ्यते साऽरम् ।।

अभयशतक - ३७

अर्थात् संसार में जो क्षणभंगुर सार धन है वह सब प्रकार से असार है सारहीन है। सार श्रेष्ठ तो समयसार शुद्धात्म परिणति है जिसमें मुक्ति शीघ्र प्राप्त होती है। उक्त पद्य में 'र' और 'स' का थोड़े-थोड़े व्यवधान के साथ सहज विन्यास सौष्ठव है। शब्दालंकारों में अनुप्रास और यमक पूर्णतः वर्ण चमत्कार के समुद्भावक अलंकार हैं। वर्णों में उत्पन्न नाद सौन्दर्य वर्ण-विन्यास-वक्रता का अन्तःप्रवाही प्राणतत्त्व है। आचार्य श्री के शतकों में अनेकानेक अलंकारों का समावेश है। साहित्यदर्पणकार कविराज विश्वनाथ ने यमक लक्षण इस प्रकार बताया है कि--

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ।।

यदि अर्थवान् हो, तो भिन्न अर्थवाले, स्वर व्यंजन समुदाय की उसी क्रम से आवृत्ति को यमक कहते हैं। श्रमणशतक का यह श्लोक यमकालंकार का एक ज्वलंत उदाहरण है—

योऽत्ति न सदाहारं रत्नत्रयं च कलयति न सदा हारम् ।
गतमानसदाहाऽरं तमेतु स त्रासदं हा! रम् ।।

अभयशतक - ६४

इस पद्य में चार बार हार शब्द का प्रयोग हुआ है, परन्तु स्वर वर्णों से युक्त होने के कारण अर्थों में भिन्नता आ जाती है। एवं बार बार एक शब्द का आवृत्ति होकर श्रवणसुखद हो जाता है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वाग्वैदग्ध्य में शब्दों का बहुत अधिक मूल्य होता है। शाब्दिक विनियोग का वैदग्ध्य वाग्वैदग्ध्य की विशिष्टता का व्यावर्त्तक गुण है। अर्थ की गरिमा एवं गाम्भीर्य के साथ वाक् या भाषा की सुश्राव्य मसृणता भी वाग्वैदग्ध्य का एक उल्लेखनीय गुण है। वाग्वैदग्ध्य मूलतः भाषिक प्रयोग वैचक्षण्य होता है। इसीलिए वेद में कहा गया है—

"एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति।" इससे यह स्पष्ट होता है कि काव्य में शब्द-शिल्प कथ्य या वर्ण्य वस्तु का ही एक अंग होता है।

गुणों की अभिव्यक्ति

देह में आत्मा के समान काव्य में अंगित्व अर्थात् प्रधानता को प्राप्त जो रस उसके धर्म को गुण कहते हैं जैसे आत्मा के शौर्य आदिको गुण कहा जाता है। यह गुण तीन प्रकार का है। कविराज़ विश्वनाथ के अनुसार—

"माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ।

आचार्य श्री के शतकों में ओज गुण को छोड़कर माधुर्य एवं प्रसाद गुणों का अभिनव प्रयोग किया गया है। जब चित् का द्रुतिस्वरूप आह्लाद को माधुर्य कहते हैं तब चित्त में तुरन्त व्याप्त हो जाने वाले गुणों को प्रसाद कहा जाता है। साहित्यदर्पण में प्रसाद गुण का लक्षण निम्नानुसार है।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।।

परिषहशतकम् में प्रसादगुण का उदाहरण द्रष्टव्य है—

सरसि जन्तुसभा न कतापतः सरसिजं तु कुतोऽम्बु वितापतः ।
इयति धर्मणि शान्तिसुधारकस्तदवरोधन-भावविदारकः ।।

परिषहशतकम्- २०

सूर्य के सन्ताप से सरोवर में जलचरों का समूह नहीं रहा। ताप की अधिकता से जल सूख गया, फिर कमल कैसे रह सकता है? ऐसी गर्मी में शान्ति के धारक मुनि, उस गर्मी को रोकने वाले भाव को भी दूर करते हैं अर्थात् गर्मी को दूर करने के भाव भी नहीं करते हैं। इस श्लोक में कतापतः वितापतः एवं सुधारकः विदारकः आदि शब्द शुष्क इन्धन में अग्नि के प्रवेश की तरह सहृदय में प्रवेश कर जाते हैं।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उपसंहार

इसी प्रकार बहुशास्त्रों के धनी कविशिरोमणि आचार्य विद्यासागर केवल वाग्वैदग्ध्य में नहीं, सर्वत: आयामी प्रतिभा सम्पन्न है। अपने समय की साहित्यिक, सामाजिक, धार्मिक और राजनैतिक विसंगतियों के प्रति पूर्ण सजगता एवं सचेष्टता का पारिपार्श्विक प्रभाव उनकी वाग्विदग्धता का कारण बन गया। इसके अतिरिक्त आलंकारिक प्रयोग केवल वाणी का मण्डन नहीं करता, अपि तु उसके भावों की अभिव्यक्ति में आवश्यक और अपेक्षित उपादान का ही काम करता है। उन्होंने अलंकारों के केवल शास्त्रीय निर्वाह का प्रयास नहीं किया है, अपि तु अधिकाधिक प्रभावक और रमणीय बनाना ही अपना काव्य-कला का प्रमुख लक्ष्य माना है।

जब हम आचार्य श्री विद्यासागर जी के समस्त काव्यग्रन्थों का अवलोकन करते हैं तब पाते हैं कि पग-पग पर उन्होंने अपनी अनुभवजन्य भावना को अपने श्रावकों को बताया। स्वयं को भी शिक्षित एवं निर्वेद कराया। ज्ञान, वैराग्य और अध्यात्म भावना से परिचित कराया। अत: पाँचो के पाँच काव्यशतक शान्तरस से ओत:प्रोत हैं। आत्मस्वरूप में अवस्थान करना ही प्रत्येक श्रमण का कर्तव्य है। संस्कृति के इन परम गहन तत्त्वों को काव्यिकधारा में अत्यन्त शालीनता से कवि ने प्रतिपादित कर संस्कृत वाङ्मय के शतक साहित्य में एक नूतन कड़ी जोड़ दी। संस्कृत के ये पांचो ग्रन्थ श्रमण संस्कृति की अनवद्य कृतियाँ हैं, इसमें सन्देह का लेश भी नहीं है।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

24

SOME TEACHING TECHNIQUES KNOWN TO KĀLIDĀSA

After a careful study of the literature of Kālidāsa, it is seen that he is a poet as well as an educator. This can be marked from his works. If we compare the modern education and the view-points of Kālidāsa, we can better understand his ideology with regard to vaious aspects education. According to him the following things are strictly observed to give a better education.

i) Response by the learner

He has prescribed a define period for formmal education. There must be some evidence of learning in the form of response on the part of the learner. If the learner is not attentive, the learning cannot take place according to the method. Gaṇadāsa and Haradatta, two dance-masters of the king, have got proper response from their disciples when demanded. Mālavikā, the disciples of Gaṇadāsa and desciple of Haradatta are always ready to respond what they have learnt from their teachers. The teacher has full confidence in his disciple.[2]

ii. Feedback and Motivation

The next important for modern technology are feedback and motivation. A good teacher does many things and exhibits many things to attract the student to the topic. Again he encashes the knowledge which is known as feedback. Kālidāsa has shown this skill in Raghuvaṁśam in the context of Dilīpa's matchless service for the cow, Nandinī by the order of his teacher Vasiṣṭha. Dilīpa's offering of his own body in lieu of the cow to the lion is the best example of motivation of the teacher.

The modern definitions of learning according to John P. Dececco and B. C. Mathis are: (i) it is a relatively permanent change in the

---

1. Śaiśavebhyastavidyānām. Raghu. 1-8.
2. Vivāde darśayiṣyāmi kriyāsaṁkrāntirātmanaḥ. Māla. Act. 1-19.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

learner's behaviour (ii) it is the result of some reinforced experience. By severe penance and continuous efforts, Kālidāsa's Pārvatī by her lucid defiant talk has defeated even Lord Śiva who admitted to become her slave.[1] Similarly, learning to Rāma and Lakṣmaṇa by the teaching of Viśvāmitra has trained them to slay the demons even in their tender age.

iii. The System of Examination

An examination should be judged by a panel of judges. In Mālavikāgnimitram, the king takes the assistance of Kauṣikakī.[2]

iv. The nature of a good teacher

The teacher who knows first can let others know.[3] The purpose of education is successful if there is involvment of both the teacher and the taught. Kālidāsa's[4] teacher is an ideal one who does not proceed in the pursuit of knowledge for money, only he procceeds for commercial purpose. Commercialisation is rediculed, rather he should prepare himself to meet challenge of education[5] and become modest.[6]

v. Classification of students

According to psychology, there are four kinds of students in the class room (a) Gifted child[7] (b) backward child, (c) mentally retarded child and (d) Physically handicapped child. Keeping this point in view, Kālidāsa has rightly said that the teacher teaches equally to all the students but the acceptance and response differ as the rain waters fall in all the shells but all do not bear pearls.[8] It is due to their heredity and environment. It would be the fault of an educator if he does not choose his disciple on the basis of merit. An educated man has power to judge himself his own conscience and knowledge, which is right and which is

---

1. adyaprabhṛti-kumārasaṁbhavam- v 56
2. pakṣapātamatra devi manyate. Māla Act 1. prose.
3. Śliṣṭā kriyā, Māla-Act. 1-16
4. labddhāspadāsmiti, Māla Act 1-17
5. Vivāde darśayiṣyāmi, Māla-Act. 1-19
6. Jñāne maunaṅ kṣamā śaktau.... Raghu-canto 1-22
7. Prapedire Prāktanajanmavidyāh, Ku. 1-30
8. Māla, viṣkambhaka-6

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

wrong, but and uneduated man considers every thing from other's point of view.[1]

Not the age but the excellency should be the criterion of selection. Thus old seers have come to see the severe penances of Pārvatī in Kālidāsa's Kumārsambhavam.[2]

We do not read for our selfish interest but for the sake of the society. Kālidāsa remarkably pointed out the same things in Raghuvaṁśam.[3]

Thus to conclude this, it is observed that, Kālidāsa has shown his aptitude in the field of education. In a nutshell, a discussion about a good teacher, a good student. system of examination, behaviour pattern of the teacher and the taught, the teacher's profession, the true knowledge etc. are found in the Kālidāsa's literature.

❖ ❖ ❖

1. santaḥ parīkṣyānyatarad bhajante, Māla-2
2. na dharmavṛddheṣu vayaḥ samīkṣyate, kumāra-5.16.
3. vasu tasya vibhorna kevalam, Raghu. 8-31.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

25

SANSKRIT EDUCATION IN ORISSA BEFORE INDEPENDENCE

Prof. Gangadhar Panda

In between the fifth and the tenth century A. D. some names of Sanskrit Scholars of Orissa had come to our notice through the inscriptions and copper plates. They were-Pataṅga Śivācārya, Viṣṇu Śarmā, Mahāpratihāra Hariśarmā, Bhavaśarmā, Pṛthviśarmā, Bhaṭṭanārayaṇa, Simha Bhaṭṭa, Puruṣottama Bhaṭṭa and so on.[1]

With the advent of the Buddhist religion, a number of *Maṭhas* were established in different parts of Orissa. These were residential schools for Sanskrit students. Some scholars were keeping a few students in their own houses and teaching them. The subjects taught were Vedas, Vedāṅgas, Purāṇetihāsa, all schools like Sāṅkhya, Yoga, Nyāya, Vaiśeṣika, Mīmāmsā and Vedānta.[2]

In 1803 Orissa came under British Control and there came a change in the tradition of Sanskrit education. In January 1835, Governor General appointed W. Adam to survey the educational system of Bengal, Bihar and Orissa. According to his report, it was understood that there were two types of institutions giving education. Elementary School and Schools of learning. General writing reading and mathematics were taught in elementary schools. And knowledge for intellectual development was Coming under the school of learning but there was no fixation of the scale of pay for the teachers. The teachers were paid a meagre amount by the patrons. Some Sanskrit Scholars were also allotted some lands for their livelihood. The teachers were teaching the students with deep interest considering this profession a social responsibility. This type of education was not too much exepensive. But

1. Śri Nīlamaṇi Miśra, Saṁskritalekha O Lekhaka. p-4
2. A. P. Saha. Life in Mediaeval Orissa. p-14

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

in this system there was no system of examination and distribution of certificates. There were no published books. Everything was written on palm leaves. Teachers are considered as the main source of knowledge.

From 1813 to 1833, the following progress took place :–

i. Establishment of a Sanskrit College.

ii. In 1824, Colleges for oriental learning were established at Calcutta.

iii. A press was established at Calcutta for the publication of the books in Sanskrit, Arabic and Persian.

iv. Translation of English books into oriental langrages.

Only one lakh of rupees were sanctioned for education in the whole of India. W. Adam and A. Frazer had given much importance for oriental system of Education. But Lord Macaulay had emphasized on the Western system of Education. The then Viceroy, Lord Bentink accepted the view of Lord Macaulay and a dark period came for Sanskrit Education in India.

Again in 1854, Wood, in his educational despatch, gave some importance to the oriental studies, as a result of which Sanskrit was kept in the syllabus in a modern way in the University of Bombay. After three years, Sanskrit in the University of Madras and Calcutta. In the entrance examination of the school, Sanskrit was kept as the second language. In 1914, through the efforts of Shri Āśutoṣa Mukhopadhyāya. A Post-Graduate Department in Sanskrit was opened in Calcutta University. In this way Sanskrit got its modernisation as it was kept in the English College as a subject. But the traditional way of Sanskrit teaching could go equally with the modern method of teaching.

In the last part of the 19th century, there was a great controversy regarding the courses of studies in Sanskrit at different levels. Only at Varanasi Sanskrit College all eighteen Departments were functioning. English was kept in courses of study. But there started a controversy between Mr. G. Thibaut and Mr. Pramod Das. According to Thibaut, Co-relation between Eastern and Western languages is essential. According to Mr. Mitra, at first a student should get proficiency in Sanskrit, after that he could learn Western subjects.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

In 1803, Orissa came under the British rule. Prior to this, in the time of Marahaṭṭā, Sanskrit institutions were patronized by the rulers of that locality. These institutions were known as catuṣpāṭhī.

Mostly these institutions were situated in Mathas and temples. These institutions were named as tolas. The teachers and taughts were sitting on the ground. This is called *tala* in Oriya. Most probably form *tala* this to name might have come.[1] During the British period, there were a number of Sanskrit institutions located in mathas and temples. Puri was very popular for Sanskrit learning. So, this town was considered as an open University city in India.[2]

In 1865, at Puri Zilla School, a Sanskrit School was functioning under the then Sanskrit teacher of that school. After the school hour, with the financial aid of Dig Vijayabāhādur, a resident of Balarampur of Ayodhya, started teaching Sanskrit in the same School building. In 1918, the same school became a College through the effort of Mahāmahopadyāya Sadāśiva Misra. At Puri in 1921, Veda Karmakāṇḍa Mahāvidyālaya at Svargadvāra Road and in 1932 Nilāchala Nārāyaṇa Chatuṣpaṭhy at Lokanath Road etc. were established. All the Sanskrit institutions of Orissa were under the control of Bihar-Orissa administration. Up to 1936, Orissa was under the control of Bihar-Orissa administration. In 1936, Orissa was separated from Bihar. And Utkala Sanskrit Samiti was estabilished by the Government to look after the administration, supervision and examination of Sanskrit education. This system and the practice were continued till the estalblishment of Śrī Jagannātha Sanskriṭ University at Puri in 1981.

❖ ❖ ❖

1. Pūrṇacandra-Oriya Bhaṣākoṣa.
2. Reports of the sanskrit Commission. 1955-56.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

SUPERNATURAL ELEMENT IN MĀLAVIKĀGNIMITRAM

Pfof. Gangadhar Panda

Mālavikāgnimitram centres round the so-called historical events and characters. Kālidāsa delineates the story with a touch of supernatural flavour.

It is always open to the poet to dye his plot in the manner he chooses. The story as we know, bases on history, but Kālidāsa depicts it as the love story of Agnimitra, the king of Vidiśā and Mālavikā, the princess of Vidarbha known to the sister of Mādhvasena. So, this love story is the flowing imagination of the poet, but M. R. Kale thinks that the story of love may not coincide a more imagination of love with a historical fact. So, it has some basic ground. Kale has suggested in the introduction to his edition of Mālavikāgnimitram that some story of a secret love affair in the harem of Agnimitra might have been popular during the days of Kālidāsa.[1] The story being more or less historical, it has little chances for the supernatural elements to play a wider role in the plot. Still the popular modes of Supernatural colourings are much too evident.

1. Aśoka-dohada

The theme of "Aśoka-dohada" is most important in the plot of the drama. The third act has moved round this idea. The love becomes lovelier in the fifth act by the wonderful blossoming of Aśoka as depicted in the last part of the fourth act.[2] As it is mentioned that the chief queen Dhāriṇī has negotiated with Mālavikā that if the flowers of Aśoka would blossom within five days, she would fulfil her desire[3].

1. M. R. Kale, The introduction to Mālavikāgnimitram. p. 20-23.
2. (नेपथ्ये) आश्चर्यमाश्चर्यम्। अपूर्ण एवं पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः सन्नद्धस्तपनीयाशोकः। यावद् देव्यै निवेदयामि। माल. अङ्क-४
3. यद्यसौ पञ्चरात्राभ्यन्तरे कुसुमं दर्शयति ततोऽहमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति। माल. अङ्क- ३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

But for the kicking of Mālavikā, the Aśoka could not blossom before time. The queen has to give the hand of Mālavikā in marrige to the king much against her pleasure. The Play turns into a comedy due to the blossoming Aśoka only. In order to make the Aśoka blossom, Kālidāsa utilises a supernatural trick and it becomes inseparable limb of the main plot. It is supposed that Dohada is derived from 'dvi-hṛd'[1] or 'dauhrd' of prākṛta.[2] Mainly Dohada means the longing or craving of a pregnant lady. But it has been associated with trees and plants as well. It is more applicable with the trees. In connection with the trees the meaning of 'dohada' is a special treatment for blossoming.[3] Going through the literature of Kālidāsa one would definitely feel that Kālidāsa is very fond of attributing feelings and conscious desires to the botanical world. In Uttar-Megha red Aśoka and Kesara are said to actually await the benign touches of the feminine foot and the splitting of liquor from the mouths of drinking damsels.[4]

In Kumārasambhavam, with the sudden advent of the spring the Aśoka trees are said to bear blossoms irrespective of the flowery touches of the feminine feet[5]. Kālidāsa has repeated the same idea in Raghuvanśam also.[6] Mallinātha's commentary on the fifteenth stanza

---

1. द्विहृदयां च नारी दौहृदिनीमाचक्षते...........................
   लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयति।
   -सुश्रुत, शारीरसंस्थान, अङ्ग ३-१८१
2. Vide-dohada in Sanskrit English Dictionary -by Moniyar Williams
3. तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् ।
   पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ।। --शब्दार्णवम्।
4. रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
   प्रत्यासन्नौ कुरबकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
   एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
   काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनाऽस्याः ।। --उत्तर मेघ-१५
5. असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
   पादेन नापेक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ।। --कु. स. ३,२६
6. कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
   अलकाभरणं कथं नु तत् तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ।। --रघुवंशम्, ८, ६२
   साऽतिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
   ताभिरप्युहृतं मुखासवं सोऽपिबद् बकुलतुल्यदोहदः ।। --रघुवंशम्, १९,१२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

of the Uttara-Megha has listed Aśoka, Bakula, Priyaṅgu, Tilaka, Kurabaka, Mandāra, Nameru, Campaka, Rasāla and Karṇikāra in the class of, 'dohada' trees.[1]

Kālidāsa is the fore-runner of this tradition. The pattern set by him has been repeated through out the Sanskrit literature. Kālidāsa in fact, seems to visualise a close relationship between nature and the human World.

Dr. Hajariprasad Dwivedi, following Furgussion suggests the plant worship among the aboriginal tribes as the basis of this idea. Yakṣas have been considered as the presiding diety of some of the trees. Some portraits of women worshipping the trees for child bearing are found at Bodhgaya and Mathura. Strangely enough Aśoka is missing in these depictions. Thus a reciprocal under Ashoka is missing in these depictions. Thus a reciprocal understanding between the trees and the women folk is established. The ladies of the Yakṣas tribe have traditionally been held as the ideas or feminine beauty. It is therefore that the Yakṣiṇī is closely associated with the 'dohada' of the trees.[2]

Dr. B. S. Upadhyaya holds 'Dohada' as being anticipatory to Kālidāsa both in the life and the art. According to him "Both in the Kuṣāṇa as well as Gupta sculptural compositions we find scenes of 'dohada' (striking by a woman of an Aśoka tree with her feet to make it blossom) depicted vividly. The Yakṣiṇī stands half naked exhibiting the exquisite roundness and the fleshy pliancy of her features preparing to kick or kicking the Aśoka tree to make it brust into flowers. Kālidāsa makes frequent allusions to such 'dohadas' which present to us the forms of the above mentioned scenes. The extreme sameness is so patent that the visitor stands convinced of the identity in a corresponding scene of the two. While preparing the catalogue of the Mathura Museum, Dr. P.H. Vogel was struck by the similarity in the Mālavikāgnimitram which he quoted to point out the parallelism in his catalogue of sculptures

---

1. अशोकबकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धः ।
   स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति, बकुलः शीधगण्डुषसेकात्, मन्दारो नर्मवाक्यात् मृदुहसनाच्चम्पको, वक्तुवाताच्यूतो गीतान्नमेरुर्विकसति, पुरो नर्त्तनात् कर्णिकारः ।
   संजीवनी-उत्तर मेघः, १५१
2. Dr. Hajariprasad Diwedi, Hindi Sahitya kī Bhūmikā -pp. 228-230

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

in the archaeological Museum at Mathura. Here we must observe that literature draws from life as also does art, but where as the former may be an aristocratic occupation of the few, the specimens of the latter are always the attraction of both, the exalted and the common. The endless variety of such scenes in public buildings, monasteries, temples and private houses of the kuṣāṇa and Gupta periods were bound to create an image for like reflections in literature. Imagination, howsoever wild, is chained to earth and it is always fed by incidents of life. Kālidāsa, therefore, is alluding to contemporary or antecedent models in art.''[1]

Kālidāsa has used the theme of 'Aśoka-dohada' for the plot-construction in the play. Interfusion of the animate and the inanimate furnishes a perfect philosophical back-ground for the art of Kālidāsa to unfold.[2]

The interdependance of Aśoka tree and Mālavikā is too much clear.[3] On the otherhand, the king Agnimitra identifies himself with the Aśoka tree as if to share tender touch of Malavika's foot.[4] Kalidasa's Yaksa too echoes the same feelings[5]. Agnimitra in fact treats the Aśoka

---

1. B. S. Upadhyaya, India in Kālidāsa p. 240

2. कालिदास के काव्य पर समग्र भाव से विचार करने पर ज्ञान स्पष्ट एवं प्रधान होकर दिखायी पड़ता है कि उनके मन में विश्वसृष्टि के भीतर चिद्-अचिद् की भेदरेखा मानो कहीं भी स्पष्ट नहीं है; इस सम्बन्ध में वे मानो बहुत कुछ अद्वैतवाद के विश्वासी थे''।
— डॉ. एस. वि. दासगुप्ता, उपमा कालिदासस्य पृष्ठ-४७।

3. अयं स सुकुमारदोहदापेक्षो गृहीतकुसुमनेपथ्य उत्कण्ठितां मामनुकरोत्यशोकः ।
माल. अङ्क-३

4. राजा-सम्यगभिहितं भवता

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रणिहितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ।।

विदूषकः-पारयिष्यसि तत्रभवत्या अपराद्धम् ।
राजा-प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य ।।

5. एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी । उत्तरमेघ, ५१।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

tree as his competitor and his jealousy is much too obvious.[1] Under the circumastances, the king actually starts begging for Mālavikā's favours.[2] Kālidāsa have cleverly transferred the 'Dohada' from the Aśoka tree to the king himself.

In fact, the entire idea of employing 'Dohada' for the plot construction in the drama is based on a supernatural motif. Kālidāsa plays freely with the popular beliefs to embellish his dramatic theme.

2. Siddhādeśa

Mālavikā is introduced as a maid servant in the drama. With the twist of events she is discovered to be a princess. The sudden disclosure of her identity causes a kind melancholia in the queen Dhāriṇī. Parivrājikā is the only person to have known this fact from the very beginning. She bears her testimony before the king at a later stage in the fifth act only.[3]

Kālidāsa has covered the propriety of the incidence under the formula of Siddhādeśa. Social acceptance of such supernatural forces was very well known to the author. It is, therefore, that he puntuated his drama with the simple device of Siddhādeśa in order to promote the element of suspence in the reinforcement of the love story. The bitterness of Dhāriṇī melted also with remorse for her past misunderstanding.

None has questioned the validity of Siddhādeśa, not even Mālavikā herself,[4] who is perfectly reconciled with her status in the place. The supernatural content of the inevitableness is taken for granted.

---

१. आदाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।
उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ।। माल. अङ्क ३-१६

२. धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरात्प्रभृति ।
स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः ।। माल. अङ्क-३-१९।

३. परिव्राजिका—
श्रूयताम्। इयं पितरि जीवति केनापि लोकयात्रागतेन सिद्धादेशेन साधुना मत्समक्षमदिष्टा संवत्सरमात्रमियं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यति। तदवश्यम्भाविनमादेश-मस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया साधुकृतमिति पश्यामि।
माल. अङ्क-५१

४. राजा--अथात्रभवती कथमित्थंभूता ।
मालविका- (निःश्वस्यात्मगतम्) विधिनियोगेन । --माल. अङ्क- ५१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

3. Śakuna

Mālavikāgnimitram uses omens, based on common beliefs. Instant flickering of the right eye has an assurance for Mālavikā.[1] The popular consent for the omens, certainly has a supernatural note. Kālidāsa is well acquainted with the superstitious nature of women. It is therefore, that Mālavikā gets reassured of her good luck.

4. Divine Origin of Nātya

Kālidāsa displays his faith in the supernatural origin of Drama in Mālavikāgnimtram. According to him, "Sages regard this (the drama) as an agreeable sacrificial feast to the eyes of the Gods, it has been divided in two different ways by Śiva in his body which is blended with that of Umā, herein is seen the behaviour (life) of men arising from the three prime qualities and distinguished by various sentiments. Nātya is mostly the one chief amusement of the people of varied tastes.[2] Nātya is poetically called a kratu, because it not only gives satisfaction to the Gods as a sacrifice does, but it is also supposed to be of sacred character. Nātya is the combinition of three qualities. The three qualities as the constituents of Prakṛti, according to saṅkhya philosophy, are sattva the quality of purity or goodness, Rajas, the quality of foulness or passion, and Tamas, the quality of darkness.

Kālidāsa's acceptance of the mythological origin of Nātya is largely based on supernatural grounds.

5. Snake-bite and its cure

The process of cure from the snake-bite was known as Udakumbha-vidhāna. Dhruvasiddhi, the royal physician, asks for something with the

---

1. मालविका--

   जानामि निमिमिशात्तं कौतुकालङ्कारस्य। तथापि बिसिनीपत्रगतं
   सलिलमिव वेपते मे हृदयम्। दक्षिणेतरमपि नयनं बहुशः स्फुरति।

   --माल. अङ्क-५।

2. देवानामिदमामनन्ति मुनयः क्रान्तं क्रतुं चाक्षुषं
   रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
   त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
   नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ।। --माल. अङ्क-१।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

insignia of a snake, to effect the cure of snakebite by way of Udakumbha-vidhāna.[1] Dhāriṇī parts with her ring, marked with a snake which is in fact used as a seal to ensure the release of Mālavikā and Bakulavalikā from their imprisonment. According to Bhairavī Tantras, Udakumbha-vidhāna is as follows :–

भैरवी उवाच

देवदेव जगन्नाथ जगतां हितकारक ।
केनोपायेन भगवन्मर्त्यः सर्पविषं जयेत् ।।

ईश्वर उवाच

शृणु देवि ! प्रवक्ष्मामि यन्नोक्तं कस्यचित्पुरा ।
उदकुम्भविधानेन विषं राजिमतां जयेत् ।।

घटमेकं समादाय मृण्मयं चाव्रणं शुभम् ।
कन्याकर्तितसूत्रेण वेष्टनं तद्गले चरेत् ।।

पुनर्नवा त्रिकटुकं वृहत्यौ सारिवे बला ।
कल्पमेषा कुमार्याश्च रसेन परिकल्पयेत् ।।

घटान्तं लेपयेत्तेन बर्हिभागं तु धूपयेत् ।
तदवन्मधूकपद्मकेसरचन्दनैः ।।

मौनेन जलमाहृत्य नद्यास्ताम्रघटेन वै ।
तं घटं पूरयेन्मन्त्रमिममुच्चर्द्य यत्नतः ।।

ॐ नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।
यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयम् ।।

एतेन सत्यवाक्येन सलिलं चामृतायताम् ।
हस्तेन तं घटं स्पृष्ट्वा उत्तराभिमुखः स्थितः ।।

एतेन मन्त्रराजेन जलं तदभिमन्त्रयत् ।
नमो वैडूर्यमाते हुलु हुलु रक्ष मां सर्पविषेभ्यः ।।

---

१. ध्रूवसिद्धिर्विज्ञापयति-उदकुम्भविधानेन सर्पमुद्रितं किमपि कल्पयितव्यम् । तदन्विष्यतामिति । माल. अङ्क ४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गौरि गान्धारि मातङ्गि चाण्डालि स्वाहा ।
अनूर्वनुजाय विनतानन्दनाय काश्यपाय ।
पक्षिराजाय नारायणवाहनायामृतहरणाय ।।

ॐ नमो गरुडायेदं जलममृतरूपं कुरु कुरु
दर्वीकाराद्यखिलपन्नगानां विषं विषं संहर ।
ॐ नमो नारायणेति ।।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी खपूरः कुन्दरुस्तथा ।
पञ्चवल्कवरायष्टी नागपुष्पैर्लवालुकम् ।।

जीवकर्षभकोशीरं सितापद्मकमुत्पेतम् ।
कुमार्या स्नातया कुम्भे क्षिपेत्संचूर्ण्य भैरवी ।।

सुरसामार्कवकुशशिरीषाम्बुदनिम्बकैः ।
बद्धकूर्चेन तत्तोयं सेचनयेच्छतवारकम् ।।

सर्पदष्टप्रदेशं तु मन्त्रमेनं पठन्पुनः अनूर्वनुज
इत्यादि यावद्रामात्रहर्षणम्

विषमुक्तो भवेज्जन्तुस्तक्षकेणापि दंशितः ।
अपमृत्युविनाशार्थं सिञ्चेच्छिरसि मानवः ।।

सर्पबाधाप्रशमनं विषरोगनिवारणम् ।
उदकुम्भविधानं ते मया देवि प्रकीर्तितम् ।।

गृहे सिञ्चञ्जलमिदं पलायन्ते भुजङ्गमाः ।
स्मरणादोषधीनां तु सकृन्मन्त्रस्य कीर्तनम् ।।

इति।

It is very difficult to determine whether Kālidāsa had the prescription of Bhairavī Tantra in mind. Still, whatever he thought of Udakumbha-vidhāna, could not have been much different than the process quoted in the Bhairavī Tantra. This kind of remedy for snake-bite has a supernatural tone about it. The process must also have been popular with the masses.

Mālavikāgnimitram as compared to other two plays of Kālidāsa has a limited scope for the display of supernatural settings.

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

27

SUPERNATURAL ELEMENTS IN VIKRAMORVAŚĪYAM

Vikramorvaśīyam is based on a popular vedic story.[1] The original story of Urvaśī is repeated in Śatapatha-Brāhmaṇa.[2] Lifting only the original theme from Ṛgveda or Śatapatha Brāhmaṇa, Kālidāsa dyes his play in different manner with the colours of his imagination.

According to the Vedic story king Pururavas, a mortal and the Apsarā, Urvaśī find themselves in irresistible mutual love. Urvaśī consents to live with Pururavas on the earth, as his wife but only on the definite agreement that she should never behold him divested of his apparel. This agreement is the central point of the whole story and at the sametime the rock on which the matrimony must sometime be. After the couple have lived together for a period of four years giving themselves entirely to the enjoyment of conjugal pleasure, the Gandharvas, who have a rightful claim upon Urvaśī and who do not wish her to stay away from themselves any more, come one night to the residence of Puruavas and produce a sound as of bleating of lambs. Urvaśī fancies that her pet lambs are being stolen away by some one and calls upon Puruavas to rescue them. As soon as Pururavas jumps out of his bed in order to apprehend the supposed thief, the Gandharvas set forth a flash of lighting. Urvaśī sees Pururvas stark nacked. The contract is broken. Urvaśī ruthlessly abandons Pururavas and vanishes from the scene. Full of despair and rantic with grief, Pururavas wanders about here and there in search of her. At last he meets her accidently. He implores her to come back to him. She asks him to go back. The story turns into a tragedy. The love between a nymph and a human being terminates abruptly.

The same story has been developed in various Purāṇas like Vāyu, Matsya and Padma etc. Padma Purāṇa, for the first time gives a clear

1. Ṛgveda. 10.95.
2. Śatpatha-Brāhmaṇa. 11-5-1

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

idea of the curse by the sage Bharta which Kālidāsa seems to have developed in his drama.

1. SUPERNATURAL CHARACTERS

(A) Urvaśī, the Heroine

Urvaśī is one of the lovely Apsara of Indra. She finds that she could scarcely live in the stifling atmosphare of the court of Indra. As an Apsarā, her personality is adorned with many supernatural traits. It is true, when Arther Ryder says, that the figure of Apsara is so inexhaustive that she cannot be called a mortal and her human nature is so inexhaustive that she can not be called an Apsara.[1]

Kalidasa has handled this heavenly character with a great care. A common courtesan from heaven, having no heart for the true love is changed in to a sensitive girl. Her love is not merely a replica of passion, but it is also impulsive. When she is rescued from the jaws of Keśin, the demon, it is the valour of Puraravas that kindles the fire of love in her heart, Kālidāsa brings her love to Pururavas in bold relief by making her inadvertently pronounce the name of Pururavas in the place of Puruṣottama in the celestial drama, Lakṣmī-svayamvaram. Her attachment to the king is again proved by her action in bringing up her child incognito in the hermitage of Cyavana.

Menakā praises Urvaśī as the most tender weapon of Indra, against those, who vie with his position by way of severe penances.[2]

Urvaśī as an Apsarā is possesed of many supernatural powers. She can cross the sky at her will. She can visit places incognito and listen to others conversations unnoticed. Being reduced into a creeper she suffers the misery of separation.

Kālidāsa has tried to humanise a lot, the character of the celestial nymph, yet the supernatural traits in her personality can not be denied. In fact, Kālidāsa seems to preserve her superhuman qualities as a decoration, befitting his dramatic composition.

---

1. Shri K. C. Ramaswami Kālidāsa. His period personality and poetry. p. 263
2. शृणोतु महाराजः। या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य। -विक्रमो.अङ्क

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

(B) Pururavas, the Hero

Kālidāsa's art in dealing with the supernatural characters and situations is better judged in the characterzation of Pururavas, the hero. Pururavas is introduced as a king ruling over an earthly kingdom. In order to match him with the high qualities of Urvaśī he has been assigned with a mythological heredity.[1] He is supposed to have a direct access to the solar regions.[2] His friendship with Indra and his leadership during the war-excursions is well established.[3] Indra is said to have allowed Urvaśī to stay with Pururavas as a token of gratitude for the past obligations of the king.

The semi-divine status of Puruuavas creates a balance between the hero and heroine. Kālidāsa, while trying to humanise the supernatural charactor of Urvaśi, has consciously raised the status of Pururavas with a supernatural personality.

Balance is the key-note of all artistic creations. Kalidasa is certainly a master of handling such situation with dexterity of a craftsman. His love for creating supernatural situations is natural to him and he visualises the characters so fit the frame of his imagination. The character of Pururavas is a befitting example.

(C) Citraratha, the king of Gandharvas

The role of Citraratha has not undergone much change in the play. Many of the stories in the Purāṇas relate to a close relationship between the Gandharvas and the Apsaras's. The dramatist might have introduced this character in confirmity with the tradition. The role of Gandharvarāja Citraratha is limited. Being a semi-god himself, his supernatural powers are beyond question.

---

1. अप्सरस-
सदृशमेतत्सोमवंशसम्भवस्य । --विक्रमो. अङ्क १

2. राजा- अलमाक्रन्दितेन। सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं
पुरुरवसं मामुपेत्य कथ्यताम्। कुतो भवत्या: परित्रातव्या: ।-- विक्रमो. अङ्क१

3. मेनका-
मा ते संशयो भवतु। न तपस्थितसंप्रहारो महेन्द्रो मध्यलोकात् सबहुमानमानाय्य तमेव विबुधविजयाय सेनामुखे नियुङ्क्ते। --विक्रमो., अङ्क-११

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

(D) Nārada

The role of great sage,˙Narada is definitely uncoccon in the Indian mythology. Moreover he is an ascetic and a devotee, fond of espionage, travelling and quarrels. At the end of the drama he descends from heaven as a harbinger of Indra. Nārada suddenly changes the tragic note of the drama into a comedy. He showers the divine blessings and conveys the message of Indra, granting unlimited company of Urvaśī to Pururavas.

According toKathā-sagara, Nārada is sent byViṣṇu to Indra for solving the affairs of Urvaśī[1] Most probably Kāildāsa has utilised this idea for bringing about a happy end to his composition.

Nārada is one of the most popular characters of Indian mythology. Even the masses of India are well aquainted with this colourful character of heavens. Sanskrit drama has, naturally accepted his role for solving most of the difficult situations. The very appearance of Nārada turns the dramatic theme into a supernatural intervention of heavenly bodies. Like any other dramatist, before or after Kālidāsa, Kālidāsa has used Nārada as a widely accepted character. There is nothing special about handling this character with care or complacency of an artist.

(E) Citralekhā

Citralekhā is the best friend of Urvaśī having all the qualities of an Apsarās. She has the power to move in the sky and to make herself invisible at will. She can claim the knowledge of the far distant events or places. Priyaṁvada of Śākuntalam and Bakulavalikā of Mālavikāgnimitram are her human counterparts. With her great attachment for her friend, Citralekhā finds it difficult to bear the pangs of separation forced on Urvaśī when the later turns into a creeper. Citralekhā and Śahajanya move about as a swan couple and share the anguish of Urvaśī-turned into creeper.[2] Kālidāsa might have developed the idea of Śatapatha-Brāhmaṇa of Urvaśī's swimming as a bird in the pond of Kurukśetra. Like Urvaśī, Citralekhā too is a super-human character.

---

1. Kathasaritsagar. 3-3-4-30
2. सहचरीदु:खालोढं सरोवरे स्निग्धम् ।
   वाष्पवल्गितनयनं ताम्यति हंसीयुगलम् ।। -- विक्रमो. अङ्क-४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

2. THE SUPERNATURAL INCIDENTS

(A) Extrication of Uravaśī

The drama begins with a supernatural note. While returning from the residence of Kubera, Urvaśī and her friend are attacked by the demon, Keśin, Pururavas, the king of Pratisṭhāna, happens to be there on his way back from the sun-worship. He comes to their rescue and extricates Urvashi from the clutches of the cruel Keśin. The incident takes place in the mid-region between the heaven and the earth.

The striking effects of a supernatural story grip the audience from the very beginning. Kālidāsa develops the theme of love on his concrete edifice of supernatural structure.

(B) Descending of Citralekhā

Citralekhā, the Gandharva king lands on Hemakūta like a cloud radiant with lightning.[1] He escorts Urvaśī with her retinue to Indra in the heaven. He thanks Pururavas for his noble act in rescuing the defenceless nymphs. This act of Pururavas is described as a great favour to Indra.[2]

Citralekha, apart from escorting the heavenly ladies back to their master is utilised in the drama, to inform the audience about the origin of Urvaśī.[3]

(C) Return of the missile to the quiver

After Urvaśī's departure another supernatural incident takes place. The Vayavyāstra or the missile used on the demon returns to its own

---

१. अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।
अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ।।

--विक्रमो., अङ्क ११

२. चित्ररथः- महान्खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता।

--विक्रमो., अङ्क-११

३. चित्रलेखा- पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा सम्प्रति त्वया ।।

--विक्रमो. अङ्क-११

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

place, the quiver.[1] The incident is supernatural and proves the prowess of the king.

Kālidāsa, thus continues to strike one supernatural feat after the other. The divine origin of Urvaśī is taken for granted but the earthly king Pururavas is skillfully turned into a match for the celestial lady.

(D) The trick of Tiraskariṇī or Invisible Existence

Urvaśī and Citralekhā persue the king, spying on his personal life and feelings. The trick of Tiraskariṇī or moving about unnoticed is a great help to them. She is quick to read the mind of the king.

With trick of Tiraskariṇī Uravaśī conforms the deep love of lthe king towards her and sends a love letter through Citralekhā.

The trick of Tiraskariṇī as a device is repeated more than once. Once the love between Urvaśī and Pururavas is assured, Urvaśī presents herself for the first meeting with the king in the palace. The king has already come to know about this supernatural power of Urvaśī. He prays for her appearance. But for this trick of Tiraskariṇī Urvaśī could not have incarnated from the thin air in the palace.

Kālidāsa seems to have a special liking for leading the lovers to read the mind of their beloved incognito. Agnimitra along with his friend Vidūṣaka has played the same trick, though without any supernatural device. Vikramorvaśīyam provides ample scope for the play of supernatural instruments in the plot construction. Tiraskariṇī as a device for hidden existence may not be difficult to conceive as this has continued to be associated with the dramatic practice in the form of a curtained wall to make the entry and departure of characters on the stage. This trick with the supernatural characters becomes all too real.

E) The curse of Bharata

We are informed about a curse in the third act of Vikramorvaśīyam. According to the curse, Urvaśī is expelled from the heaven.[2] Urvaśī was

1. अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
   प्रक्षिप्य दैत्यांल्लवणाम्बुराशौ ।
   वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते
   महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ।। --विक्रमो, अङ्क- ११

2. पल्लव-- येन ममोपदेशत्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यतीत्युपाध्यायस्य शापः । --विक्रमो., अङ्क- ३१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

supposed to have inacted the role of the leading lady in the celestial drama Lakṣmī-Svayamvaram. The drama was directed by no less than the sage Bharata himself. Urvaśī lost in the thoughts of Pururavas, pronounced his name in the place of Puruṣottama. The wrong delivery of the dialogue infuriated Bharata to the extent that he bursts out with the curse.

The psychology of curse, howsoever, popular among the people has a supernatural bearing. Kālidāsa could hardly imagine any other device to bring about the fraction of love between a heavenly nymph and an earthly mortal. The curse turns out to be a blessing in disguise. But for the curse, it would not have been possible in realising the consumation of Urvaśī's love for Pururavas. Following the curse, Indra ordered Urvaśī to oblige his friend Pururavas on the earth. The order was conditional.[1]

The effects to the curse were limited to a period, till Pururavas has the glimpse of a child from her. Now the curse itself is turned into a dramatic irony. The restriction imposed on Urvaśī in granting her expulsion from the heaven, becomes instrumental in restricting her freedom and happiness on the earth. One is baffled to note whether the real curse did emerge from Bharata or from its reconditioning by Indra?

The idea of the curse is certainly supernatural in character. Kālidāsa has handled insturments of supernatural setting with perfectness.

(F) Transformation of Figure

Urvashi has been reduced into a creeper in the fourth act of the drama. Kālidāsa is known to locate the feminine grace in lively creepers,[2] but it is realy too much toturn a living-being into an inanimate object.

Pururavas is said to have been looking at a certain Vidyādhara damsel, Udayavati with keen interest. Burning with jealousy, Urvaśi loses her self-control. She briskly rejects the entrities of lthe king and

---

1. पल्लवः- महेन्द्रेण प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी सा एवं भणिता-यस्मिंस्त्वं बद्धभावासि तस्य ते रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम्। तत् तावत् त्वं यथाकामं पुरुरवसमुपतिष्ठस्व। --विक्रमो., अङ्क-३।

2. लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितम्---- --कु. सं. ५-१३।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

enters inadvertenly into the garden of Kumāra Kārtikeya, prohibited for women to enter. As ordained she turns into a creeper.[1]

The entire incident is difficult to believe as a common place in life. Naturally, the very idea is supernatural. Kālidāsa's craftsmanship in the construction of the plot is evident. None would anticipate the separation of the lovers, particularly in view of the fact that an impending limit was set by the modification into a creeper can easily be co-related with the transformation of Ahalya into a stone. That too, through a curse from the sage Gautama. The famous story in Rāmāyaṇa seems to have been re-inacted in the drama. This incident has served its dramatic purpose in more than one way. Urvaśī herself has explained the entire situation to the king.[2]

(G) The Divine Solution

The inevitable course of the modified curse is reached in the last act of the drama. Sangamaniyamaṇi, the miraculous gem which effected the union of the tormented lovers has a two-pronged effect. It has brought about a meeting between the hitherto unknown son and the father. Here once again the instrument of blessing truns into a curse by putting the son and the limit of Urvashi's stay on the earth on the other. The perfect dead-lock has made some kind of a divine solution imparative. It is here that Narada descends from the heaven with a solution. By now, the compassion of heavenly masters sound state. Indra is once again, kind to amend his own modification of the curse by granting unlimited company of the king Pururavas to Urvaśī on the earth.[3]

---

1. भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया विस्मृतदेवतानियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा। प्रवेशान्तरं च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् ।
--विक्रमो. अङ्क-४।

2. उर्वशी- शृणोतु महाराजः पुरा भगवता महासेनेन शाश्वतं कुमारवनं गृहीत्वा, अयमकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः। कृता च स्थितिः। या किल स्त्रीमं प्रवेशमागमिष्यति सा लताभावेन परिणता भविष्यति। गौरीचरणरागसम्भवं मणिं वर्जयित्वा लताभावं न मोक्षयिष्यति। --विक्रमो, अङ्क-४।

3. नारदः-- त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरविमर्दो भावी ।
भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् ।
इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।
--विक्रमो., अङ्क-५।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Vikramorasīyam from the behinning to the end revolves round supernatural incidents. Kālidāsa has blended his theme with supernatural colours in order to enact the divine story in a human atmosphere.

3. SUPERNATURAL OBJECTS

(A) The Miraculous Gem

The separation of Urvaśī when she turns into a creeper, becomes unbearable to the king. The king is driven to the verge of madness. He is advised to pick up a gem from the ground.[1] This gem is known as Sangamanīyamaṇi. This gem is supposed to have originated from the red-paint applied on the foot of Pārvatī, the mother of Kumāra Kārtikeya. The gem has a miracle to perform. It changes the creeper back into Urvaśi

Kālidāsa was well aware of the Rāmāyaṇa story of Gautama's wife truned into a stone, regaining life by the touch of the dust collected on the foot of Rāma.[2] So it was not difficult for Kālidāsa to construe a similar mathodslogical projection for the whereabout of the miraculous gem. The entire idea of Sangamanīyamaṇi, true as it is, to its nomenclature is supernatural. The object has been cleverly used as a dramatic device for the retransformation of the condemned creeper.[3]

(B) The Aerial Vehicles

There are two aerial vehicles mentioned in Vikramorvaśīyam. Citralekhā, the Gandharva king is driven in the chariot of Indra to the spot where Pururavas rescued the divine damsel from the clutches of the demon, Keśin. He retruns with the girls in the same chariot.

---

1. (नेपथ्ये) वत्स गृह्यताम्, गृह्यताम्।
सङ्गमनियमणिरिह शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
अवहूति धार्यमाणः सङ्गमनाशु प्रियजने ।
राजा- (कर्णं दत्वा) को नु खलु मामेवमनुशास्ति।
(दिशोऽवलोक्य) अये, अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी
मुनिर्भगवान्। भगवन्, अनुगृहीतोऽस्म्यहमुपदेशाद्भवतः ।-विक्रमो. अङ्क-४।

2. प्रत्यपद्यत चिराय यत् पुनश्चारु गौतमवधूः शिलामयी ।
स्वं वपुः स किल किल्विषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ।। --रघु. ११,३४।

3. गौरीचरणरागसम्भवं मणिं वर्जयित्वा लताभावं न मोक्ष्यतीति। --विक्रमो. अङ्क- ४।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Pururavas has also a chariot with divine disposition. His frequent visits to aerial region would have been impossible without this extra-ordinary vehicle, capable of running in the sky.[1]

There is some special about the idea of a chariot capable of covering the earth and the sky with same easy and comfort. Duṣyanta in Abhijñanaśākuntalam is also seen riding such a vehicle from the garage of Indra. The story of Vikramorvaśīyam provides natural setting for the supernatural Vehicles.

(C) The Strange Weapon

Pururavas has a wonderful armoury. The weapon used against the domon Keśin, in rescuing the girl, is said to return to its quiver automatically. Kālidāsa calls it "Vāyavyāstra". The supernatural characters of this weapon is too obvious. The charioteer of Pururavas has given us a beautiful description of the weapon which is supposed to have drowned the demons in the ocean and returned to its abode, automatically, to set at rest.[2]

(4) SUPERNATURAL SETTING

(A) Hemakuta

The first act of the play starts with a scene enacted at a spot known Hemakūta. It is difficult to identify the geographical setting of the place. It is an imaginary hill-side in the mid-region between the earth and the heaven. Kālidāsa has a liking for this name of the place. He has described at length the topography and habitation in Hemakūta in his Abhijñanaśākuntalam. Here it would be enough to note that the place is a supernatural geographical entity.

---

1. राजा- (रथवेगं निरूपयन्) साधु साधु। अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयम्। किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः। तथाहि—

 अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं चूर्णीभवन्तो घना-
 श्चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलीम् ।
 चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायामवच्चामरं
 यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ।। --विक्रमो. अङ्क-१।

2. वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते.................. --विक्रमो. अङ्क-१।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

(B) Kumāravana

Citralekhā is first to introduce us to the Kumāravana which is supposed to be some where in the forest range known as Gandhamādana. Kālidāsa enumerates this forest-range in his Kumārasaṁbhavam also.[1] The precincts of Kumāravana are said to be prohibited for the females to enter. Should one violate the rule, one has to suffer the instant punishment of turning into a creeper. Kālidāsa's reference of this spot with such a supernatural efficacy deserves the ends of the dramatic theme, but the place continues to strike the audience with its superhatural character of setting.

Vikramorvaśīyam provides wide range for the enactment of supernatural fancy of Kālidāsa. It is more intentional than incidental that he chooses to popularise, a less known, vedic story of love between an Apsaras and a human being. The entire drama deals with vivid supernatural conditions conditioned in the natural sequence.

❖ ❖ ❖

1. लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत ।।

--कु. स., ८-२८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

28

SUPERNATURAL ELEMENTS IN ABHIJÑĀNAŚĀKUNTALAM

Prof. Gangadhar Panda

The main theme of the play Abhijñānaśākuntalam has been taken from an episode of Mahābhārata. Padma-Purāṇa too repeats the story with minor adjustments here and there. Kālidāsa has retained many of the supernatural elements contained in the original sources. Though he has refashioned them according to his dramatic needs. Vikramorvaśīyam and Abhijñānaśākuntalam posses more supernatural elements than Mālavikāgnimitram which is more or less a story of court intrigues based on the life-style of so called historical characters with far less chances of supernatural intervention. Superhuman agencies are seen taking a keen interest in the lives of the hero and the heroine of Abhijñānaśākuntalam. Śakuntalā, though ideal as a chaste Indian girl, fresh and sweet like flowers and honey has a divine mother. Duṣyanta, though an earthly king is said to have his access to the heavenly spheres. Divine agents work hand in hand with the mortals in this immortal play of Kālidāsa. Traditional Indian critics classify the plot under three categories, namely (i) Divya, (ii) Adivya, (iii) and Divyādivya. From this point of view Abhijñānaśākuntalam will fall under the third category of Divyādivya, since there is a free intermixture of the earthly and divine characters in it. Goethe has rigihtly remarked that the earth and heaven combine in one sole name of Śakuntalā.[1]

---

1. "Wouldst thou the young year's blossoms
   and the furits of its decline.
   And all by which the soul is charmed
   enraptured feasted fed.
   Wouldst thou the earth and heaven
   itself in one sole name combine.
   I name thee. Oh, Śakuntalā
   and all at once is said."

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

1. CHARACTERS WITH SUPERNATURAL BACKGROUND

(A) Śakuntalā

Śakuntalā, the heroine of the drama is introduced as the daughter of the heavenly nymph Menakā and the sage Viśvāmitra. Abandoned by her mother she was brought up by kanva as his daughter. With this background of divine origin Śakuntalā grows up into a maiden of nymphic beauty.[1]

Kālidāsa has tried to humanise her figure to the extent of making her a most modest example of Indian womanhood. She is timid and shy. She lives in the Āśrama of Kanva. She has two fast friends Priyaṁvadā and Anasūyā. The daily routine of her life is governed by the rules of the Āśrama. She starts her day with watering the plants. Though her god-father was conscious of her strife-ridden life ahead.[2] Śakuntalā herself was never aware of it. Although she was leading a normal human life, she was always conscious of her superhuman origin. She interprets a casual remark from the king as personal insult to her mother and gets so agitated as to address the king with the words ''Anārya (Savage)'' Supernatural agencies are throughout there to look after the interests of Śakuntalā.

(B) Sānumatī

Sānumatī, as an Apsarās is certainly a divine character. She is one of the friends of Menakā, the mother of Śakuntalā. Her entrance on the stage proves her divine status. She descends from the sky by an aerial car.[4]

---

१. मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भव: ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ।। --अ. शा., अङ्क- १।

२. वैखानस: इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्या: प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गत: । --अ. शा., अङ्क-१।

३. राजा- तापसवृद्धे।
स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत या: प्रतिबोधवत्य: ।
प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजै: परभृता: खलु पोषयन्ति।।
शकुन्तला- सरोषम्।
अनार्य। आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि? --अ. शा., अङ्क-५।

४. तत: प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सरा:। --अ. शा., अङ्क-६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

She is a witness to the melancholic condition of the king. She has miraculous powers, like that of Tiraskariṇī by which she is able to conceal her presence and listen to the conversation of the two maid servants of the king, unnoticed. She keeps a close eye over the activities of the king. She is supposed to keep Śakuntalā well-informed about the repentance of the king. Thus she is an important link between the later developments in the dramatic theme and its heroine.

(C) Mātali

The supernatural power in the characteristic of Mātali are too obvious. He is the well-known charioteer of Indra, the supreme lord of the heavens. Mātali was sent to Duṣyanta with a purpose. He was to escort the king to the heaven, since there was an emergency call, for the king from the gods, as they needed his helping hand in the struggle against the demons. Mātali did descend on the earth by his aerial car. He found the king in a condition of deep remorse and tried to draw him out of the situation by frightenig Viduṣaka to death. Though Viduṣaka could see Mātali, he remained invisible to the king.[1] He appeared before the king only when he was fully satisfied about the changed emotional condition of the king.

The character of Mātali is perfectly supernatural. Kālidāsa has not tried to effect and change in this character. The supernatural characteristics of Mātali are adopted in the plot for the purpose of a realistic presentation.

(D) Mārīca and Aditi

Mārīca and Aditi are a grand old couple given primarily to the penances. Kālidāsa gives a vivid account of their mythological background.[2] Mārīca is a common preceptor of gods and demons.[3] The

---

1. राजा- भोस्तिरस्करिणीगर्वित। मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । --अ. शा., अङ्क-६।
2. प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत् तेजस: कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद् यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभव: परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ।। --अ. शा., अङ्क-७।
3. स्वायंभुवान् मरीचेर्य: प्रबभूव प्रजापति: ।
सुरासुरगुरु: सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ।। अ. शा., अङ्क-७।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

character of their Āśrama has also been described in a sharp contrast with the Āśrama of Kaṇva. Here the sarroundings are more that of the heaven.[1] Mārīca is said to have provided Bharata with a protection tablet tied to his wrist. Away from the body of the child, this tablet, we are informed, would turn into a snake for every body except the parents and save the child himself. Mārīca fore-tells the future of the child. The supernatural powers of the sage are, beyond doubt, a great help for the happy ending of the drama.

(E) Durvāsas

Durvāsas is one of the most important back-page characters conceived by Kālidāsa. He does not appear on the stage. But it is he who is mainly responsible for the far reaching changes in the story. Mahābhārata or Padma-Purāṇa do not mention him. His curse and subsequent conditional redemption, change the entire course of the original story. He is said to have disappeared in the thin air.[2]

(F) Duṣyanta

The character of Duṣyanta continues to be that of a normal human being till the sixth act. Though he has been idealised as a mighty monarch maintaining highest standards of public behaviour, the supernatural qualities of his character, become suddenly evident, with the arrival of Mātali, in the sixth act. The request of ascetics in Kaṇva's āśrama to provide the protection to the hermitage from the adventureous feats of the demons, is lost sight off as a pointer to the superhuman strength of the king. We hardly take this request seriously since the eagerness of the hero to visit the Āśrama becomes a dominate factor.

Supernatural qualities of the king become pre-eminently evident towards the close of the play. He is said to be in possession of a weapon

---

१. प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत् काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी।। --अ. शा. अङ्क-७।

२. प्रियंवदा—
ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति, किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हितः । --अ. शा. अङ्क-४।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

which can discriminate between a friend and an enemy.[1] Therefore , he is seen paying a visit to the heaven and he is also said to have received a warm welcome from Indra. Kalidasa's fancy for attributing supernatural qualities to his characters has made Duṣyanta something more than a mere king.

(G) Kaṇva

Kaṇva appears on the stage in the fourth act of the drama. So long as he stays on the stage, his behaviour is that of a normal old man, suffering the pangs of impending separation of his beloved daughter.

His supernatural power achievements are mainly described through other characters in the drama. He has fore-seen the ill-luck of Śakuntalā. The supernatural achievements of Kaṇva are mainly covered under the cloak of his being a great sage. Sages, in India, have always been considered to possess the supernatural power. As far as Kaṇva is concerned he had the capacity to word off the evil influences of the demons.[2] The fact of Śakuntalā's Gandharva marriage was communicated to him by an air-borne voice. "The trees in the Āśrama are said to have donated valuable gifts for Śakuntalā and we are informed that the miracle has been possible due to the effective power of Kaṇva.

1. SUPERNATURAL INCIDENTS

(A) The Curse of Durvāsas

The curse of Durvāsas is an important incident in the drama. It is an innovation of Kālidāsa. The cycle of events in the drama revolve around this incident. The incident is related by Priyaṁvada and Anasūyā.

---

1. राजा--

भोस्तिरस्करिणीगर्वित। मदीयं शं त्वां द्रक्ष्यति ।

एष तमिषुं सन्दधे,--

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यप: ।।

अ. शा., अङ्क-६।

2. उभौ-- तत्रभवत: कण्वस्य महर्षेरसांनिध्याद् रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति

अ. शा., अङ्क-२।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Durvāsas never comes on the stage but his curse[1] dominates the scene. Kālidāsa has put this curse to many-sided use. Śakuntalā is guilty of irresponsible behaviour not befitting the conduct of an inmate of the holy Āśrama. She has violated the sanctity of the Āśrama life. Poetic justice demands some punishment for her mistake. She had realised her faltering step in the initial stage.[2] She ought to have correct her course of behaviour. It is therefore, that Kālidāsa stains her farewell from the Āśrama with the curse of Durvāsas.

The king was also equally guilty of his misconduct. His sufferings begin with the redeeming part of the curse. But on the whole the curse has been helpful in highlighting the noble character of the king. Kālidāsa made the king suffer for his irresponsible behaviour and brightened his character under the chastisement of the curse.

(B) The Gifts by Sylvan Deities

Departure of a daughter for her father in law's house is one of the most moving occassions in Indian Society. Kālidāsa's picturisation of Śakuntalā's departure for her husband's house has always been held as the most moving part of the drama Abhijñshākuntalam. Śakuntalā's long association with the surroundings and inmates of Kaṇva's Āśrama has certainly contributed to turn the scene of her departure into a highly emotional affairs. Creepers are said to be shedding tears by way of dropping the ripend leaves. Peacocks have suddenly stopped dancing and antelopes have dropped even the morsel of grass from their mouths.[3]

It is all pure poetry or an emotional outburst of Kālidāsa's fancy. Kālidāsa has gradually stirred the minds of the audience into a highly

---

1. विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
 तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
 स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
 कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ।। --अ. शा., अङ्क-४।

2. शकुन्तला-- (आत्मगतम्)
 किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।
 --अ. शा., अङ्क-१

3. उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
 अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः । --अ. शा., अङ्क-४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

emotional pitch. But the presents of material objects offered by the Āśrama trees, certainly go a step ahead the just poetic imagery.[1] It is here that the incident becomes supernatural in its content. It is one thing to describe nature as sympathetic to human dealings and it is quite another to conceive nature actually behaving like human beings. The offerings made by the sylvan deities evoke more of surprise than just sympathy. Kālidāsa has transmixed the natural with the supernatural.

(C) The Descent of Sānumatī

Another supernatural incident is observed in the sixth act when Sānumatī a friend of Menakā the mother of Śakuntalā enters the stage. She is telling herself that she is returning after her duty of attending the Apsarastīrtha.[2] Sanumati is present almost all through the sixth act. She is invisible to other characters on the stage. She has an aerial car as her transport from the heaven.[3] Kālidāṣa has conceived this supernatural incident to bring out a psychological adjustment in Śakuntalā's attitude towards the king. Sānumati reports everything back to Śakuntalā.

(D) Mātali's Magic and Duṣyantaś visit to Heaven

Mātali, the charioteer of Indra is seen seeking the helping hand of Duṣyanta for the divine warfare. Mātali is not only possessed of the magic power of concealing his own presence but he makes Māḍhavya also invisible to the people.[4] Duṣyanta suddenly jumps out of his

---

1. क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारस: केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभि: ।।
--अ. शा., अङ्क-४।

2. सानुमती--निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमपसरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । --अ. शा., अङ्क-६।

3. तत: प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सरा: । --अ. शा., अङ्क-६।

4. (नेपथ्ये) अविहा ! अहमत्र भवन्तं पश्यामि। त्वं मां नं पश्यसि। --अ. शा., अङ्क-६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

melancholia and comes to the rescue of Māḍhavya.[1] There is a chain of supernatural incidents. The king comes out with a weapon which discriminates between an enemy and a friend. Finally he accompanies Matali to the heaven.[2]

Kālidāsa has invoked the supernatural incident here to bring about a psychological change in the attitude of the king. Moreover the solution to the lost ring was found with the fisherman but the solution to the lost Śakuntalā was no more available on the earth. She had already shifted to the heavenly regions. Naturaly the solution lay in supernatural hands.

Since the king was returning from the heaven he could hardly ignore the Āśrama of Mārica. Śakuntalā was here and the reunion of the hero and the heroine was effected as a reward for the good deeds on the part of both. King had rendered a great service to Indra and Śakuntalā had in the mean while, turned into a responsible mother.

(E) Śakuntalā's Disappearance

A wonderful thing happens after abandonment of Śakuntalā by the king on the one hand and Śārangarava, Śāradvata and Gautamī on the other. Somarāta, the Purohita does come to her rescue but the injury of insult weighes heavily on her.

The king is later informed of her lifting by a flash of lightening.[3] The sudden disappearance of Śakuntalā strikes a note of surprise. Kālidāsa is known to have helped Pārvati out of a similar situation in his Kumārasambhavam. She too was insulted beyond measure by the

---

1. एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
   शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
   आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
   दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ।। --अ. शा., अङ्क-६।

2. मातलिः--
   स भवानात्तशस्त्र एवेदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।
   --अ. शा., अङ्क-६।

3. पुरोहितः--
   स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा
   दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ।। --अ. शा., अङ्क-५।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

object of her love when Śiva abandoned her and disappeared after turning Madana into ashes. She too was a broken personality and her father came rushing and lifted her in his arms.[1] The situation there was natural and realistic. But the same situation has been painted in Abhijñānaśākuntalam with supernatural colours when her mother lifts her to heaven leaving a magical effect behind.

(F) The Sudden Disappearance of Durvasas

Durvasas came to the hermitage without the knowledge of Śakuntalā who did not take any notice of him. So, he dropped a curse on her and went away immediately. Priyaṁvadā tried to appease him. Fortunately the fury of his anger got slackened and the curse was conditionally amended. Thereafter the sage just disappear before the very eyes of Priyaṁvadā.[2] The supernatural power to disappear at will is supposed to be a prerogative of the sage.

(G) The Incorporeal Speech

When Maharṣi Kaṇva returns from Somatīrtha and enters Agniśaraṇa, the cottage of sacrificial fire he is conveyed through an incorporeal speech: Know, Oh sage, that thy daughter holds for the good of the world, the energy implanted by Duṣyanta as a Śamī tree contains fire inside.[3]

Mahābhārata describes a dialogue between Śakuntalā and Duṣyanta followed by an incorporeal instruction to the king.[4]

---

1. सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
   दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
   सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
   प्रतिपलगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः ।। --कु. सं., सर्ग-३।
2. प्रियंवदा--
   ततो मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति। किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते ।
   इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हितः । --अ. शा., अङ्क-४।
3. दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
   अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ।। --अ. शा., अङ्क-४।
4. एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
   अथान्तरिक्षाद् दुष्यन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।। --महाभारत, आ. प. ७४-१०९।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Kālidāsa, it seems, has put this idea to a better use by changing its surroundings. In Mahābhārata, the author takes the help of "Divyajñāna" where as Kālidāsa refashions it as if to convince Kaṇva of the divine approval of the clandestine marriage of his daughter.

3. MIRACULOUS OBJECTS

(A) Aparājitā

The sage Mārica has given a herb, Aparājitā to Sarvadamana at the time of his birth sacrament. The miraculous power of that herb is that away from his body it would turn into a snake for everybody save his parents or himself.[1]

The object in itself is supernatural. Kālidāsa seems to have made this provision for the ready recognition of Duṣyanta as the father of the child.

(B) The Aerial Car

This vehicle has been used to carry Duṣyanta to heaven and back. Duṣyanta has also been ordered by Mārica to take Śakuntalā and Bharata back to his kingdom in the same vehicle.[2] The Supernatural quality of the vehicle is that it does not touch the ground. The king is baffled to note this uncommon feature of the car.[3]

---

1. प्रथमा--शृणोतु महाराज:। एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानं वर्जयित्वा परो भूमिपतितां न गृह्णाति।
   राजा-- अथ गृह्णाति?
   प्रथमा-- ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति।
   राजा-- भवतीभ्यां कदाचिदस्या: प्रत्यक्षीकृता विक्रिया?
   उभे--अनेकश:। --अ. शा., अङ्क-७।

2. मारीच:--
   वत्स ! त्वमपि स्वापत्यदारसहित: सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व । --अ. शा., अङ्क-७।

३. राजा--(सविस्मयम्)
   उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमय:
   प्रवर्तमानं न च दृश्यते रज:।
   अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिस्
   तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ।।
   मातलि:--
   एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेष:। --अ. शा., अङ्क-७।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

The journey to heaven and back could not have been performed in an ordinary vehicle. Sānumati too visits the palace in an aerial car. When supernatural characters brought to participate in human affairs or human beings are asked to visit the heavenly abodes some kind of a supernatural transport is a must. Our aeroplanes today confirm more to the model of Duṣyanta's car which is supposed to fly in the air as well as touch the ground on landing. In sharp contrast to it Indra's car could land on the ground without touching it.

(C) The Uncommon Weapon

When Vidūṣaka is attacked by Mātali, he cries for help. Since Vidūṣaka has been made invisible by the Tiraskariṇī power of Mātali, the king seems least worried about it. He has also some wonderful power. He is going to use such a weapon which could kill the enemy and save the friend.[1] This is an uncommon weapon.

Kālidāsa has conceived Śakuntalā with the best qualities of earth and heaven. In his Vikramorvaśīyam his main problem seems to be to drag Urvaṣī to the earth, where she does not naturaly belong to. He has to fight there with the supernatural interventions. In Abhijñānaśākuntalam he has won over this initial difficulty by creating an earthly abode for Śakuntalā.

The treatment of the supernatural elements here is well within the control of the dramatist. He has two hermitages to describe. The hermitage of Kaṇva is situated on the earth while the hermitage of Mārīca is situated at an imaginary spot between the earth and the heaven. Interdependence of earthly kings and Indra is a favourite idea of Kālidāsa. He has put the supernatural devices to their best dramatic use. The fusion of the natural and the supernatural have attained an artistic perfection in Abhijñānaśākuntalam.

❖ ❖ ❖

---

1. यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ।। --अ. शा., अङ्क-६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

२१

बौद्धसाहित्य इन्द्रः

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

अग्निपुराणानुसारं बुद्धो विष्णोरवताररूपेण गण्यते। एकदा देवासुरयुद्धे सर्वे देवा असुरैः पराजिताः सन्तो विष्णोः शरणं जग्मुः। देवानां दुःखं दूरीकर्तुं महाविष्णुः शुद्धोदनस्य पुत्ररूपेणावतारं गृहीतवान्। ततः परं सोऽसुराणां पुरतः गत्वा वेदस्य नियमान् खण्डीकृत्य बौद्धधर्ममाविश्चकार। सर्वे दैत्याः बौद्धा अभवन्। बुद्धस्येदं लक्ष्यमासीद् यत् सर्वान् दैत्यान् बौद्धान् कृत्वा तान् नरकं नयेत्[१]। ऐतिहासिकदृष्ट्या तु गौतमबुद्धस्य जन्म ख्री. पू. ५६० मध्ये हिमालयस्य पाददेशे कपिलवस्तुनगरे शुद्धोदनस्य पुत्ररूपेणाभवत्। बुद्धस्य नाम सिद्धार्थ आसीत्। बाल्यादेव धर्मं प्रति सिद्धार्थस्य मतिरासीत्। तस्य मनसि किमपि दुःखं न भवत्विति मनसि निधाय पिता तं बाह्यजगत्या सह सम्बन्धं स्थापयितुं न ददाति स्म। तस्य बाल्यजीवनमतीवानन्देन राजमन्दिरेऽगच्छत्। गच्छत्सु दिनेषु स क्रमशः रुग्णं वृद्धं मृतजनं चावलोक्य संसारं त्युक्तुमैच्छत्। एकस्यां रात्रौ पत्नीं पुत्रं च त्यक्त्वाऽरण्यं गत्वा तपश्चरणं कृत्वा नूतनधर्मस्याविर्भावमकरोत्। स धर्मो बौद्धधर्म एव। तथैव महावीरोऽपि बाल्याद् राजकुमार आसीत्। सोऽपि संसारं विसृज्य कठोरतपांसि तप्त्वा जैनधर्मस्याविष्कारं कृतवान्।

संस्कृतभाषाया दुरूहत्वमनुभूय धर्मस्य प्रचारायाभ्यां बुद्धमहावीराभ्यां पालिप्राकृतभाषे स्वीकृते। एतस्य साहित्यद्वयस्यानुशीलनेनैवमनुभूयते यदिन्द्रशब्द उभये साहित्ये विभिन्नरूपेषु बहुवारमायाति। बुद्धस्य पूर्वजन्मस्ववताराणां वर्णनं लभ्यते। तत्रापीन्द्रप्रसङ्गो वारं वारमायाति। तथैव जैनधर्मस्य प्रचारकास्तीर्थङ्करा एव भवन्ति। एतेषु तीर्थङ्करेवेन्द्रस्य नाम भृशं लक्ष्यते।

निकायमध्ये इन्द्रशब्द उपलभ्यते। परन्तु "सक्क" शक्रशब्दो यत्र तत्रोल्लिखितोऽस्ति। परन्तु धारणाद्वयं परस्परं साम्यं न स्थापयति। परवर्तिपालि-

१. अग्निपु. अध्याय १६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

साहित्येष्विन्द्रो बहुधा वर्णितोऽस्ति शक्रेण तु साकं भूत्वैकस्मिन् स्थान उभयोः समता स्पष्टं प्रतिभाति। यथा "सक्को ति इन्दो"[१] उभयोर्लाक्षणिकैकता प्रतिपादितास्ति। वास्तविकतयोभौ स्वतन्त्ररूपेण भिन्नौ स्तः। बौद्धसाहित्यस्यालोडनेन स्पष्टं प्रतीयते यदुभयोर्व्यक्तित्वं चारित्रिकस्वरूपं च भिन्नं भवति[२]। यद्यप्युभयस्य विशेषणं समानं भवति, किन्तु तस्य व्याख्या स्वतन्त्ररूपेण प्रदत्ता वर्तते। यथा संयुक्तनिकाये सक्कनाम्नैका सूची लभ्यते। तत्र "मघवा" इति शब्दस्य कृते लिखितमस्ति यत् स पूर्वजन्मनि 'मघ'नाम्ना कश्चन ब्राह्मण आसीत्, समये समये स दानं ददाति स्म। पूर्वजन्मनि यो नगरेषूदारो दानी चासीत्। तस्य नाम पुरन्दरः इति ख्यातम्। तस्यौदार्यदानगुणत्वात्स "सत्कच्चम्" शतक्रतुरिति जातम्। वासयोग्यं स्थानं ददाति अतः स वासव इति प्रसिद्धः। एकस्मिन् समये स सहस्रसंख्यकान् विषयान् चिन्तयत्यतः स 'सहस्सक्ख' सहस्राक्षः, सहस्रनेत्र इति नाम्ना ज्ञायते। एतेषु तु नामसु कानिचन सञ्ज्ञा, शेषाणि एव विशेषणानि[३]। डॉ. मालसेकरमहोदयानां मतानुसारमिन्द्रस्य शक्ररूपेण विकासः सांस्कृतिकैतिहासिककारणाभ्यामेवाभवत्। यतो हि यदि कश्चन युद्धरत-सम्प्रदायोऽपरिचितं स्थानं गत्वा वसतिं चकार, तदा तस्य पूर्वरूपस्य वीरत्वस्य योद्धृत्वस्य काप्यपेक्षा नानुभूयते। वसतिस्थापनानन्तरं सामाजिकस्थिरता, मानसिकी शान्तिः सांस्कृतिकविकासश्चापेक्ष्यन्ते। अत एवेन्द्रस्य भीमरूपं गत्वा शक्रस्य कोमलरूपमायाति। अतएव शक्रस्य व्यक्तित्वं किञ्चिद्भिन्नं जातम्[४]।

वृत्रहरूपेणेन्द्रस्य महत्त्वं वैदिककाले पौराणिककाले चाधिकतया वरीवर्ति, परन्तु बौद्धसमये यद्यपि तन्नाम तिष्ठति, परन्तु तादृशं महत्त्वं नाकलयति। पालिसाहित्ये "सक्क" "वजिरपाण्य" वश्यमेव भवितुमर्हति।

अस्मिन् प्रसङ्गे हिलेब्रैण्ड्ट्महाभागाः कथयन्ति यत् पालिसाहित्ये 'सक्क' शक्रस्य प्रतिरोधी कश्चन वृत्रो नासीत्। ततः वृत्रहा शब्दस्य कल्पना कुतो वा भवेत्। परन्तु पालिसाहित्यात् परमिन्द्रस्य कृते "वृत्रभू"[५] – शब्द उपलभ्यते

---

१. जातककथा ५।११।

२. रहीसडेविड्स्, डायलाग्स आफ दि बुद्ध, भाग-२, पृ. २९७।

३. संयुत्तनिकाय १-२२९, धम्मपदट्ठकथा-१-२६४।

४. जी. पी. मालसेकर, "डिक्शनरी आफ पालि प्रापर नेम्स" भाग-२, पृ. ९६४-९६५।

५. जातक ५।१५३।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यस्यार्थो भवति वृत्रस्य विजेता। परवर्तियुगे "वाजिरपाणि:" शब्दो निर्जीवो भवति। तस्य स्थाने "वाजिरहत्थ"[१] "इन्द्रवजिर"[२] शब्दश्चोपलभ्येते। एतद्द्वयमधिकं प्रामाणिकं भवति यतो हि शत्रूणां भयोपकारकस्येन्द्रस्य वज्रनाद: सर्वेषामितरनादानां तुलनयाऽधिकमुत्कृष्टो भवति[३]। इन्द्रवज्रस्य वेग: सर्वाधिक:। अस्य न कोऽपि बाधको भवति। सदैव स लक्ष्यमधिगच्छति। अस्य कृते "अविरज्झनक"[४] शब्दो वर्तते। इन्द्रो दुर्धर्ष: सर्वेषां च देवतेति प्रमाणं पालिसाहित्य उपलभ्यते। कदाचिद् विजेतृणां मूर्धन्यभूतरूपेण "जयन्तपति"[५] नाम्नापि ज्ञायते। स वज्रेण मारयित्वापराधिनो दण्डयति[६]। असुराणामुपरि विजयोपरि चित्रकूटपर्वत इन्द्रमूर्तीनां स्थापना जातेत्युल्लेखो लभ्यते। येनासुरा इन्द्रमूर्त्तिसमूहं दृष्ट्वा तेषां प्रतिभा विनष्टेति मत्वा पलायन्ते[७]। अन्यै: प्रमाणै: प्रतीयते यत् पूर्वजीवनस्य संस्कारोऽस्मिन् बौद्धकालिकजातीय-जीवनेऽवचेतनावस्थायामायाति। सुतरां बौद्धसंस्कारे शक्रस्य धारणा क्षीणप्राया भवति।

कदाचिदिन्द्रो गवां रक्षकत्वेन गोहन्तॄणां विनाशकत्वेन वर्णितोऽस्ति[८]। डॉ. चार्ल्स गाडेजमहोदयानामयं विश्वासो भवति यत् सक्कशब्दस्य धारणा वैदिकशक्रस्यैतिहासिकमात्रम्। परन्त्वस्य सम्बन्ध इन्द्रेण सह मुख्यतया भवति। पूर्वबौद्धकालेऽयं सक्कशब्दो विशेषणपदेन व्यवहृत:। वेदेऽपि शब्दोयं विशेषणपदं द्योतयति। मूर्तकल्पना मूर्तव्यक्तित्वे परिणाम्य "सक्क" शब्दस्य प्रचलनं जायते[९]। संयुक्तनिकाये सक्कस्य देवत्वप्राप्तिविषये वर्णनमुपलभ्यते[१०]। आचरणस्य सप्त नियमान् पालयित्वा मानव: सक्को दैवगुणमवाप्नोति। स तु नैतिकानुशासनपूर्वकं कार्यं करोति। यदा मनुष्याणामौद्धत्यं वर्द्धते, राजा यदा घातको भवति, तदा

१. वजिरहत्थ, दीघनिकाय-२।२५९।

२. जातक २।३।५४।

३. उदानवृत्ति, ६७।

४. विभाग:, सम्मोहविनोदिनीटीका-३३३।

५. जातक ५।३२२।

६. धम्मपदकथा ४।१०५।

७. जातक ५।२।२६, १।१०३।४, धम्मपदकथा-१।१८०।

८. सुत्तनिपात-५।३१०।

९. डॉ. चार्ल्स गाडेज-सी. यू. रि. ३।

१०. संयुक्तनिकाय १।२२८।३१।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सक्कः तेषु भयमुत्पादयति। तान् जगतः कल्याणं कर्तुं प्रेरयति। गुणवतां न्यायपरायणानां पक्षे स सदैव कार्यं करोति। एकैककार्यं तेषां सहायको भवति। सक्कः शासनं प्रति निष्ठापूर्वकं कार्यं करोति, अतः सदा स भगवतो बुद्धस्य कृपाभाग् भवतीति जातककथासु वर्णितमस्ति। देवानां मनुष्याणां चायं परममित्रं तेषां विपत्सु धैर्यं ददाति। देवानां पारस्परिककलहेष्वयं निर्णायको भूत्वा सदैव तांस्तोषयति।[१] बोधिसत्त्वोऽपि स्वोपलब्धये सक्कस्य समीपमागत्योपदेशं याचते।

अत एतासां घटनानामनुशीलनानन्तरं निष्कर्षरूपेणैव कथयितुं शक्यते यद् वैदिककालस्य दुर्दान्तः प्रचण्डो भीमो वृत्रहतेन्द्रो बौद्धकालेऽहिंसा-नम्रतानियमव्रतानामुपासकत्वेन परिणमति।[२]

तुलनात्मकदृष्ट्यापि वैदिकपौराणिककेन्द्रस्य तुलना बौद्धकालिकेन्द्रेण सह कर्तुं शक्यते। परन्त्वेतत् प्रतिभातं भवति यदिन्द्रस्य पूर्वकालीनमसामान्यमहत्त्वं बौद्धकाले सुरक्षितं न तिष्ठति। यथा पुराणकाले विष्णुतत्त्वस्य महत्त्वादिन्द्रस्य महत्त्वं ह्रियते तथैव बौद्धसमये बुद्धदेवस्य महिमाऽधिकतया द्योत्यते, अतः पालिसाहित्ये परवर्तिसाहित्येष्वपीन्द्रधारणा क्रमशो लघीयसी भवति। एवमपि लक्ष्यते यदिन्द्रस्याध्यात्मिकं दैविकं च स्वरूपं यथा न्यूनतां गच्छति तथैव तस्य भौतिकविकासः क्रमशो वर्द्धमानो दृश्यते। दीघनिकाय इन्द्रस्य नाम सोमवरुणेशानप्रजापतिब्रह्मयमप्रभृतिभिः साकमायाति येषामाह्वानं ब्राह्मण एव करोति। मृत्योरनन्तरं ब्रह्माणि एव योजयितुमयं प्रार्थयति।[३] अन्यत्रापि स इन्द्रः प्रजापतिना साकं सुधम्मानामिकायां देवसभायामासीदेव वर्ण्यते[४]। अतः स्पष्टं भवति यदिन्द्रस्यालोकसामान्यमहत्त्वं प्रभुत्वं च शनैः शनैर्विनश्यति। तथापि पालिसाहित्येऽयं देवानां राजरूपेण जरामृत्युरहितः प्रजानुरञ्जकत्वेन वर्णितः।[५]

---

१. जातक १।२२९।

२. डॉ. डब्लू. रुवेन, इन्द्रज फाइट अगेन्स्ट वृत्र इन दि महाभारत, वे. फे. वा. पु. ११३/१२३।

३. दीघनिकाय १।२४४-२४५।

४. दीघनिकाय २।२७४, मज्झिमनिकाय २।१४०।

५. सुत्तनिपात ३१६-५१५।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कदा कदायं छद्मवेशेन पृथिवीतलमायाति।[१] नन्दनवनमप्यस्य विलासभूमित्वेन कल्पितम्।[२] स्नेहशीलासु पत्नीषु प्रियेषु सुहृत्सु चायं विहरति।[३] त्रिलोकस्य देवानामयं नेतृत्वेनादृतः। कोशीयोऽस्य गोत्रं भवति। छद्मवेशधारकं परिजनेष्वासक्तिभावं-मृग्वेदीयेन्द्रचरित्रेण साकं साम्यभावं च स्थापयति। नन्दनवनादीनां कल्पनाः पुराणेभ्य एव गृहीता वर्तन्ते। बौद्धेन्द्रस्येदं चरित्रं क्रमशः शक्रे 'सक्के' एवान्तर्भवति। यद्यपि नेतृत्वेनायं कल्पितः, यद्यपि सार्वभौमत्वमवाप्तं तथापि देवेष्वयं सर्वशक्तिमात्र भवति। प्रतिकार्यं प्रजापतिवरुणेशानामस्य सहभागिनो भवन्ति। संयुत्तनिकायस्य पञ्चविंशतिसूत्रे सक्कवर्णनमुपलभ्यते। तस्मादेवं ज्ञायते यत् सत्स्वपि चरित्रदयान्यायशीलगुणेषु सक्को मेधावी न वर्तते। तस्य बह्व्यो न्यूनता वर्तन्ते। वैदिकेन्द्रवत्सोमरसो न भवति। इतरजीववत्पुनर्जन्मापि लभते। वासनाकुविचारमूर्खतादिदोषत्रयभाक् कल्पितः। रोहिणीकथायामेव चित्रितास्ति तस्य नारीसौन्दर्यं प्रति दुर्बलता। असौकत्यया सुजया सह तस्य विवाहप्रसङ्गोऽतीव रोमाञ्चकरः। स्त्रीणां सदैव कल्याणं करोति। वन्ध्यास्त्रीणां पुत्रयाचनायामपि स ताभ्यः पुत्रान् ददाति। सुमेधा-शीलवतीचन्द्रावतीनां कथाप्रसङ्गेऽस्य कथनस्य पुष्टिर्जायते। यथा पुराणेष्विद्रस्तपस्विनां तपसि निरवधिं विघ्नं जनयति तथैव बौद्धकथायामपि।[४]

सक्कस्य पारिवारिकजीवनचरित्रं पालिसाहित्ये विभावरूपेण लभ्यते। तेन सह सदैव तस्य पत्नी सुजा (आसासद्धाहिरीसिरौयः) स्वदुहिश्रद्धाह्रीश्रीभिः साकं तिष्ठति।[५] मरुतोवत्तस्य "वेस्सवण" परमं मित्रं भवति। यस्य वेस्सवणस्य मृत्युर्भवति तथा सोऽपरस्य नियुक्तिं कारयति। वैजन्तः तस्य प्रासादस्य नाम, मातलिरपि तस्य सारथिः, "परिछत्तकठरु" परिच्छदतरः तदा" पोक्सरणी पुष्करिणी, चित्तलता, चित्रलता, वनम्, सेवक विस्सक्कम् विश्वकर्मा, सार्धद्विशतं परिचायिका, पञ्चशतं "कुकुटपादतीयो" ऽप्सरसः, विधिरावुधनामकमस्त्र, माडम्बरनाम्ना पटयश्च तस्य भौतिकविभवत्वेन परिकल्पिताः।

१. जातक. ५।३३।
२. वही, ५।१५८।
३. वही, ६।२४०, ५।५०६।
४. जातक, २।२९४।
५. जातक, ५।३९२।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्षणस्य देवरूपेन्द्रस्य व्यक्तित्वं परवर्तिसाहित्येष्वपि सुरक्षितमस्ति। [१]ओल्डेनबर्गमहोदयेनासौ वर्षणस्य देवरूपेण प्रतिपादितम्। यद्यप्ययं वर्षणमस्यैक मात्रो देवो न भवति। तथापि वृष्ट्या सहाययुक्तः। ग्रीष्मातपेयं भगवतो बुद्धस्य स्नानायायं वृष्टिं कारयति। अत एव स जलेन सह सम्बन्धितः। बौद्धकालिकेन्द्रस्य कल्पना वैदिकजैनसमयोर्मध्यवर्तिनी भवति। अतः स वर्गवाचकः। बौद्धसाहित्यस्येन्द्रो न वर्गः, न च कश्चन विशिष्टव्यक्तिविशेषत्वेन कल्पितः।

❖ ❖ ❖

१. ओल्डेनबर्ग रि. दे. वै. पृ. १४३।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३०

जैनसाहित्य इन्द्रः

जैनसाहित्यस्य पुराकथासु ऋग्वेदीयेन्द्रस्य किञ्चित्परिवर्तितं रूपं लभ्यते। ऋग्वेद इन्द्रः कश्चनोपाधिर्भवति, यः खलु कस्याप्यसाधारणव्यक्तित्वसम्पन्नजनस्य विशेषणत्वेन कल्पितोऽस्ति। अस्य व्यष्टिपरकोपाधेर्विकासो जैनसाहित्य इन्द्रस्यवर्ग-सञ्ज्ञायामायाति। अत्रापीन्द्र एकोपाधिविशेषः। परन्तु स कस्य देवविशेषस्योपाधिर्न भूत्वा वर्गविशेषस्य सञ्ज्ञा भवति।

"इदि परमैश्वर्ये" इति धातोः शब्दोऽयं निष्पन्नः। परमैश्वर्ययुक्तोऽयमिन्द्रः स्वर्गस्याधिपत्वेनैश्वर्यकारणात् सञ्ज्ञेयमवाप्ता। अत्रेन्द्रस्य कृते शक्रपुरन्दरसहस्राक्षादयः शब्दा व्यवहृताः सन्ति। ऐश्वर्यस्य स्तरभेदानुसारं परमेश्वरादारभ्य जीवं यावत् प्रतिस्तरमिन्द्रस्य परिकल्पना जाता। नामेन्द्रः, स्थापनेन्द्रः, द्रव्येन्द्रः, भावेन्द्र इत्यादयो विभिन्नेन्द्रा उल्लिखिता वर्तन्ते। इन्दनस्य ऐश्वर्यस्य वा कारणादिन्द्रो नामेन्द्रो भवति। स्थापनादिनिरपेक्षत्वादयं सञ्ज्ञामात्रम्। नामसु नियमो भवति न स्थापना। इन्द्रप्रतिमायाः स्थापनत्वादयं स्थापनेन्द्र इति कथितः। इन्द्रस्य प्रतिमास्थापनायां भक्तस्य कश्चनानुग्रहलाभः स्यात्। यतो हि तत्रार्च्चनं भवेत्। परन्तु नामेन्द्रे एतादृशी भावना नास्ति। भावना स्तुत्यादिभिः स्थापनेन्द्रभावनेन्द्रयोर्मध्ये समता भवितुमर्हति। द्रव्येन्द्रस्य सम्बन्धो द्रव्यैः सह कल्प्यते। द्रव्यस्य प्राप्तय इन्द्रत्वप्राप्तये च द्रव्येन्द्रसञ्ज्ञा प्रतिपादिता। जैनशास्त्रानुसारमप्रधानमुपसर्जनीभूतं तत्त्वं द्रव्यपदेन ज्ञायते। अत्र द्रव्यत्वपदेनेन्द्रत्वमपि गृह्यते। दैनिकजीवनेष्वस्योपयोगो न भवति। अत एवायमप्रधानः। भावेन्द्रस्य कृते एवं लिखितमस्ति यद् भाव-मिन्दनक्रियानुभवलक्षणपरिणाममाश्रित्येन्द्र इन्दनपरिणामेन भवति इति वा स चासाविन्द्रश्चेति भावेन्द्रः। अर्थोऽयं वस्तुतः परमैश्वर्यकारणादिन्द्रस्य नाम गोत्रं कर्म च बोधयति। अत एवायं भावेन्द्रः। अनुपयोगो द्रव्यम्। उपयोगो भावो येष्विन्द्रशब्दार्थ उपयुक्तो भवति स भावेन्द्रः। अस्य भेदत्रयं भवति। देवेन्द्रः असुरेन्द्रः मनुजेन्द्रश्चेति। वैमानिकज्योतिष्कादिषु देववर्गेषु इन्द्रो भावेन्द्र एवान्तर्भूतः[1]।

---

१. द्रष्टव्यः, विजयराजेन्द्रसूरि, अभिधानराजेन्द्रः, भाग-२, पृ. ५३२-५३६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जैन मतानुसारं देवश्चतुर्धा भवति। यथा भवनवासी, व्यन्तरः, ज्योतिष्कः, वैमानिकश्चेति।[1] एतेषां क्रमशो दशाष्ट-पञ्च-द्वादशान्तर्भेदा वर्तन्ते[2]। पुनश्चैत उपविभागा प्रत्येकं दशभागेषु विभज्यन्ते[3]। यथा—१. इन्द्रः, २. सामानिकः, ३. त्रायस्त्रिंशः, ४. पारिषद्, ५. आत्मरक्षः, ६. लोकपालः, ७. अनीकः, ८. प्रकीर्णकः, ९. आभियोग्यः, १०. किलिबषिकश्चेति। सर्वार्थसिद्धिग्रन्थानुसारमिन्द्रस्य निरुक्तिरेवंविधा वर्तते यथा — "अन्यदेवसाधारणाणिमादिगुणयोगादिन्दन्तीतीन्द्राः[4]। ये देवा असाधारणविभावादिगुणभाजो भवन्ति त एवेन्द्रपदवाच्या भवन्ति।

पुनस्तत्त्वार्थसूत्रे कथितमस्ति यत् "पूर्वयोर्द्वीन्द्राः"[5] अर्थाद् देवानां प्रथमभागद्वयं वर्तते-"भवनवासी, व्यन्तरश्च। अतः प्रत्येकं द्वाविन्द्रौ भवतः। पूर्व-भवनवासिना दश विभागा भवन्ति। अधुना प्रतिमानं पुनर्द्विधा विभजन आहत्य विंशतिभागा भवन्ति। तथैव व्यन्तरस्याष्टभागा आसन्। तस्य पुनर्द्विधाकरणे आहत्य षोडशसंख्यका भवन्ति। भवनवासिषु असुरकुमाराणां चरमवैरोचनौ द्वौ भवतः। नागकुमाराणां धरणभूतानन्दौ द्वौ च भवतः। सुपर्णकुमाराणां वेणुधारीवेणुदेवौ, विद्युत्कुमाराणां हरिसिंहहरिकान्तावश्विनकुमाराणामग्निशिखाऽग्निमाणवौ, वातकुमाराणां वैलम्बप्रभुजनौ, स्तनितकुमाराणां सुघोषमहाघोषावुदधिकुमाराणां जलकान्तजलप्रषौ, द्वीपकुमाराणां पूर्णविशिष्टौ दिक्कुमाराणाममितगत्यमितवाहनौ च क्रमशः सर्वेषां कुमाराणां द्वौ द्वाविन्द्रौ स्तः।

व्यन्तराणां किन्नरस्य द्वौ भेदौ। किन्नरः किंपुरुषश्च द्वौ भेदौ। सत्पुरुषमहापुरुषौ। महोरगाणां भेदद्वयम्। महाकोपातिकोपौ। गन्धर्वाणां भेदद्वयम्-यथा-गीतरतिगीतयशौ। पक्षिणां भेदद्वयम्। यथा-पूर्णभद्रमणिभद्रौ। राक्षसानां द्वौ, भीममहाभीमौ। भूतानां द्वौ, प्रतिरूपाप्रतिरूपी। पिशाचीनां द्वौ, कालमहाकालौ। सुतरां समस्तानामिन्द्राणां द्वौ द्वौ भागौ स्तः। सर्वमाहत्येन्द्राणां संख्या त्वेवं भवति-भवनवासिनां विंशतिभागा, व्यन्तराणां षोडश भागा, ज्योतिष्काणां पञ्चभागाः, वैमानिकानां द्वादश भागाः। अत एवैतेषां योगेनेन्द्रः त्रिपञ्चाशद्भागेषु विभक्तः।

---

१. तत्त्वार्थसूत्रम्, ४।२।

२. वही ४।३ दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः।

३. वही ४।४ इन्द्र-सामानिक-त्रयस्त्रिंशपरिषदात्मरश्लोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्य-किल्बिषिकाश्चैकशः।

४. सर्वार्थसिद्धिः ४।४।

५. तत्त्वार्थसूत्रम् ४।६।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्योतिष्कदेवतास्विन्द्रस्य का स्थितिस्तत् स्पष्टरूपेण विवक्षितं नास्ति। तथाप्येतत् स्पष्टं भवति यदिन्द्रस्य भेदकल्पना कृता वर्तते[1]। वैमानिकानां सञ्ज्ञाऽपि कल्पवासी वर्तते। एतेषां सम्बन्धः स्वर्गेण सहैव भवति। यतो हि विमानशब्दः स्वर्गस्य कृत एव कृतोऽस्ति। जैनमतानुसारं यद्यपि स्वर्गस्य संख्या षोडश वर्तते तथापि वैमानिकानां संख्या द्वादश इति कृता। यतो हि एतेषां सम्बन्धो द्वादशेन्द्रैः सह भवेत्। वैमानिकस्यान्तर्भेदस्य नामकरणं तेषामधिष्ठातुरिन्द्रस्याधारेणैव जातम्[2]। एवं प्रकारेण माहेन्द्रस्वर्गस्य नाम माहेन्द्रेन्द्रः, ब्रह्मोत्तरस्वर्गस्य नाम ब्रह्मोत्तरेन्द्रः, सहस्रारस्वर्गस्य नाम सहस्रार, इत्यादयो वर्तन्ते। लोकानुयोगनामके ग्रन्थे चतुर्दशेन्द्रा गणिताः। परन्त्वाचार्यश्रुतसागरस्य मतानुसारं प्रामाणिकरूपेण द्वादशसंख्यका इन्द्रा भवन्ति[3]।

जैनमतस्यानुशीलनानुसारमेव प्रतिभाति देवविभाजनं पौराणिकदेवकथाद्वारा प्रभावितमस्ति। अत्र देवतानामन्तर्वर्गः, प्रत्यन्तवर्ग, लोकाः स्वर्गाश्च प्राचीनवैदिक-पौराणिकपरम्पराः स्मारयन्ति। वेदेषु पृथिव्यन्तरिक्ष-द्यौस्थानेषु स्थितानां देवानां विभाजनं जातम्।

जैनमत इन्द्रोऽधिष्ठातृदेवत्वेन परिगणितः। अतो जैनशास्त्रेष्विन्द्रविवेचनं वेदपुराणेभ्यः प्रभावितमस्ति। यद्यपि वैदिकेन्द्रवत् जैनेन्द्रस्तादृक् महत्त्वं न प्राप्नोति तथापि पौराणिकेन्द्रस्य तुलनया उत्कर्षतां भजति। अत्रेन्द्रो व्यक्तिवाचकत्वेन न गृह्यते। अपि तु प्रभुतासम्पन्नवर्गस्य वाचकत्वेन परिकल्पितोऽस्ति।

❖ ❖ ❖

---

१. वही ४।१७ तत्त्वार्थवृत्तिः। तेषु इन्द्रादिकल्पो वर्तते ।

२. वही ४।१९ तत्त्वार्थवृत्तिः।

३. तत्त्वार्थसूत्रम् ४।१९ तत्त्वार्थवृत्तिः।
"लोकानुयोगनाम्नि-तन्मतानुसारेण इन्द्राश्चतुर्दश भवन्ति।
मया तु द्वादशोच्यन्ते।"

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३१

शौरसेनी प्राकृत का क्रमिक विकास

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

महर्षि पाणिनि द्वारा विरचित 'अष्टाध्यायी' की रचना के पश्चात् संस्कृतभाषा का एक रूप सुनिश्चित हो गया था। परन्तु पूर्ववैदिक युग से प्रचलित लोकभाषा अबाधगति से विकसित होती रही, इस विकास के फलस्वरूप भाषा का जो स्वरूप सामने आया, उसे प्राकृत कहते हैं।

भाषाशास्त्र के अध्ययन से यह प्रतीत होता है कि प्राकृतभाषा का साहित्य-निर्माण काल लगभग ५०० ई. पू. से माना गया है। हेमचन्द्र आदि वैयाकरणों ने प्राकृत की व्युत्पत्ति के विषय में यह बताया है कि "प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं प्राकृतमुच्यते।" अर्थात् प्राकृत के व्याकरणिक स्वरूप की संरचना संस्कृत के व्याकरणिक ढाँचे के आधार पर की गयी है। नमिसाधु सामान्य लोगों में व्याकरण-नियमों आदि के संस्कार से रहित सहज वचन-व्यापार को प्राकृत का आधार मानते हैं — **"सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहित-संस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः। तत्र भवः सैव वा प्राकृतम्।"**

प्राकृत पूर्ववैदिकयुगीन जनभाषा का विकसित रूप है। संस्कृत नाटकों में प्राकृत का समावेश हमें महाकवि भास के नाटकों में मिलता है, जिसका रचना काल ४०० ई. पू. के आसपास है। इन नाटकों में प्रयक्त प्राकृत अशोक के अभिलेखों की प्राकृत से बहुत मिलती-जुलती है। भौगोलिक दृष्टि से इनमें प्राचीन मागधी एवं प्राचीन शौरसेनी का प्रयोग हुआ है। साहित्य का अंग होने के कारण यह प्राकृत संस्कृत से प्रभावित है।

प्राचीन वैयाकरण प्राकृत को चार प्रकार का मानते हैं। वे हैं—महाराष्ट्री, पैशाची, मागधी, और शौरसेनी। हेमचन्द्र ने तीन और नाम दिये हैं— आर्ष, चूलिका पैशाची और अपभ्रंश। इनमें आर्ष को ही अन्य लोगों ने अर्धमागधी कहा है। कुछ अन्य स्रोतों से प्राकृत के अन्य विभागों के बारे में जानकारी मिलती है। वे हैं—बाह्लीकी, शाकारी, ढक्की, शाबरी, चाण्डाली, आभीरिका,

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अवन्ती, दाक्षिणात्या, भूतभाषा तथा गौड़ी आदि। इनमें प्रथम पाँच मागधी के ही भौगोलिक या जातीय उपभेद हैं। 'आभीरिका' शौरसेनी का जातीय रूप थी और 'अवन्ती' अवन्तिका (उज्जैन क्षेत्र) की भाषा थी। इसे प्राचीन मालवी कह सकते है।

'दक्षिणात्या' भी शौरसेनी का रूप है। हेमचन्द्र की चूलिका पैशाची को ही दण्डी ने भूतभाषा कहा है।

प्राकृत के साथ-साथ 'गाथा' का नाम भी लिया जाता है। गाथा की भाषा प्राकृत का सुमधुर गेयरूप है, जिसमें बौद्धों और जैनों ने बहुत सी रचना की है जिनमें समयपहुड आदि ग्रंथ 'जातकभासा' 'ललितविस्तर' एवं 'अवदान-शतक' आदि प्रमुख हैं। इसी प्रकार देश-काल-भेद से प्राकृत के अनेक भेद बताये गये हैं। भाषावैज्ञानिकों ने केवल चार ही प्रमुख भेद स्वीकार किये हैं। यथा—१. शौरसेनी, २. पैशाची, ३. मागधी, ४. महाराष्ट्री। इस निबन्ध में केवल शौरसेनी प्राकृत के क्रमिक विकास के बारे में विवेचन किया गया है।

आचार्य हेमचन्द्र ने शौरसेनी प्राकृत का स्वरूप इस प्रकार बताया है:

'शूरसेनोद्भवा भाषा शौरसेनीति गीयते' अर्थात् शूरसेन देश में उत्पन्न हुई भाषा शौरसेनी कही जाती है। शूरसेन के देश के बारे में ललितविस्तर ग्रन्थ में यह बताया गया है कि— इयं मथुरा नगरी समृद्धा च स्फीता च क्षेमा च सुभिक्षा चाकीर्णबहुजनमुष्या च राज्ञः सुबाहोः कंसकुलस्य शूरसेनेश्वरस्य राजधानी।

उपर्युक्त तथ्यों से यह स्पष्ट होता है कि मथुरा नगरी को शूरसेन देश की राजधानी बताया गया है। अतः मथुरा के समीपवर्ती देश को शूरसेन कहा जाता था।

मध्यदेश की भाषा होने के कारण शौरसेनी को कुछ लोग संस्कृत की भाँति परिनिष्ठित भाषा मानते हैं। मध्यदेश संस्कृत का भी केन्द्र था। इसी कारण शौरसेनी उससे अधिक प्रभावित है। प्राकृत नाटकों के गद्यों की भाषा सौरसेनी है। कर्पूरमञ्जरी का गद्य इसी भाषा में है। इसका प्राचीनतम रूप महाकवि भास के नाटकों में मिलता है। दिगम्बर जैनागमों की मूलभाषा शौरसेनी ही है। यह तीर्थंकर नेमिनाथ के समय में जैनतत्त्वज्ञान एवं लोकजीवन में विचारों की संवाहिका थी। शौरसेनी का उसी स्थायी रूप अवन्ती और आभीरी आदि है। वस्तुतः शौरसेनी युग का अर्थ हम नारायण श्रीकृष्ण एवं तीर्थंकर अरिष्टनेमि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जैसे महापुरुषों के दिव्य प्रभाव से प्रभावित युग को ले सकते हैं क्योंकि ये दोनो महापुरुष उसी शूरसेन क्षेत्र में जन्में थे, जहाँ शौरसेनी प्राकृत का उद्भव हुआ है। प्राचीन काल में सामान्य प्राकृत का नाम ही शौरसेनी था। नाटकों में प्राकृत का अर्थ ही शौरसेनी प्राकृत है। इसके विषय में मैसूर के विद्वान् टी. टी. श्रीनिवास गोपालाचार्य लिखते हैं कि जैनमतानुयायिभि: प्रायश: सर्वत्र प्राकृतभाषा लक्षणलक्षिता, क्वचित् क्वचित् मागधीलक्षणलक्षितार्धमागधी भाषा च तदीयग्रन्थेषु समादृता परिदृश्यते'' उपर्युक्त पंक्तियों में शौरसेनी का नाम नहीं है। अत: यहाँ पर प्राकृत का नाम है, वहाँ शौरसेनी का अर्थ ग्रहण करना चाहिए।

प्रमुख जैनाचार्यों ने अपने ग्रन्थों में शौरसेनी का माध्यम क्यों अपनाया है इसका कारण समालोचकों ने इस प्रकार बताया है कि ''भारतवर्ष में उत्तर से दक्षिण तक जाने आने का जो मध्यमार्ग था और जिसमें हिन्दुओं के परम उपास्य श्रीकृष्ण का जन्म हुआ था, वह मथुरा नगरी इस उत्तरापथ और दक्षिणापथ के मध्य में पड़ती है। आज भी उत्तर को आने वाले सभी तीर्थयात्री मथुरा होकर उत्तरभारत के विभिन्न क्षेत्रों की यात्रा करते हैं। इस प्रकार शौरसेनी प्राकृत की प्रमुखता बनी रही है।''

कुछ समालोचकों ने प्राकृत को व्याकरण-विहीन भाषा कहा है। परन्तु यह सत्य नहीं है। कारण प्राचीन आचार्यों एवं मनीषियों ने इसे व्याकरण-सम्मत माना है। यथा

१. आचार्य रविषेण भाषात्रयी को संस्कारयुक्त मानते हैं:

नामाख्यातोपसर्गेषु निपातेषु च संस्कृता ।
प्राकृती शौरसेनी च भाषा यत्र त्रयी स्मृता ।। (पद्मपुराण, २४।११)

२. काव्यादर्शकार आचार्य दण्डी कहते हैं—

शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।
याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ।। --(काव्यादर्श)

३. आचार्य अपराजितसूरि भगवती आराधना नामक ग्रन्थ की टीका में व्याकरण की उपादेयता आगमों से करते हैं, और अनेक आगमों की भाषा शौरसेनी प्राकृत है।

इसी प्रकार शौरसेनी प्राकृत का क्रमिक विकास का अध्ययन करते हैं तो यह नि:सन्देह प्रतीत होता है कि—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

(क) यह संस्कृत के निकट है।

(ख) प्राकृत के अन्य प्रभेदों की अपेक्षा यह अधिक प्रचलित एवं प्रसिद्ध है।

(ग) मध्य भारत में अधिक प्रसिद्ध होने के कारण उसका प्रभाव सारे देश में एवं सभी प्राकृत के विभागों में है।

(घ) इसकी गुणवत्ता के कारण यह लोकजीवन, लोकसाहित्य जैनागमों एवं विविध ज्ञान-विज्ञान-कला-दर्शन-संस्कृति आदि के ग्रंथों की भाषा रही है।

(ङ) परवर्ती काल में तीर्थंकर अरिष्टनेमि से लेकर आचार्य कुन्दकुन्द आदि ने भी इसे अपनी भाषा के रूप में अपनाया है।

अतः मार्कण्डेय ने अपने महाकाव्य 'दशग्रीव-वध' में शौरसेनी प्राकृत का महत्व बताते हुए ठीक कहा है।

राजपत्न्यादि-वक्त्रेन्दु-संवास-हृदयंगमा ।
मृदु-गम्भीर-सन्दर्भा शौरसेनी धिनोतु वः ।।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३२

जैन दर्शन में मोक्ष का स्वरूप

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

'जिन' शब्द से 'जैन' शब्द निष्पन्न हुआ है। राग, द्वेषादि दोषों से रहित परमात्मा का सर्वसाधारण नाम जिन है। जितना अर्थ देने वाले 'जि' धातु से बना हुआ 'जिन' का समस्त गुण परमात्मा पर लागू होता है। 'अर्हन्' वीतराग, परमेष्ठी आदि 'जिन' के पर्यायवाची शब्द सूचक हैं।

जैन दर्शन के अनुसार संसार में जीव अनन्त हैं। प्रत्येक जीव की जीवनचर्या एक दूसरे से भिन्न होती है। इस जीवनचर्या को कर्म कह सकते हैं। कर्म के अस्तित्व के आधार पर जीव सुख एवं दु:ख भोग करता है। सुख दु:ख देने वाला कर्म पुंज आत्मा के साथ अनादि काल से संयुक्त है, और इसी कारण आत्मा संसार में परिभ्रमण करती है। जैसा शुभ और अशुभ कार्य जीव करता है वैसा ही पुनर्जन्म उसे मिलता है। वस्तुत: आत्मा परम ज्योति:स्वरूप शुद्ध सच्चिदानन्दमय है।

जैनशास्त्र में कर्म के मुख्य आठ भेद कहे गये हैं जो निम्नवत् हैं।

१. ज्ञानावरण कर्म

ज्ञानावरण कर्म आत्मा की ज्ञानशक्ति को आच्छादित करता है। जैसे-जैसे इस कर्म का प्रभाव बढ़ता है वैसे-वैसे वह ज्ञानशक्ति को अधिकाधिक दबाता जाता है। लोगों में दृश्यमान बौद्धिक विभिन्नता कै कारण इस कर्म की भिन्न भिन्न अवस्था है। इस कर्म का सम्पूर्ण क्षय होने पर केवल ज्ञान प्रकट होता है।

२. दर्शनावरण कर्म

यह कर्म दर्शन शक्ति को आवृत करता है। प्रारम्भ में होने वाले सामान्य आकार के ज्ञान को **'दर्शन'** कहते हैं। प्रथम दृष्टि से जो ज्ञान होता है वह 'दर्शन' है। बाद में प्रथम दृष्टि से अर्जित ज्ञान का विशेष प्रकार से बोध होता है। निद्रा, अन्धता व चिरत्व आदि इस कर्म का फल है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३. वेदनीय कर्म

इस कर्म का लक्ष्य सुख दुःख का अनुभव कराना है। सुख का अनुभव कराने वाले को सातवेदनीय और दुःख का अनुभव कराने वाले को असातवेदनीय कर्म कहते हैं।

४. मोहनीय कर्म

यह कर्म मोह से उत्पन्न होता है। स्त्री एवं पुत्र का मोह और प्रिय वस्तुओं का मोह मोहनीय कर्म का परिणाम है। मोहान्ध व्यक्ति को कर्तव्याकर्तव्य का ज्ञान नहीं रहता है। अतः वह अज्ञान को ज्ञान समझने लगता है। वह अनित्य संसार को नित्य समझता है। अज्ञानता के कारण जीव आत्मस्वरूप को नहीं जान पाता है। इस कर्म के दो भेद हैं—

i) तत्त्व दृष्टि को आवृत करने वाला **दर्शन मोहनीय** कर्म

ii) चरित्र का अवरोधक **चरित्र मोहनीय** कर्म

५. आयुष्य कर्म

इस कर्म के चार भेद है १. देवता का आयुष्य, २. मनुष्य का आयुष्य, ३. तिर्यक् का आयुष्य, ४. नरक जीवों का आयुष्य। अपने बन्धन छूटने तक देव, मनुष्य, तिर्यक् और नरक, इन चार गतियों के जीव आयुष्य पूर्ण होने तक अपनी आयु का भोग करते हैं।

६. नाम-कर्म

एकेन्द्रिय प्राणी से पञ्चेन्द्रिय प्राणी तक सभी प्राणी अच्छे या बुरे रूप से कर्मों से लिप्त होते हैं। जिस प्रकार एक चित्र-कार भिन्न भिन्न प्रकार के अच्छे एवं बुरे चित्र बनाता है, उसी प्रकार प्राणियों के विविध देहाकारों, रूपाकारों एवं रचनाकारों का निर्माण करने वाला यह कर्म है। **शुभ** नाम कर्म के उदय से शरीर आदि अच्छे मिलते हैं एवं **अशुभ** नाम कर्म से अशुभ का उदय होता है।

७. गोत्र कर्म

गोत्र कर्म के दो भेद हैं— उच्च गोत्र एवं नीच गोत्र। उन्नत परिवार में जन्म लेना एवं संस्कारी बनना उच्च गोत्र है एवं असंस्कारी परिवार में जन्म लेना नीच गोत्र कहलाता है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

८. अन्तराय कर्म

कार्य में विघ्न उत्पन्न कराने वाले कर्म को अन्तराय कर्म कहते हैं। समर्थ होकर कर्म न करना इस कर्म का फल है। बुद्धि-पूर्वक प्रयत्न करने पर भी किसी प्रकार के कार्य में सफलता न मिलना इस अन्तराय कर्म का परिणाम है।

जिस प्रकार बीज बोने के बाद तुरन्त ही उसका फल नहीं मिलता, उसी प्रकार कर्म बन्धन के पश्चात् समय व्यतीत होने पर ही फल का उदय होता है। कर्म का बन्धन अनेक प्रकार का है, जैसे:- **गाढ़, अतिगाढ़, मध्यम, शिथिल**। कर्म का बन्ध अति गाढ़ होने पर उसे निकाचित कर्म कहते हैं। जिस समय कर्म पुद्गल जीव द्वारा गृहीत होकर कर्म रूप में परिणत होता है, उस समय उसमें **चार** अंशों का निर्माण होता है। वे हैं— i) प्रकृति बन्ध (स्वभाव बन्ध) ii)स्थिति बन्ध (कालमर्यादा निर्माण) iii) अनुभाव बन्ध (तीव्र, अति तीव्र, मध्यम, मन्द फल देने वाला) vi) प्रदेश बन्ध अर्थात् जीव के साथ कर्म पुद्गल का बन्ध।

मोक्ष

बन्ध हेतुओं के अभाव तथा निर्जरा से उपर्युक्त कर्मों का आन्त्यन्तिक क्षय होना मोक्ष है। समग्र कर्मों का क्षय होने पर ऊर्ध्व गमन करना आत्मा का स्वभाव है। आत्मा में गुरुत्व तथा कोई कर्म जन्य प्रेरणा न होने से वहाँ से वापिस नीचे अथवा तिरछा जाना सम्भव नहीं है।

उपर्युक्त मुक्तावस्था में कर्मों की कोई उपाधि न रहने से शरीर, मन, इन्द्रिय एवं मन का यहाँ सर्वदा अभाव हो जाता है। इससे आत्मा निर्बन्धन, निरुपाधि होकर अनिर्वाच्य एवं अनुपमेय हो जाती है।

निर्मल मुक्त आत्मा पुन: कर्म से बद्ध नहीं होती, और इसी कारण उसका संसार में पुनरागमन नही होता है। महर्षि उमास्वाति ने तत्त्वार्थसूत्र में कहा है:

दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं पादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ।।

जैन दर्शन के अनुसार मोक्ष **भावरूप** एवं **अभावरूप** है। मोक्षावस्था में कर्मों का विनाश होने से यह **अभावरूप** है एवं आत्मा कर्मों से विहीन होने से **भावरूप** है। अत: प्रकारान्तर में मोक्षावस्था को **भावाभाव** रूप कह सकते हैं।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३३

बौद्धाचार्य मातृचेट के काव्यों की समीक्षा

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

गद्य काव्यसे पद्य काव्य इसीलिए अत्यधिक सरस एवं सुन्दर है कि इसी में मानव हृदय के संवेदन को उद्‌बोधन करने की अत्यधिक शक्ति है। कविता भावना से सद्यः उत्तेजित करती है। इसीलिए शायद विभिन्न धर्मों के धर्मप्रचारक गण बहुत पुराने समय से जन जन में धर्म का रहस्य पहुँचाने के लिए कविता का सहारा लेते आये है और आज भी लेते हैं।

बौद्ध साहित्य को पराकाष्ठा में पहुँचाने के लिए अश्वघोष एवं आर्यशूर के बाद अगर किसी आचार्य ने महत्त्वपूर्ण योगदान दिया है तो वे हैं मातृचेट जिनके जीवन वृत्त की अधिकांश बातें अभी भी अन्धकाराच्छन्न है। वे महाराज कनिष्क के समकालीन थे, इतना ही बाह्य प्रमाणों से ज्ञात होता है। कनिष्क ने बौद्ध धर्म के दिव्य उपदेशों के लिए जब अपनी राजसभा में कवि का आह्वान किया तब उन्होंने वार्द्धक्य के कारण अपनी असमर्थता व्यक्त की थी एवं बौद्ध धर्म के सामान्य सिद्धान्तों को पद्यमयी वाणी में लिख कर कनिष्क को उपहार के रूप में भेंट की थी। 'महाराज कणिक लेख' के नाम से आज भी यह काव्य तिब्बती भाषा में अनुवाद होकर विभिन्न स्थानों में उपलब्ध है। इस पद्य काव्य में नैतिक-जीवन-यापन पर अधिक बल दिया गया है। आखेट का त्याग एवं वन्य पशुओं को अभय-दान आदि करुणा से यह काव्य ओत प्रोत है।

महाराज 'कणिक लेख' के अतिरिक्त मातृचेट के दो प्रमुख स्तोत्र साहित्य उपलब्ध है। बौद्ध जगत में उन्हें स्तुतिकार के नाम से जाना जाता है।

१. वर्णार्हवर्णस्तोत्र

इस काव्य का संस्कृत नाम है वर्णार्हवर्ण-स्तोत्रम् अर्थात् पूजनीयों की स्तुति। इसमें बारह परिच्छेद है एवं यह चार सौ पद्यों से सुनिबद्ध है। इस काव्य में तथागत की भव्य एवं सुविमल स्तुति की गई है। काव्यशैली से लगता है

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कि कवि महायान संप्रदायके थे। और यह भी प्रतीत होता है बौद्धाचार्य नागार्जुन को इस काव्य से माध्यमिक कारिका लिखने के लिए प्रेरणा मिली थी। जैन ग्रन्थकार आचार्य हरिभद्र की बीस विंशकाओं का भी यह आधार ग्रन्थ है। यह स्तोत्र साहित्य केवल स्तुति मात्र नहीं है, अपि तु विभिन्न अलङ्कारों से समन्वित है। मालोपमा का उदाहरण प्रस्तुत है।

स्वरत्नैराकरमिव स्वधातुभिरिवाचलम्।
चन्दनं स्वरसेनेव सरः स्वजलजैरिव।।

गुणैस्त्वाभ्यर्चयिष्यामि त्वन्मतादेव निर्वृतः।
स्वनिर्वान्तेन हेम्नेव, काञ्चनविनं मणिम्।।

यह स्तोत्र ग्रन्थ न केवल अनेक बौद्धाचार्य एवं जैनाचार्यों का स्रोत है अपि तु अपनी प्रसिद्धि के कारण यह संस्कृत में भी अनूदित हो चुका है।

२. अध्यर्ध शतक

यह शतक अनुष्टुप् छन्द में लिखा गया है एवं १५३ पद्यों को १३ विभागों में विभक्त किया गया है। यह ग्रन्थ भी परवर्ती कवियों के लिये प्रेरणा स्रोत है। इसका अनुकरण स्वयं आचार्य दिङ्नाग ने किया। उन्होंने प्रत्येक पद्य के साथ अपना एक पद्य जोड़ कर तीन सौ पद्यों का 'मिश्र-स्तोत्र' नामक स्तुति काव्य की रचना की जिसका अनुवाद तिब्बती भाषा में उपलब्ध है। जैनाचार्यों ने भी इस काव्य को स्रोत मानकर अनेक ग्रन्थ लिखे। जिनमें से सिद्धसेन की पांच बत्तीसियों, समन्तभद्र का स्वयम्भू स्तोत्र तथा हेमचन्द्र का वीत-राग स्तोत्र प्रमुख है। सरलता पूर्ण ढंग से मार्मिक तथ्यों का प्रतिपादन करना मातृचेट की विशेषता है। इनके काव्य चीनी तथा तिब्बती भाषा में अनूदित हैं। इसके अतिरिक्त मध्य एशिया की 'तोखरी' भाषा में अनूदित होकर लोकप्रियता तथा व्यापकता को प्राप्त हैं।

मातृचेट की कविता स्वभाविकता से परिपूर्ण है। तत्त्वज्ञान से समन्वित होकर भी कोमल पदावली से अलंकृत है। भावों के नैसर्गिक प्रवाह के कारण कवि के आध्यात्मिक जीवन से उनके काव्य सम्बद्ध हैं। संसार की अनित्यता की भावना, धर्म का सुगम मार्ग एवं शास्त्र के गाम्भीर्य का प्रतिपादन कवि की विशेषता है। धर्म का प्रचारक शास्त्र की शिक्षाओं को जन साधारण के हृदय तक सरलता से पहुँचाने के लिए सामान्य जीवन की घटनाओं एवं उदाहरण का

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आश्रय लेता है। मातृचेट ने भी उक्त मार्ग का अनुसरण किया है। इसीलिए इनकी उपमा, दृष्टान्त आदि अलंकारों का प्रयोग अत्यन्त प्रभावपूर्ण है।

मातृचेट की भाषा नितान्त सरल, बोधगम्य, प्रसन्नगम्भीर एवं आडम्बरहीन है। कवि ने तथागत के आध्यात्मिक जीवन का जीता जागता रूप अत्यन्त प्रभावपूर्ण ढंग से प्रस्तुत किया है। प्रत्येक पद्य में कवि ने हृदय की सरलता एवं भावग्राहिता का प्रदर्शन किया है। दृष्टान्त के रूप में विरोधाभास का एक उदाहरण प्रस्तुत है:

परार्थैकान्तकल्याणी कामं स्वाश्रयनिष्ठुरा ।
त्वय्येव केवलं नाथ करुणाऽकरुणाऽभवत् ।।

हे नाथ, आपकी करुणा परोपकार के लिए है, परन्तु आश्रय रूपी अपने शरीर के प्रति आप अत्यन्त निष्ठुर है। अत: आप की करुणा स्वत: करुण होते हुए भी करुणाविहीन है। इसी प्रकार बुद्ध के उदार चरित्र को बताते हुए कवि ने कहा है—

अव्यापारितसाधुत्वं त्वमकारणवत्सलः ।
असंस्तुतसखश्च त्वं त्वमसम्बन्धबान्धवः ।।

तथागत धर्म के विपुल प्रचार प्रसार के लिए कवि ने जिस मार्ग को अपनाया वह अत्यन्त श्लाघनीय है। इसी औदार्य एवं सत्यता के कारण यह काव्य बौद्ध जगत् में अपनी विशिष्टता रखता है। इस काव्य की प्रशंसा में इत्सिग ने लिखा है कि "भिक्षुओं की परिषद् में मातृचेट की दोनो स्तुतियों का सुनना एक सुखद प्रसंग है, उनकी हृदयहारिता स्वर्गीय पुष्प के समान है और उनमें प्रतिपादित उच्च सिद्धान्त गौरव में पर्वत के उच्च शिखरों की स्पर्धा करने वाले है। भारत में स्तुति के रचयिता कवि मातृचेट को साहित्य का पिता मानकर उनका अनुसरण करते हैं।" इत्सिंग के इस कथन के सातत्य में यह कहा जा सकता है कि मातृचेट पद्यों में हृदय को स्पर्श करने की अलौकिक क्षमता है एवं बौद्ध दर्शन के उच्च सिद्धान्त को सुबोध भाव में व्यक्त करने का विलक्षण सामर्थ्य है।

बौद्ध कवि अश्वघोष के व्यक्तित्व के सामने मातृचेट कुछ अवदमित नजर आते हैं, फिर भी दोनों की एकरूपता चीनी परम्परा में गृहीत है। दोनो समकालीन होने पर भी दोनों के व्यक्तित्वों में अपना अपना महत्व अनुभूत है।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संक्षेप में यह कह सकते हैं कि मातृचेट की कविता धर्म, दर्शन एवं साहित्य का समवेत रूप है। उन्होंने जो भी कुछ लिखा है उससे धर्म-प्रवणता के साथ-साथ कला एवं साहित्य समृद्धि प्राप्त है। उनकी प्रसादमयी वाणी हृदयकन्दर को स्पर्श कर लेती है। अत: बौद्धाचार्य एवं जैन सूरियों को स्तुति-काव्य लिखने की प्रेरणा देने के कारण हम मातृचेट को स्तुति काव्य का जनक मान सकते हैं।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

३४

कातन्त्र व्याकरण की अपूर्वता

प्रो. गङ्गाधर पण्डा

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ।।

वाक्यपदीयम् १-११

भर्तृहरि जी के इस पद्य का आशय व्याकरण मात्र से नहीं है, बल्कि मनुष्यमात्र की अभिव्यक्ति की माध्यम भाषामात्र के व्याकरणों से है। व्याकरण शास्त्र के इतिहास का अवगाहन करने से यह ज्ञात होता है कि व्याकरण की दो परम्परायें अति प्रसिद्ध हैं — वैदिक परम्परा एवं श्रमण परम्परा। संस्कृत वाङ्मय के वैदिक साहित्य से लौकिक साहित्य तक पाणिनीय व्याकरण का जिस प्रकार महत्त्व है, ठीक उसी प्रकार जैन साहित्य में ऐन्द्र व्याकरण का महत्त्व अनुभूत है। ऐन्द्र व्याकरण आजकल अनुपलब्ध है, किन्तु इसका उल्लेख जैन शाकटायन व्याकरण एवं यशस्तिलक चम्पू आदि ग्रन्थों में है।

इसी ऐन्द्र व्याकरण की आधारशिला पर सर्ववर्मन्ने कातन्त्र व्याकरण की रचना की। इसे कलापक व्याकरण एवं कौमार व्याकरण के नामों से भी जाना जाता है।

मुष्टिग्राह्य होने से अर्थात् मुट्ठी में पकड़ने योग्य अर्थात् लघुकाय होने से इसे मुष्टिव्याकरण भी कहा जाता है।

मुष्टिव्याकरणं नाम्ना कातन्त्रं वा कुमारकम् ।
कालापकं प्रकाशात्मब्रह्मणामभिधायकम् ।।

कातन्त्र रूपमाला. पृ.-१६७

सोमदेव ने कथासरित्सागर में इसे कलाप व्याकरण मान कर नामकरण का याथार्थ्य प्रतिपादन किया।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शंकरस्य मुखाद्वाणीं श्रुत्वा चैव षडाननः।
लिलख शिखिनः पिच्छे कलापमिति कथ्यते।।

कथासरित्सागर १।१७३

कातन्त्र व्याकरण का रचना-काल

आचार्य सर्ववर्मन् का समय ईसा पूर्व काल का माना जाता है। अनुश्रुतियों के अनुसार कातन्त्र की रचना महाराजा सातवाहन के समय में हुई थी[1]। परन्तु यह व्याकरण उससे भी प्राचीन है। कातन्त्र वृत्ति के कर्ता दुर्गसिंह के कथनानुसार इसके कृदन्त भाग के कर्ता कात्यायन थे। एतद्-अनुसार कातन्त्र का काल विक्रम के ५०० वर्ष पूर्व स्वीकार किया जा सकता है।

युधिष्ठिर मीमासंक जी ने महाभाष्य में कलाप शब्द विषयक उदाहरण पर विचार करते हुए महाभाष्य के पूर्व सर्ववर्मन् का समय विक्रम पूर्व १५०० वर्ष स्वीकार किया है।

महर्षि पतञ्जलि द्वारा उद्धृत होने से इसका रचना काल पतञ्जलि से पूर्व मानना पड़ेगा। मीमांसक जी का अभिमत यह है कि पतञ्जलि का काल विक्रम से २००० वर्ष पूर्व है। अत: कातंत्र व्याकरण का समय उससे पहले है।

कातन्त्र व्याकरण का वैशिष्ट्य

कातन्त्र व्याकरण की एक स्वतन्त्र परम्परा है। इसकी रचना में सर्वश्रेष्ठ विशेषता यह है कि वह पाणिनि से बहुत कुछ स्वतन्त्र है। कातन्त्र व्याकरण पूर्वार्ध और उत्तरार्ध इस प्रकार दो भागों में विभक्त है। तद्धित का भाग पूर्वार्द्ध एवं कृदन्त का प्रकरण उत्तरार्ध में है। सोमदेव के कथासरित् सागर के अनुसार सर्ववर्मन् को जैन नहीं माना गया है, परन्तु भावसेन त्रैविद्य ने अपनी रूपमाला में उनको जैन सिद्ध किया है।

इस व्याकरण में ८८५ सूत्र हैं एवं कृदन्त के सूत्रों को मिलाकर कुल १४०० सूत्र हैं। ग्रन्थ का प्रयोजन बताते हुए आचार्य ने कहा है—

---

1. Kātantra must have been written during the close of the Andhras in 3rd century A.D.

— Muthic Journal, Jan. 1928.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

छान्दसः स्वल्पमतयः शब्दान्तररताश्च ये ।
ईश्वरा व्याधिनिरतास्तथाऽऽलस्ययुताश्च ये ।।
वणिक्सस्यादिसंयुक्ता लोकयात्रादिषु स्थिताः ।
तेषां क्षिप्रप्रबोधार्थमनेकार्थं कलापकम् ।।

लघु कलेवर और शीघ्र कण्ठस्थ होने के कारण इसका लोकप्रिय होना अत्यन्त स्वाभाविक है। बौद्ध साधुओं ने भी इसका बहुत उपयोग किया जिसके कारण भारत के बाहर तिब्बती भाषा में आज इसका धातु पाठ उपलब्ध है।

गरुड पुराण में इसको स्कन्द-प्रोक्त बताया गया है। आजकल यह बंगाल में अधिक प्रचलित है। पाणिनि व्याकरण की काशिकावृत्ति की भाँति इसकी दुर्गसिंह की दुर्गवृत्ति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है।

जिस तरह ऋषभदेव तीर्थङ्कर ने ब्राह्मीकुमारी को व्याकरण ज्ञान देने के लिए ऐन्द्र व्याकरण की रचना करायी थी ठीक उसी तरह कातन्त्र व्याकरण का नाम कौमार पड़ा है।

तेन ब्राह्म्यै कुमार्यै च कथितं पाठ-हेतवे ।
कलापकं तत्कौमारं नाम्ना शब्दानुशासनम् ।।

कातन्त्र-रूपमाला

सरस्वती के द्वारा आगत होने से कभी इसका कौमार नाम हुआ है, यह भी प्रमाण मिलता है।

कुमार्याः ब्राह्म्याः सरस्वत्या आगतं कौमारम् ।

कातन्त्रव्याकरण की टीका-संपत्ति

कातन्त्र व्याकरण पर शतशः टीका ग्रन्थ उपलब्ध हैं। इसकी लोकप्रियता के कारण तिब्बत की भोटभाषा में भी इस पर २३ टीका ग्रन्थ मिलते हैं। कातन्त्र व्याकरण की कुछ प्रमुख टीकाओं की सूचना निम्नानुसार है:-

दुर्गपदप्रबोध टीका

आचार्य जिन प्रबोध सूरि ने वि. सं. १३२८ में दुर्गपद प्रबोध नामक टीकाग्रन्थ की रचना की है। 'खट तट गच्छ पट्टावली' से ज्ञात होता है कि इस ग्रन्थ के कर्ता का जन्म सं १२८५, दीक्षा सं. १२९६ एवं स्वर्ग गमन स. १३४१ में हुआ था। वे आचार्य जिनेश्वर सूरि के शिष्य थे। दीक्षा के समय

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उनका नाम प्रबोधमूर्त्ति रखा गया था। परन्तु आचार्य होने के बाद उनका नाम जिन प्रबोध सूरि रखा गया। पाटन की प्रति के अन्त में इसका स्पष्टीकरण किया गया है।[१]

दौर्गसिंही वृत्तिः

कातन्त्र व्याकरण पर विरचित दुर्गसिंह की वृत्ति पर आचार्य प्रद्युम्नसूरि ने ३००० श्लोक प्रमाण दौर्गसिंहीवृत्ति की रचना वि. सं. ६३९ में की है, जिसकी प्रति बीकानेर में उपल्बध है।

कातन्त्रोत्तर-व्याकरण

आचार्य विजयानन्द ने कातन्त्र व्याकरण का महत्त्व प्रतिपादित कर कातन्त्रोत्तर व्याकरण की रचना की है। इसका रचना काल वि. सं. १२०८ है।

कातन्त्र विस्तर

इसके रचयिता वर्धमान हैं। आरा के विद्याभवन में यह ग्रन्थ अपूर्ण रूप में उपलब्ध है। इसका रचना काल सम्भवत: वि. सं. १४५८ से पूर्व है। ग्रन्थकार गुजरात के राजा कर्णदेव के पुरोहित के शिष्य थे, जिन्होंने केदारभट्ट के वृत्त-रत्नाकर पर टीका ग्रन्थ की रचना की थी।

बालबोध-व्याकरण

कातन्त्र व्याकरण के सूत्रों पर इस बालबोध-व्याकरण की रचना वि. सं १४४४ में हुई थी। इस की हस्तलिखित प्रति पाटन में विद्यमान है।

कातन्त्र दीपंक-वृत्ति

मुनीश्वर सूरि के शिष्य हर्षचन्द्र ने कातन्त्र-दीपक की रचना की है। इसकी हस्तलिखित प्रति बीकानेर में उपलब्ध है।

कातन्त्रभूषण

आचार्य धर्मघोषसूरि ने २४००० श्लोकों में कातन्त्र व्याकरण के आधार पर इस ग्रन्थ की रचना की है।

---

१. सामान्यावस्थायां प्रबोधमूर्तिगणिनामधेयैः श्रीजिनेश्वरसूरिपट्टालङ्कारैः श्रीजिनप्रबोधसूरित्रिविरचितो दुर्गप्रदप्रबोधः संपूर्णः।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वृत्तित्रय निबन्ध

आचार्य राजशेखर सूरि ने कातन्त्र व्याकरण के आधार पर इसकी रचना की है। इसका उल्लेख वृहट्टिप्पणिकर में है।

कातन्त्ररूपमाला

कातन्त्र व्याकरण के आधार पर इसकी रचना दिगम्बर मुनि भावसेन त्रैविद्य ने की है। यह ग्रन्थ जैन सिद्धान्त भवन, आरा से प्रकाशित है।

कातन्त्ररूपमाला-लघुवृत्ति

पृथ्वीचन्द्र सूरि नामक किसी जैनाचार्य ने ग्रन्थ पर टीका का निर्माण किया है। परन्तु ग्रन्थ के मूल लेखक का देशकाल अज्ञात है।

कातन्त्र विभ्रमटीका

इस नाम से दो ग्रन्थ उपलब्ध हैं जिनके रचयिता क्रमशः आचार्य जिनभद्रसूरि (वि. सं. १३५२) एवं आचार्य चारित्र सिंह नामक मुनि (वि. सं. १६३५) हैं।

इसी प्रकार जैन परम्परा में रचित यह व्याकरण ग्रन्थ सर्वत्र आदृत है। लघुकाय, भाषासारल्य एवं शैली विन्यास के कारण ब्राह्मण श्रमण संस्कृति के लिए यह ग्रन्थ एक विशिष्ट महत्त्व रखता है। इस पर रचित टीकाएँ भी गवेषणा योग्य हैं।

❖ ❖ ❖

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

THE AUTHORS

PROF. GANGADHAR PANDA

Graduated with Honours in Sanskrit fi
Utkal University, Bhubaneshwar. Pas
M.A. in Sanskrit getting rank in the m
list of Vikram University, Ujja
Completed Acharya in Purāṇa, Sāhi
Dharmaśāstra and Saṅkhyayoga from
Jagannath Sanskrit University, P
Awarded Vidyavaridhi (Ph.D.)
Vidyavacaspathi (D.Litt.)

Author of *Treatment of Supernatu*
in the Dramas of Kālidāsa, *Matṛbhā*
Śikṣaṇa-Paddhati, Concept of Indra
Purāṇas, Sanskrit Education in Ori
Sanskṛta-Śveta-Patram (Or
Translation), Purāṇa-Prajñā (Editor)

Worked as Lecturer, Princi
Deputy Educational Adviser and Regis
in various Central Govt. Organisations
present, he is working as Professor
Head, Department of Purāṇetihāsa
Dean, Faculty of Sāhitya and Sanskṛ
Sampurnananda Sanskrit University
last five years.

DR. PRAMODINI PANDA

Dr. Panda has passed B.A. (Hons)
M.A. in Sanskrit securing position in
merit list of Utkal Univers
Bhubaneshwar. Got Shiksha Shastri (B.
and Shiksha - Acharya (M.Ed.) getting
rank. She got herself specialised in V
and completed Acharya in Ṛgveda
Diploma in Karmakāṇḍa procuring
rank in both of the Examinations.
Vidya Varidhi (Ph.D.) in Veda fr
Rashtriya Sanskrit Sansthan, New De

She is the author of वेदकालीननारी
and ऋग्वेदे सायणवेङ्कटमाधवभाष्ययोस्तुलनात
मध्ययनम् । At present she is actively enga
in Research work.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शैवभारतीशोधप्रतिष्ठानम्
डी. ३५/७७, जंगमवाडीमठ, वाराणसी - २२१००१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi